

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXXII
HEFTE 2
SIDE 79-162
1985

Dansk industrihistorie

– præsentation af et forskningsområde

Af Ole Markussen

Formålet med det følgende er at præsentere de afgørende tyngdepunkter indenfor forskningen i dansk industrihistorie. Ligeledes vil begrænsningerne ved den hidtidige industrihistorie, og hvorledes disse kan overvindes gennem en mere systematisk inddragelse af bestemte problemstillinger og betragtningsmåder, blive berørt.

Som et vigtigt moment i en behandling af industrihistorisk forskning står spørgsmålet om, hvad industrihistorie egentlig er. En sådan afklaring eksisterer ikke på nuværende tidspunkt. Til en start vil det industrihistoriske temaområde derfor blive bestemt. Endvidere vil vigtigheden af en sådan bestemmelse i forhold til en videreudvikling af dansk industrihistorie blive diskuteret.

Fremstillingen vil dermed bevæge sig indenfor følgende hovedemner:

- Afgrænsning og definition af industrihistorien.
- Hovedtræk indenfor den hidtidige forskning.
- Perspektiver for industrihistorien.

I. Hvad er industrihistorie?

a.

Der består en vis uklarhed med hensyn til, hvad industrihistorie er. En uklarhed som

ikke mindst beror på den eksisterende industrihistoriske litteraturs manglende stillingtagen til dette. Det følgende giver et mere dækkende svar, og viser hvor vigtigt det er at foretage en sådan afklaring.

Som udgangspunkt skal først bestemmes, hvad *industri* er. Almindeligvis forstås der med dette: Fabriksmæssig virksomhed, hvor produktionen er mekaniseret, og arbejdsdelingen såvel vertikalt som horisontalt er underlagt maskinernes rytme, og ikke omvendt, som under håndværksmæssig produktion, hvor arbejdsmidlet er underlagt håndværkeren. Endvidere er produktionen markedsorienteret, og ofte er de fremstillede varer masseprodukter.¹ En sådan definition er imidlertid ikke særlig *operationel*, hvilket kan give problemer under udførelsen af konkrete analyser.

Set i lyset af behovet for en operationalitet er Danmarks Statistiks definition af industri langt mere anvendelig. Industri forstås her som virksomheder, der beskæftiger mindst 6 arbejdere.² I andre sammenhænge er definitionen dog knap så hensigtsmæssig, idet den er alt for unuanceret. Det gælder eksempelvis, hvor der er tale om to næsten identiske virksomheder, med den eneste afgørende forskel, at den ene har ansat 5 arbejdere, mens den anden har ansat 6. Disse to virksomheder bliver med baggrund i det størrelsesmæssige kri-

1. Det skal pointeres, at det markedsorienterede kriterium ikke er uden undtagelser. I Sovjetunionen og Østeuropa, er der industriel produktion, men ikke en markedsorienteret økonomi. Den form for regulering af produktionen, der ligger i markedet, finder i disse lande en afløser i form af den statslige regulering, der ganske vist ikke kan sættes lig med markedet, men alligevel opfylder nogle af de samme funktioner.

2. Fra 1960 er kriteriet »mindst 6 ansatte«.

Ole Markussen, f. 1952, cand.mag., undervisningsassistent ved Institut for Miljø, Teknologi og Samfund, Roskilde Universitetscenter.

Artiklen er bl.a. resultat af et forskningssamarbejde, vedrørende den teknologiske og industrielle udvikling i Danmark, mellem Institut for Historie og Samfundsforhold og Institut for Miljø, Teknologi og Samfund, begge Roskilde Universitetscenter.

terium rubriceret helt forskelligt, som henholdsvis håndværksvirksomhed og industri.

På trods af denne definitions manglende nuancer giver den imidlertid så klare fordele, hvad angår indsamling og sammenlignelighed af data, at den er at foretrække som arbejdsredskab. Endvidere antages en overensstemmelse mellem virksomheder med mere end 6 ansatte og de tidligere nævnte mere kvalitativt betonedede kriterier. Med andre ord disse virksomheder vil i langt højere grad end mindre virksomheder have en tendens til at masseproducere for et marked, indenfor rammerne af en mekanisk produktion, der såvel horisontalt som vertikalt har en udviklet arbejdsdeling. Der er således en ræsonnabel grund til at tilslutte sig brugen af denne definition, hvilket hermed gøres.³

Med hensyn til definitionen af begrebet *industrihistorie*, så har den hidtidige forskning ikke tillagt afklaringen af dette særlig stor betydning. I værker som *Axel Nielsen (red): Industriens historie i Danmark I-II*, 1943–44, og *Richard Willerslev: Studier i dansk industrihistorie 1850–1880*, 1952, der begge befinder sig indenfor en industrihistorisk ramme, og oven i købet står meget centralt placeret, tages dette spørgsmål eksempelvis ikke op. Ej heller har *Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen* i deres bibliografi: *Industrihistorisk litteratur 1945–54*, Fortid og Nutid, XIX, 1954 mere eksplicit berørt emnet,⁴ og ligeså med *Georg Nørregaard* i bibliografien *Dansk Industrihistorie*, Nordisk Tidsskrift, 1949. Rækken af eksempler kunne føres videre, da tendensen er generel indenfor den industrihistoriske grundlitteratur.

Denne manglende præcisering af begrebet er ikke forståelig. Definitionsspørgsmålet har stor betydning for udviklingen af det industri-

historiske forskningsfelt. Det er således en forudsætning for at kunne etablere en yderligere profilering og systematisering af forskningen, at der sker en afklaring af, hvad industrihistorie er. Der består som sådan en klar sammenhæng mellem at forholde sig til de forskningsmæssige rammer for et givent forskningsfelt, og videreudviklingen af selvsamme forskningsfelt. Lokal- og socialhistorien er gode eksempler på dette. Kendetegnende for disse to fagområder, men især lokalhistorien, er, at der gennem en længere periode, sideløbende med udførelsen af konkrete analyser, er foregået en debat vedrørende, hvilke rammer der er underlagt og indholdet i disse. Resultatet af dette har vist sig i form af en betydelig variation i de gennemførte analyser, et mere udbredt tværfagligt samarbejde, og en åbenhed i forhold til anvendelsen af utraditionelt kilde-materiale.⁵

Hvad industrihistorien angår, er der som nævnt ikke foregået en tilsvarende debat. Incitamenterne til faglige og teoretiske præciseringer har således delvist været fraværende, hvilket har virket begrænsende med hensyn til nyudviklingen af forskningsfeltet.

b. Som afrunding på behandlingen af definitionsspørgsmålet skal en skitse til definition præsenteres. Det er imidlertid ikke selve definitionens entydighed og stringens, der er det vigtigste. En definition af industrihistorie fordrer ikke samme operationalitet som en definition af industri. Det centrale bliver derfor at klargøre et tematisk rum, hvor indenfor forskningsfeltet befinder sig, og lægge op til en fortløbende debat om dette forskningsfelt, som en spore til videre udvikling af selvsamme.

3. Med hensyn til en nærmere definitionsredegørelse se bl.a. *Per Boje: Det industrielle miljø 1840–1940*, 1976, *Danmarks Statistiks Industristatistik*, og *Ole Hyldtoft: Den Københavnske industris vækst og lokalisering 1870–1900*, 1969, s. 8–10, upubliceret speciale.

I forlængelse af ovenstående kan tilføjes, at forskningen ofte bliver bundet og begrænset af den officielle statistik og de normer for indsamling og bearbejdning af materiale som anvendes, idet der ikke gives megen mulighed for at indfange forskellige nuancer gennem undersøgelser af forholdene ud fra andre tilgange.

4. *Vagn Dybdahl: Industrihistorisk litteratur 1952–65*, Erhvervsarkivet, 1966 berører det ligeledes ikke.

5. For en yderligere behandling af udviklingen indenfor lokal- og socialhistorien se *Ole Markussen: Industrialisering og sociale forhold – en lokalhistorisk analyse*. RUC 1983.

Følgende overvejelser skal ses i dette lys.

Industrihistoriens formål er at behandle forudsætningerne for den industrielle udvikling, dens forskellige udtryk og konsekvenserne heraf. Perspektivet i indfrielsen af dette formål kan være vidt forskelligt. Det falder således indenfor industrihistoriens ramme såvel med en meget overordnet tilgang, som en mere specifik. En analyse der er afgrænset i forhold til hele nationen eller en region er derfor lige så vel industrihistorie, som analyser, hvor omdrejningspunktet er en branche, en enkelt virksomhed eller en specifik problemstilling, af teknologisk eller finansiel karakter.

Det er imidlertid afgørende, hvorvidt det industrielle element står i *centrum* af analysen – om det er knudepunktet, hvor ud fra undersøgelsens linier bevæger sig. Med andre ord, det er ikke industrihistorie i sig selv blot at behandle en industrivirksomhed eller en branche som jern- og metalindustrien. Der består samtidig et *kvalitativt krav*, hvilket imidlertid er en meget vanskelig administrerbar størrelse, der i vid udstrækning må bero på et subjektivt skøn. En præcisering er dog hensigtsmæssig. Det kvalitative krav består af to tæt forbundne dele:

1. Fordringer til undersøgelsens emnevalg og
2. Fordringer til behandlingen af dette emne.

Hvad det første angår, så henfører det til, at det udvalgte emne må kunne forbindes *direkte* til en indfrielse af en del af det tidligere omtalte formål med industrihistorien. Med direkte menes, at det bearbejdede genstandsfelt ikke må have en perifer tilknytning til selve det industrielle miljø, da det er dette, som skal stå i centrum af arbejdet – også i tilfælde, hvor det kan være påkrævet at behandle problemstillinger af en mere yderlig karakter, bør der være en klar kobling til dette centeringspunkt.

Disse afgrænsninger kan være lidt vanskelige at få klarhed over – et par eksempler kan derfor være med til at tydeliggøre indholdet. En behandling af arbejderbevægelsens udvikling i en bestemt periode, hvor knudepunktet er den faglige eller politiske organisationsudvikling er således ikke industrihistorie. En

fremstilling der er koncentreret om den statslige økonomiske politik, eksempelvis fra 1870–1914, vil derfor ikke falde indenfor den benævnte ramme. Dermed vil blandt andet værker som *Oluf Bertolt m.fl.: En bygning vi rejser*, 1954 og *Povl Engeltoft og Hans Jensen (red.): Bidrag til arbejderklassens og arbejderspørgsmålets historie i Danmark fra 1864–1900*, 1931, der umiddelbart kunne anskues som industrihistorie, ikke være at betragte som dette. Mens *Georg Nørregaards: Arbejdsforhold indenfor dansk haandværk og industri 1857–1899*, 1943, er industrihistorie.

I forhold til anden del af det kvalitative krav, der drejer sig om selve behandlingen af det udvalgte emne, er der her tale om en afgrænsning overfor fremstillinger, hvor årsags-sammenhænge ikke etableres. Med andre ord fremstillinger, der ikke indeholder *vurderinger og betragtninger*, som et resultat af en systematisk bearbejdning af det anvendte materiale. Mange jubilæumsskrifter fra enkelte virksomheder og organisationer passer på denne beskrivelse. Dette betyder på den anden side ikke, at sådanne fremstillinger kan frasiges enhver form for relevans. De kan godt indeholde kildemateriale af industrihistorisk betydning. Blot bliver de ikke dermed til industrihistorie, hvilket er en vigtig sondring at have in mente.

En væsentlig del af, hvad der hidtil har været taget op indenfor industrihistorien har centeret sig om emner som: De økonomiske forhold, arbejdsstyrkens udvikling, arbejds- og lønforhold og produktionens ændringer. Ofte har det været med hovedsynsvinklen lagt an ud fra grundige økonomisk-statistiske studier. Skal det anførte formål for industrihistorien imidlertid indfries vil det være påkrævet med en større bredde og flere nuancer i de gennemførte analyser. En mere *helhedspræget* tilgang til det analytiske arbejde trænger sig dermed på. Mens der således på den ene side fordres en afgrænsning, så består der samtidig på den anden side et behov for en udvidelse af grænserne for, hvilke emner der analyseres. I den sammenhæng bør det *tværfaglige* indgå som et mere markant element.

Det tværfaglige er ikke noget nyt, der skal tilføjes industrihistorien. Den industrihistori-

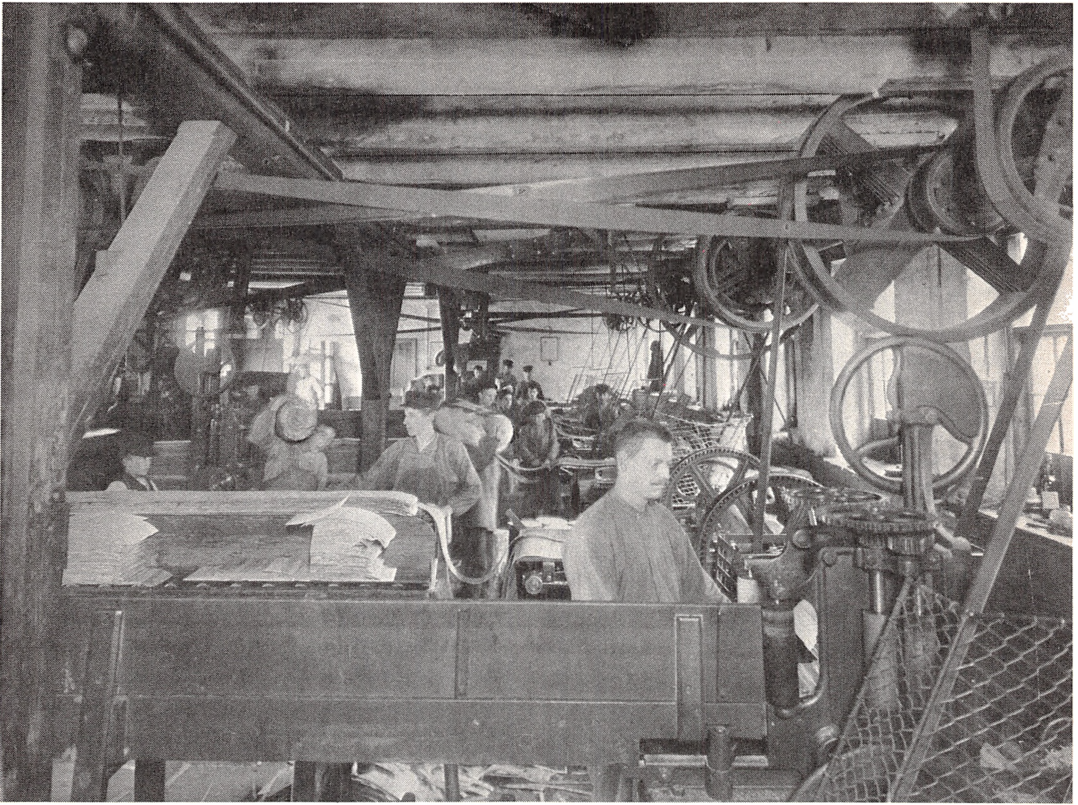

Fig. 1. Et af skærerierne på De Forenede Tændstikfabrikker år 1905. Som transmissionssystem betød de roterende aksler og remtræk i datidens fabrikker en konstant fare for arbejdsulykker. Foto i ABA.

ske forskning der påbegyndtes på institut for Historie og Samfundsøkonomi i 1930'erne, indeholdt tværfaglige bestanddele. Der bestod en faglig kontakt på tværs af faggrænser mellem instituttets ansatte økonomer og historikere. En kontakt der på dette tidspunkt var udtryk for nye forskningstraditioner, og givetvis medvirkede til, at resultaterne af denne forskning blev så markante – og betød, at man i perioden omkring 1930'erne med Jens Rahbek Rasmussens ord, fik »kanonilden fra forskningens frontlinie indenfor hørevidde«. ⁶

Indtil 1970'erne forblev de tværfaglige analyser imidlertid på et stadie, hvor de fortrinsvis formede sig som en kontakt mellem for-

skere med forskellig faglig baggrund. En systematisk inddragelse af tværfaglige synsvinkler var ikke en del af den gængse historiske metodik. Den begyndende forandring i forhold til dette skal ses med baggrund i de ændringer i historiesynet, som har vist sig efter krigen. Som Niels Steensgaard udtrykker det »opfattelsen af væsentligt og uvæsentligt, af naturlige sammenhænge, af »historisk logik« er ændret. De spørgsmål vi stiller, lader sig ikke besvare inden for lineær tid, nationalt rum eller officiel kategori.« ⁷ Dermed fremkommer ligeledes et mere helhedspræget historiesyn, hvor bredden og det nuancerede indtager en central placering.

I forhold til industrihistorien, og for den

6. Jens Rahbek Rasmussen: *Historie, Økonomi og Politik*, Fortid og Nutid, XXVIII, 1979/80, s. 100.

7. Niels Steensgaard: *Universalhistorie, samfundshistorie og historisk strukturalisme*. Historisk Tidsskrift, bind 80, 1980, s. 87.

sags skyld al historie, betyder dette ikke, at detailundersøgelser samt en stadig profilering af historie overfor dets grænsefag, bør ophøre – tværtimod. En nedbrydning af faggrænser er ikke det samme som en opløsning.⁸ Derfor er den videre udvikling af den industrielle historie heller ikke et spørgsmål om tværfaglighed eller ej. Det drejer sig snarere om, at det tværfaglige element nødvendigvis må vægtes mere.

Som afslutning på overvejelserne vedrørende, hvad industrihistorie er, skal der tages stilling til, hvilken *tidsperiode* den dækker. En stor del af de foreløbige industrihistoriske undersøgelser har tidsmæssigt været koncentreret om sidste halvdel af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Den periode som må behandles, for at give et dækkende billede af den industrielle udvikling, er imidlertid længere. At tage sit udgangspunkt i 1700-tallets absolutisme ville på trods af den statslige politiks betydning for den senere industrialisering dog være at strække perioden for vidt. Ét er, at denne epoke indeholdt visse forudsætninger for den senere industriudvikling. Men samtidig skete der ikke i 1700-tallet en afgørende udvikling indenfor industrien – sammenhængen er dermed ikke så markant. Der er således ingen direkte begrundelse for at udstrække industrihistorien helt tilbage til 1700-tallet, eller endnu længere.

Et mere velbegrunder valg vil være omkring 1840.⁹ På dette tidspunkt gennemgik landbruget, med baggrund i kornsølget til udlandet, en udvikling som fik stor betydning, idet landbrugets øgede eksportindtægter medførte en stigende efterspørgsel efter industrielle produkter, hvorved industrialiseringsprocessen fremmedes. Endvidere forekom der en betydelig udvikling af infrastrukturen, som ydermere virkede forstærkende på udviklingen. Med dette udgangspunkt vil den fase, som ligger før selve industrialiseringen, og hvor der skabtes afgørende forudsætninger,

blive inddraget i industrihistorien, og dermed udgøre dens *startpunkt*.

Hvad angår industrihistoriens *slutpunkt*, bør det være nutidigt. Industrihistorien må føres op til i dag. Med tendensen til en stadig hastigere teknologiudvikling vil det industrielle miljø komme til at forandre sig meget betydeligt. Arbejdsfunktioner, produktionsforløb, virksomhedsstørrelser, produkttyper m.v., der er almindelige i dag vil om 5–10 år være radikalt forandret. Skal de afgørende etaper den danske industri har gennemløbet derfor beskrives, og de forskellige årsagssammenhænge til denne udvikling begribes, må forskningen gennem såvel overordnede som detaljerede analyser dække tidsrummet fra 1840 og fremefter.

II. Forskningens tyngdepunkter

Det følgende tilstræber ikke en fuldstændig bibliografisk fremstilling af den industrihistoriske litteratur. Formålet er snarere at fremlægge *tyngdepunkterne*, indenfor den hidtidige forskning.

Selve den industrihistoriske forskning har været begrænset i omfang, set i relation til den vægt den industrielle udvikling indtager i forbindelse med en forståelse af det danske samfunds kulturelle, politiske, økonomiske og sociale udvikling de sidste 140 år. Såvel overordnede, langstrakte fremstillinger, som mere dybdegående snævre analyser, er på afgørende områder fraværende. Ligeledes forekommer der en betydelig *ensartethed* i forbindelse med valg af emneområder og problemstillinger – især for de fremstillings vedkommende, som er udkommet før 1970. Denne manglende variation har vist sig i form af en centrering om de mere generelle økonomiske og industrielle udviklingslinier, og ikke mindst afklaringen af *industrialiseringstidspunktet* i Danmark.

8. Se *Palle Ove Christiansen: Historie + antropologi = historisk antropologi?* Fortid og Nutid, XXX, 1983, hvor der er en interessant diskussion af dette spørgsmål.

9. Hvad angår en forståelse af arbejdskraftens fremkomst, som lønarbejder, kan det dog være nødvendigt at gå længere tilbage.

Nedenfor vil forskellige forskningsmæssige bidrag til forståelsen af dette spørgsmål blive taget op.

Det industrielle gennembrud

a.

I *Schultz Danmarkshistorie*, 1942, fastlægger P. Munch det industrielle gennembrud til første halvdel af 1870'erne, efter at der fra 1864 var forekommet en stærk fremgang i dansk industri.¹⁰ Begrundelsen for dette gennembrud, ser han som dobbelt: For det første betød næringsfrihedens indførelse efter 1857, at industrien fik bedre ekspansionsmuligheder. For det andet medførte adskillelsen af Hertugdømmerne fra Danmark, efter krigen i 1864, at konkurrencen, fra især den holstenske industri forsvandt.

Til forskel fra P. Munch behandler *Axel Nielsen* i *Industriens historie i Danmark* ikke eksplicit dateringen af industrialiseringen, men som Erik Rasmussen nævner, kan man uddrage af hans fremstilling, at han næppe mente, det skete før 1870.¹¹ Til gengæld tages der stilling til betydningen af næringsfriheden og den nye grænsedragning, for den generelle industriudvikling. Axel Nielsen tillægger ikke vedtagelsen af næringsloven nogen reel værdi.¹² Efter hans mening var loven en slags efterregulering af allerede bestående forhold, idet hidtidig praksis, gennem et stykke tid, havde været i overensstemmelse med de nye bestemmelser.

Hvad angår grænsedragningens betydning, er Axel Nielsen derimod på linie med P. Munch. Adskillelsen stillede hertugdømmernes industri i en vanskelig situation – deres marked var fortrinsvis i Danmark, valget stod derfor mellem at forblive i Tyskland og forsøge at fastholde markedsandelen, eller at flytte til Danmark. Da det ikke lykkedes at

fastholde markedet begyndte der en tilflytning af virksomheder her til landet, hvilket især gavnede det sydlige Jylland. Axel Nielsen ser udviklingen af Kolding by som en underbygning af dette. I tiåret 1860–1870 steg folketallet dér med ca. 40%, mens de fleste andre provinsbyer kun steg ca. 15%.¹³

I samme tidsrum som de to nævnte værker, udkom også *Georg Nørregaards* fremstilling af arbejdsforholdene indenfor dansk håndværk. Han vægter ikke som Axel Nielsen og P. Munch de *politiske* handlinger i forbindelse med afklaringen af industrialiseringstidspunktet. For ham er den *tekniske* udvikling af større betydning. Han fremfører, at intet tyder på en afgørende selvstændig udvikling af den danske industri hverken før eller i årene lige efter næringsloven.

Først henimod 1870 skete der vigtige tekniske fremskridt, i udlandet, som muliggjorde en lettere fremstilling af godt stål af betydning for maskinproduktionen, samtidig med, at transportmidlerne forbedredes, hvilket gjorde det lettere og billigere at få fat i de nødvendige råstoffer. Med gennemførelsen af denne udvikling i Danmark omkring 1870, og de på samme tidspunkt forbedrede finansieringsforhold, var der ifølge Nørregaard skabt en baggrund for det opsving, som samtidig betød et industrielt gennembrud.¹⁴

Hverken P. Munch, Axel Nielsen eller Georg Nørregaard har i deres fremstillinger gjort afklaringen af industrialismens gennembrud til et hovedproblem. I 1940'erne, og ligeledes før, var den industrihistoriske forskning ikke synderligt optaget af dette spørgsmål. Ved at medtage de tre forfattere gives imidlertid et indtryk af den karakter debatten havde nået på dette tidspunkt, hvilket er et godt udgangspunkt, for at kunne følge den udvikling diskussionen senere har gennemløbet.

10. P. Munch: op.cit. s. 573.

11. Erik Rasmussen: *The History of Industry in Denmark*, Scandinavian Economic History Review, vol. 4, 1956, s. 103.

12. Axel Nielsen: op.cit. s. 265.

13. Axel Nielsen: op.cit. s. 353.

14. Georg Nørregaard: op.cit. s. 111–114.

b.

Først i 1952 med udgivelsen af *Richard Willerslevs* doktordisputats: *Studier i dansk industrihistorie 1850–1880*, bliver der sat direkte fokus på problemet med bestemmelsen af det industrielle gennembrud i Danmark. Willerslev gør det til et *forskningsmæssigt tyngdepunkt* indenfor industrihistorien. Effekten af bogen har ganske vist i højere grad vist sig i form af en forstærket diskussion, end en egentlig tilslutning til hans konklusioner.

Kritikken af ham har været meget markant, alligevel er hans fremstilling en af de mest anvendte til belysning af den industrielle udvikling, selvom de officielle opponenter bemærkninger til disputatsen – efter sigende – betød, at historiestuderende i en længere årrække gik langt udenom ham.¹⁵ Willerslevs arbejde koncentrerer sig om de *økonomiske* faktorer i forhold til bestemmelsen af gennembruddet, hvilket sammen med hans placering af det til før 1870, adskiller hans opfattelse fra tidligere. To problemstillinger står centralt hos ham: For det første afklaringen af, hvornår der fandt et industrielt gennembrud sted, og hvilken form det antog. For det andet ændringerne på kapital- og kreditmarkedet, og deres betydning for industrialiseringen.

Med baggrund i en kritisk gennemgang af folketællingernes værdi, som grundlag for en brugbar industristatistik, forkaster han dem som anvendelige. For i stedet for at benytte industritællingerne fra 1855 og 1871/72, samt, hvad han kalder erhvervstællingen fra 1872, som kildemateriale. Med dette viser han for Københavns vedkommende, at antallet af virksomheder, med 5 arbejdere og derover, fra 1855 til 1872 steg fra 188 til 355, mens antallet af arbejdere i disse virksom-

heder, steg fra 4.400 til 12.400, hvilket han tager som »udtryk for en industriel udvikling af aldeles overvældende karakter.«¹⁶ For provinsen viser hans materiale ganske vist ingen reel udvikling indtil 1872¹⁷ – enkelte byer såsom Odense, Horsens, Ålborg, Fredericia og Århus gennemgik dog et industrielt gennembrud, blandt andet betinget af deres beliggenhed ved de udbyggede stambaner.¹⁸

Willerslev hævder derfor, at det indsamlede kildemateriale ikke giver holdepunkter bag en stadig fastholdelse af det industrielle gennembrud til 1870'erne. Det skete allerede i 1850'erne – »her begyndte en industrialiseringsbølge.«¹⁹

Et forhold som, efter hans mening, underbyggede denne industrialiseringsbølge var *kreditbetingelserne*. Som en konsekvens af den gunstige prisudvikling for de danske landbrugsprodukter gennemløb samfundet, fra midten af 1800-tallet, en periode med positiv betalingsbalance, samt en betydelig opsparring. Opkomsten af private banker og kreditforeningernes og sparekassernes øgede vækst skabte en omorganisering af kreditvæsenet, hvorved den opsparede kapital blev opsuget af disse institutioner. Dermed mener Willerslev, at betingelserne var tilstede for en effektiv kreditgivning, som kunne komme erhvervslivet og industrien tilgode, samtidig med, at det afspejlede en overgang fra den tidligere overvejende private kredit til anstaltskredit.^{20,21} Han formår imidlertid ikke nærmere at påvise denne overgang, idet hans kildemateriale er meget mangelfuldt. Han bygger, så at sige, alene på to virksomhedsregnskaber, der viser en sådan udvikling.²²

Som den ene af de to officielle opponenter gik *Pool Bagge* kraftigt i rette med hele grundlaget i disputatsen.²³ Han var forbeholden

15. *Rahbek Rasmussen*: op.cit. s. 99.

16. *Willerslev*: op.cit. s. 65.

17. *Willerslev*: op.cit. s. 73.

18. *Willerslev*: op.cit. s. 81.

19. *Willerslev*: op.cit. s. 237.

20. *Willerslev*: op.cit. s. 243.

21. I *Kristof Glamanns* anmeldelse af *Studier i dansk industrihistorie 1850–1880* i *Historisk Tidsskrift*, 1956, Stockholm, betvivler han, at kreditudvidelsen kom de industrielle virksomheder tilgode, og han mener heller ikke, at den kan tages som endnu et bevis på den tidlige industrialisering.

22. *Willerslev*: op.cit. s. 206.

23. *Pool Bagge*: *Rich. Willerslev, Studier i dansk Industrihistorie 1850–1880*. *Historisk Tidsskrift*. 1953–56.

overfor såvel anvendelsen af kildematerialet som konklusionerne. Blandt andet anså han det for problematisk at sammenstille industritællingens tal for 1855 med tallene for 1872, idet de to statistikker ikke var sammenlignelige. Grundlaget for Willerslevs talmateriale for København skulle derfor delvist falde bort. Povl Bagge stillede sig dog også tvivlende overfor om tallene, såfremt de var sammenlignelige, overhovedet udtrykte en industriel udvikling af »aldeles overvældende karakter«, som fremført af Willerslev.²⁴ Endvidere påpegede han, at hvis Willerslev havde benyttet periodens brandtaxationsmateriale, ville han have fundet bedre informationer om udviklingen i brugen af dampmaskiner, og dermed undgået overvurderingen af anvendelsen af disse.²⁵ Også i forhold til spørgsmålet om industriens finansiering hævder Povl Bagge, at Willerslev har mistolket de faktiske forhold. Der tilgik således ikke industrien før 1870 større beløb fra kreditanstalterne.²⁶ Bagge når derfor frem til, at Willerslev ikke formår at rykke ved opfattelsen af, at det industrielle gennembrud skete i første halvdel af 1870'erne, med rod i dannelsen af de mange aktieselskaber, som førte til industriens muligheder for finansiering.²⁷

Einar Cohn var Povl Bagges medopponent. Han koncentrerede sig om det statistiske materiale og finansieringen, og var helt enig med Bagge i dennes slutninger. Blandt andet fremførte han, at Willerslev direkte fortegnede billedet af udviklingen indenfor håndværker- og industrigruppen i København, idet det snarere var håndværkergruppen fremfor industrigruppen, der ekspanderede før 1870.²⁸

I 1954 kom så *Richard Willerslevs* artikel: *Træk af den industrielle udvikling 1850-1914*, Nationaløkonomisk Tidsskrift bind 92. Artiklens

formål var at give en oversigt over industrialiseringsprocessens faser, og strukturen i denne, forstået som ændringer i industriens fordeling over by og land.²⁹ Willerslev tager dermed tråden op fra disputatsen, idet han tidsmæssigt behandler en længere periode. Han bevæger sig dog på et noget mere overordnet plan.

Kernen i artiklen er en opdeling af industrialiseringsprocessen i tre faser:

Fase 1. 1855-1872.

I denne periode var den industrielle udvikling centreret om København og enkelte provinsbyer. På trods af det begrænsede antal lokaliteter, forekom der alligevel en industriel vækst af et sådant omfang, at det førindustrielle samfunds rammer sprængtes – med andre ord der skete et gennembrud.

Antallet af industriarbejdere steg med ca. 10.000, og det skete primært i København.³⁰

Fase 2. 1872-1906.

Denne fase var kendetegnet ved, at bortset fra nogle år i begyndelsen af 1880'erne skete industriudviklingen hovedsagelig efter 1890. Processen var i særdeleshed lokaliseret til købstæderne og landet.

Antallet af industriarbejdere voksede med ca. 55.000, og af disse var ca. 16.500 i København, mens ca. 23.500 var i købstæderne og 15.000 på landet.³¹

Fase 3. 1906-1914.

Årene fra 1906 til 1914 bringer atter et skift i udviklingen, idet det igen bliver København, der udgør tyngdepunktet. Af den vækst på ca. 18.000 som arbejdstallet steg med, så det i 1914 var oppe på 107.000 for

24. *Povl Bagge*: op.cit. s. 109.

25. *Povl Bagge*: op.cit. s. 112, 116.

26. *Povl Bagge*: op.cit. s. 113.

27. *Povl Bagge*: op.cit. s. 122.

28. *Einar Cohn*: Dansk Håndværk og Industri ved midten af det 19. årh. Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1953, s. 104.

29. *Willerslev*: op.cit. s. 242.

30. *Willerslev*: op.cit. s. 247.

31. *Willerslev*: op.cit. s. 248-49.

Fig. 2. Formere og støberiarbejdere fra Frederiksberg Jernstøberi stillet op til fotografering 1916. Foto i ABA.

hele landet, falder næsten 10.000 på hovedstaden, og kun ca. 5.000 på købstæderne og 3.000 på landdistrikterne.³²

Artiklen bærer ikke præg af den kritik Willerslev blev udsat for. Han drager helt de samme slutninger i dén som i disputatsen. I det hele taget forholder han sig, på nær nogle enkelte steder, slet ikke til kritikken. I en fodnote går han dog i rette med Cohns anfægtelse af hans talmateriale og konklusion med hensyn til industrialiseringen i København. Han påpeger, at Cohn bruger 1897-håndværks- og industritællingens tal, for *alle* virksomheder med 5 eller flere ansatte, mens han selv kun tæller industrivirksomheder med. Dermed inddrager Cohn tal for håndværksvirksomheder, hvilket

giver forskydninger i tallene, som ikke modsvare den reelle udvikling for industrien. Cohn formår således ikke, ifølge Willerslev, at imødegå hans centrale konklusion – om gennembruddet i København mellem 1855 og 1872 – da hans talmateriale er uanvendeligt.³³

c.

Med *Svend Aage Hansens: Early Industrialisation in Denmark*, 1970, tog debatten en anden drejning. Han kritiserede de tidligere studier for i for høj grad at støtte sig til tallene for arbejdsstyrkens udvikling og fabriksinspektørernes rapporter.³⁴ Overfor dette fremsføres, at skal industriudviklingen behandles mere præcist, kræver det anvendelsen af *makro-økonomiske* størrelser. Med udgangspunkt i beregninger

32. Willerslev: *op.cit.* s. 249.

33. Willerslev: *ibid.*

34. *Svend Aage Hansen: op.cit.* s. 8.

af bruttofaktorindkomstens fordeling på forskellige erhverv, og industriens vækstrate, når han frem til, at især 1890'erne var kendetegnet ved særlig kraftig vækst. Skal en bestemt industrialiseringsperiode derfor udpeges var det disse år.³⁵

De afgørende kriterier for Svend Aage Hansen i bestemmelsen af gennembruddet var, at industriens andel af den samlede bruttofaktorindkomst steg til 10%, mens den indtil da ikke havde været højere end knap 6%, samt, at den årlige vækstrate lå på omkring 7%, mens de foregående og efterfølgende perioder kun viste vækstrater på 4 til 5%.³⁶ Svend Aage Hansen lader imidlertid ikke disse faktorer stå alene. Han fremhæver ligeledes betydningen af, at med den industrielle ekspansion fulgte der afgørende ændringer i landets økonomiske strukturer, bort fra de primære produktionsgrene, og over mod de sekundære.³⁷ Ydermere fremdrages betydningen af følgende forhold:

- antallet af industriarbejdere steg med 25% fra 1890 til 1895, og med 50% fra 1895 til 1900, således at den samlede arbejdsstyrke blev forøget med 36.000 til 78.000.³⁸
- der forekom en voldsom vækst i anvendelsen af den mekaniske drivkraft. Fra 1890 til 1900 steg antallet af virksomheder, der anvendte mekanisk kraft fra 1702 til 3442.³⁹
- der skete en del vigtige industrielle sammenslutninger.⁴⁰
- den tekniske undervisning og kunnen blev større, hvilket dannede grundlag for en udnyttelse af innovationer i produktionsprocessen.⁴¹
- engroshandlen indtog en betydningsfuld rolle i finansieringen af nye industrier.⁴²
- jernbanenettet blev udbygget og et enhedsmarked opstod.⁴³

På trods af inddragelsen af disse forhold er det udviklingen i bruttofaktorindkomsten og vækstraten, der for Svend Aage Hansen er de afgørende kriterier. Det er da også primært med baggrund i dette, at der er blevet rejst kritik mod ham. *Per Boje* hævder således, at kriterierne er alt for arbitrært fastsatte, og ikke tilstrækkelige til at afgøre tidspunktet for et industrielt gennembrud, da deres informationsmængde er for begrænset.⁴⁴

d.

Formålet med ovenstående behandling har været, ud fra centrale fremstillinger, at give et indblik i debatten om det industrielle gennembrud. Et afgørende kendetegn har i den forbindelse været, at med Willerslev og diskussionens *kulmination* i midten af 50'erne kommer de *økonomiske* kategorier til at stå helt i centrum, og har gjort det siden. Det er således karakteristisk for den forskningsmæssige belysning af det industrielle gennembrud, at den er foregået med en bestemt indgangsvinkel, hvilket har betydet, at det ofte har været de samme problemstillinger, der er gået igen. Debatten bærer dermed præg af en *manglende fornyelse*. Denne ensartethed har imidlertid ikke sat sig fuldt igennem, hvad angår konklusionerne på de enkelte analyser. Her består en større spredning. Sammenfattende kan fire forskellige synspunkter skitseres:

1. En holdning, som især P. Munch er eksponent for, der bestemmer gennembrudstidspunktet til 1870'erne, og som understreger de politiske beslutningers betydning.
2. En holdning der gør 1850'erne til industrialiseringstidspunktet. Økonomiske forhold som udviklingen i antallet af industri-

35. *Svend Aage Hansen*: op.cit. s. 15.

36. *Svend Aage Hansen*: op.cit. s. 68.

37. *Svend Aage Hansen*: op.cit. s. 12.

38. *Svend Aage Hansen*: op.cit. s. 20.

39. *Svend Aage Hansen*: op.cit. s. 21.

40. *Svend Aage Hansen*: op.cit. s. 25–28.

41. *Svend Aage Hansen*: op.cit. s. 69.

42. *Svend Aage Hansen*: op.cit. s. 30.

43. *Svend Aage Hansen*: op.cit. s. 69.

44. *Per Boje*: op.cit. s. 27.

arbejdere; kapital- og kreditmarkedets ekspansion, og forøgelsen af antallet af virksomheder og brugen af mekanisk kraft, vægtes her. Willerslev er eksponent for dette.

3. En holdning der tilslutter sig opfattelsen af 1870'erne som gennembrudstidspunktet, men lader bestemmelsen bygge på stort set de samme forhold, som Willerslev inddrager. Povl Bagge kan ses som eksponent herfor.
4. En holdning der betoner 1890'erne som tidspunktet for gennembruddet. Svend Aage Hansen fremlægger et sådant synspunkt, og han anvender økonomiske kriterier som industriens vækstrate og bruttofaktorindkomst hertil.

e.

I sit svar på Willerslevs doktordisputats rundede *Povl Bagge* af med en anmodning. Han foreslog, at man »for at undgå ufrugtbare terminologiske stridigheder fremover« burde tale »om en lang gennembrudsperiode for dansk industri«. ⁴⁵

Det er korrekt at betragte industrialiseringen som *en længerevarende proces*, og ikke at fokusere på et specifikt gennembrud af kortere varighed. På det område har Povl Bagge således ret. I sin behandling af dette problemfelt foregår han imidlertid ikke selv med et godt eksempel. At lade spørgsmålet om industrialiseringen være bestemt af hensynet til at undgå »ufrugtbare terminologiske stridigheder«, er på den anden side det samme som at se bort fra den reelle grund til, at den netop må anskues som en længere proces.

Industrialiseringen i Danmark er foregået som et *komplekst* samspil, hvor de forskellige faktorerers griben ind i hinanden, har været det, der har skabt bevægelse og udvikling. Den industrielle proces kan derfor ikke alene begribes ud fra konstateringen af antal fabrikker, industriarbejdere, dampmaskiner, aktieselskaber el. lign. forhold, som har domineret de hidtidige fremstillinger. *Nye og flere genstandsfelter*, der på samme tid kan vise kompleksiteten og medvirke til at skabe en hel-

hedsforståelse, må inddrages. Det *sociale felt* er et af disse områder. Analysen af de betingelser industrien fungerer under må indeholde en undersøgelse af den *vekselvirkning*, der foregår mellem industri og socialt miljø. Ligeledes er koblingen industri – byudvikling, samt den måde hvorpå den industrielle produktions økonomiske og tekniske side virker i forhold til hinanden, eksempler på områder af stor analytisk betydning.

Med denne nødvendige udvidelse af, hvad der skal undersøges, bliver det tydeligt, at industrialiseringen har karakter af en *proces*. Man kan derfor ikke tale om et egentligt kortvarigt industrielt gennembrud, idet kompleksiteten virker over en længere årrække. Den sætter sig ikke pludseligt igennem i løbet af få år. De hidtidige fremstillinger, med deres snævre valg af kriterier for et gennembrud, opererer således indenfor en alt for begrænset analytisk ramme. Endvidere viser det sig, at selve valget af disse kriterier, som *Ove Hornby* og *Gunnar Viby Mogensen: The Study of Economic History in Denmark, The Scandinavian Economic History Review*, vol 22, 1974, s. 68, gør opmærksom på, har afgørende betydning for fastsættelsen af gennembrudstidspunktet, hvilket giver en betydelig vilkårlighed.

I forhold til dette, er det derfor langt mere dækkende at operere med en industrialiseringsproces med *forskellige faser*, som gjort af *Ole Hyldtoft m.fl.: Det industrielle Danmark 1840–1914*, 1981, s. 40. Hvad længden af denne periode angår, er tidsrummet fra midten af 1800-tallet til 1950'erne det mest hensigtsmæssige, idet det var i disse år, de afgørende faser af den danske industrialisering fandt sted.

Det industrielle miljø

Bestemmelsen af tidspunktet for det industrielle gennembrud i Danmark udgør et markant tyngdepunkt indenfor den industrihistoriske forskning – nogle vil måske hævde det eneste. Det er derfor vanskeligt at få øje på andre problemstillinger, som i den grad har stået i centrum og skabt en tilsvarende debat.

45. *Povl Bagge*: op.cit. s. 122.

Fig. 3. Bryggeriarbejdere i tappehallen på Gl. Carlsberg ca. 1915. Foto i ABA.

Der består dog ét yderligere tyngdepunkt. Ganske vist adskiller det sig fra gennembruddsdiskussionen på flere områder. Det er således snarere et bredt emneområde end en nogenlunde afgrænset problemstilling, og omfanget af hvad der er publiceret er ikke nær så betragtelig. Betydningen af dette emnekompleks er imidlertid af en sådan karakter, at det bør betragtes som et tyngdepunkt indenfor industrihistorien. Det drejer sig om temaet: *Det industrielle miljø*.⁴⁶

Selv om der før 1970'erne forekom industrihistoriske behandlinger omhandlende det in-

dustrielle miljø, er det først fra dette tidspunkt, og i sammenhæng med fremkomsten af det af Statens Humanistiske Forskningsråd igangsatte projekt »Industrialismens bygninger og boliger«, 1974, at en mere udbredt behandling af dette område tager fat. Det næste koncentrerer sig da også om dette forskningsprojekt.

»Industrialismens bygninger og boliger« kan ses som en reaktion på karakteren af den hidtidige industrihistorie, og et ønske om mere systematisk at inddrage aspekter af industrialiseringen, som før har været forsømt.

46. I den betydning betegnelsen »det industrielle miljø« anvendes her, indeholder den som sine vigtigste bestanddele: Selve produktionsmiljøet og det sociale miljø. For sidstnævnte gælder, at det i nærværende sammenhæng ikke har en isoleret status, men skal forholdes til produktionsmiljøet. Afgrænsede analyser af sociallovgivningen, indkomstfordelingen, uddannelsesforhold etc. falder derfor udenfor en analyse af det industrielle miljø.

Kristof Glamann fremfører således, i en præsentation af projektet, at efter i en længere periode at have fokuseret på det industrielle gennembrud, er det nu vigtigt at vende sig mod andre sider – blandt andet vil det være påkrævet med nærmere undersøgelser af »industri- og arbejdsmiljøet, af industrimenneskets hverdag, dets vilkår og levefod.«⁴⁷ Dermed lægges der op til en orientering mod de *fysiske og sociale* sider af den danske industriudvikling.⁴⁸

Ved netop at klargøre vigtigheden af at løse ovennævnte opgaver, og samtidig påbegynde arbejdet hermed bliver »Industrialismens bygninger og boliger« et vigtigt *forbindelsesled* henimod en industrihistorie med en langt større helhedsforståelse af industriudviklingen end hidtil. Selve projektet begrænses dog til en fokusering på akse *fabrik – bolig* perioden 1840–1940. Med baggrund i dette tages følgende hovedopgaver op:

1. En registrering af ældre danske fabrikker.
2. Tilvejebringelse af en oversigt over kilder og litteratur af betydning for arbejdet med det industrielle miljø.
3. Udarbejdelse af forskellige særstudier omhandlernde industrielle forhold i København og Odense.
4. Etableringen af et mindre informationsblad for forskningsområdet.

a.

Blandt de fire initiativområder udgjorde *industriregistreringen* projektets monumentdel.⁴⁹ I 1979, hvor projektet ophørte, var der imidlertid kun registreret ca. 50% af grundmaterialet på 6.105 virksomheder. Selv om registreringen således ikke blev færdiggjort, er det alligevel lykkedes at fremskaffe et værdifuldt kildemateriale. Oplysninger om bl.a. bygnin-

gernes form og stand, ejerforhold, maskin anvendelse og virksomhedsarkivalier er blevet indsamlet under virksomhedsbesøg rundt omkring i landet. Det er dog vigtigt at understrege registreringens oversigtsmæssige karakter. Det er således den fremtidige anvendelse af dette kildemateriale, der afgør i hvilket omfang de potentialer, der er indeholdt i den første registrering af ældre danske fabrikkers *fysiske* udformning, vil sætte sig igennem som nye kvaliteter ved industrihistorien.

Projektets forskellige *særstudier* indeholder ingen afgørende inddragelse af produktionsmiljøets fysiske side.

Det gælder eksempelvis *Rich. Willerslev: Sådan boede vi*, 1979, hvor boligforholdene for faglærte arbejdere i København omkring 1880 behandles. Undersøgelsen medtager ganske vist ikke alle faglærte grupper, der fokuseres primært på smed- og maskinarbejdere, ligesom han koncentrerer sig om forholdene på Vesterbro og Christianshavn.

Willerslev når frem til følgende:

Angående boligens størrelse (antal værelser) var mellem 70 og 85% af de faglærtes lejligheder på et til to værelser. I de tilfælde, hvor lejligheden var større, blev det ene værelse ofte lejet ud.⁵⁰

Med hensyn til arealet var mindst 17.000, af de eksisterende ca. 25.000 et- og toværelses lejligheder, på under 31,5 m², mens ca. 60% af disse 17.000 lejligheder var på 25 m² og derunder.⁵¹ Huslejens andel af den faglærtes løn udgjorde i gennemsnit 15% på Christianshavn, mens det var 17% på Vesterbro.⁵² Ser man på den samlede husleje incl. lys og varme er tallene henholdsvis 20 og 23%.⁵³

Med Willerslevs studier er dermed givet et billede af væsentlige sider ved de bolig mæssige rammer, de københavnske faglærte arbejdere var underlagt i 1880'erne. Med titlen

47. Kristof Glamann: *Præsentation af forskningsprojekt*, Industrialismens bygninger og boliger, nr. 1, 1975, s. 4.

48. Ole Hyldtoft: *Industrial Buildings and Dwellings – The Industrial Environment in Denmark 1840–1940*. Industrial Buildings and Dwellings, no. 2, 1978, s. 35.

49. Torben Ejlersen: *Industriregistreringen i Danmark*, Nord Nytt, nr. 3, 1979, s. 37.

50. Willerslev: op.cit. s. 41.

51. Willerslev: op.cit. s. 84.

52. Willerslev: op.cit. s. 56–57.

53. Willerslev: op.cit. s. 62.

»Sådan boede vi« får man imidlertid det indtryk, at fremstillingen indeholder mere end en meget faktabetonet gennemgang af boligforholdene, fortrinsvis baseret på officielt statistisk materiale. Denne forventning indfries dog ikke. Fremstillingen giver intet dækkende billede af boligmiljøet, idet livet i de boliger Willerslev undersøger ikke tages op. På grund af dette og fraværet af en kobling til produktionsmiljøet, er studiet uden vigtige dimensioner, som ellers kunne have bragt det mere på linie med de intentioner, det samlede forskningsprojekt »Industrialismens bygninger og boliger« lægger op til at indfri.

Jens Erik Frits Hansens: *Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne*, 1979, er et yderligere bidrag til forståelsen af boligforholdene i København under den tidlige industrialisering. Men som hos Willerslev sker det også her uden anknævnelse til selve produktionsmiljøet. J. E. F. Hansen koncentrerer sig om perioden 1850 til 1857, hvor han behandler den ekspansion på mellem 250–300%, der fandt sted i nybyggeriet. Han kalder det selv en økonomisk og socialhistorisk belysning.⁵⁴ Geografisk har han både boligbyggeriet indenfor og udenfor voldene med, men fokuserer på byggeriet udenfor, især Nørrebro. En vigtig pointe hos J. E. F. Hansen er, at de nybyggede lejligheder fortrinsvis var indrettet for middelklassen. De ufaglærte arbejdere og andre fattige kunne ikke betale huslejen – de boede derfor primært indenfor voldene i de gamle bykvarterer, hvor beboelsestætheden var stærkt voksende.⁵⁵ Det større antal boliger løste således ikke disse gruppers betydelige boligproblemer.

Heller ikke Rich. Willerslevs andet bidrag til »Industrialismens bygninger og boliger« formår at skabe en forbindelse, af betydning, mellem fabrik og bolig.⁵⁶ Artiklens omdrejningspunkt er alene boligforholdene, og dette forandres ikke af, at det er arbejdernes bolig-

forhold på en bestemt virksomhed – Eickhoffs Jernstøberi og Maskinfabrik – der undersøges. Virksomheden som sådan inddrages ikke i analysen.

I forhold til ovennævnte fremstillinger udgør Hans Chr. Johansen, Per Boje og Anders Monrad Møllers: *Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840–1940*, 1983, en undtagelse. I dette værk er produktion og bolig søgt sammenstillet. På grund af mangelfuldt kildemateriale er det ganske vist ikke lykkedes at foretage en direkte kobling mellem udvalgte virksomheder, deres arbejdere og disses boligforhold. I stedet for er nogle bestemte gader i Odense, hvor der boede mange industriarbejdere, trukket frem, for ad denne vej at give et billede af boligsituationen.

For forbindelsen mellem produktionsmiljøet og boligen er det netop vigtigt, at den fysiske side af produktionen beskrives – hvorledes bygningerne så ud, hvordan fabrikken var indrettet, hvilke maskiner der blev anvendt, hvad der blev produceret, hvordan arbejdsmiljøet var etc. På dette punkt har fremstillingen også medtaget mere end de andre særstudier, selv om en uddybning godt kunne have fundet sted.

Alt i alt er det en meget anvendelig bog, som giver et indtryk af udviklingen indenfor industrien og boligbyggeriet i Odense, og som når et stykke vej i sammenstillingen af fabrik og bolig. Hvad beskrivelsen af de sociale forhold angår er den imidlertid mangelfuld, alt for mange aspekter er overset. Kønsrollemønstre, familiens sammensætning, opdragelsen og det sociale miljø på arbejdspladsen er eksempler herpå.⁵⁷ De burde indgå i en analyse, der har sat sig som mål at undersøge industriarbejdernes forhold.⁵⁸ Specielt for den del af den behandlede periode, som ligger i det 20. århundrede, ville en større anvendelse af sådanne kilder som erindringer, breve og fotografier havde givet en langt mere dækkende

54. J. E. F. Hansen: op.cit. s. 9, 55.

55. J. E. F. Hansen: op.cit. s. 83.

56. Rich. Willerslev: *Arbejdernes Boligforhold på det københavnske Vesterbro omkring år 1900*, Erhvervshistorisk Årbog, 1975.

57. Torben Witt tager dette kritikpunkt op i sin anmeldelse: *Det industrielle miljø i Odense 1840–1940*. Fabrik og Bolig, nr. 2, 1983.

58. Se indledningen til Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og Bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840–1940*.

beskrivelse af det sociale liv på fabrikken og i boligen.

b.

Når man forsøger at skitsere hovedlinierne indenfor et forskningsområde, kan det ikke undgås at visse nuancer forsvinder. Sådan er det også her. »Industrialismens bygninger og boliger« er ikke en entydig størrelse, og ligeså med den industrihistorie, der kom før. På trods af dette er det alligevel muligt at indkredse nogle hovedtræk.

En af intentionerne med projektet skulle være etableringen af akse fabrik – bolig. Ser man bort fra projektets to litteraturoversigter⁵⁹ og nyhedsbladet, virker det imidlertid snarere som om, der er to dele: Industriregistreringen, der behandler fabrikkernes fysiske udformning; og de forskellige særstudier, som fortrinsvis behandler aspekter vedrørende boligsituationen. Koblingen mellem fabrik og bolig består dermed ikke reelt, og det nye og spændende ved, på tværgående vis, at behandle dette problemkompleks kommer ikke frem.

Som et resultat heraf, sker der for det første ikke en mere konsekvent sammenstilling af den industrielle udviklings fysiske og sociale sider. For det andet, bliver det ikke muligt at indfange vigtige områder af industriudviklingen, idet forståelsen af disse, netop ligger i omdrejningspunktet mellem fabrik og bolig, arbejdsplads og hjem, eller det offentlige og det private liv, som det også er. Et eksempel på dette er socialiseringen til lønarbejde, der er en helt afgørende forudsætning for, og del af, den industrielle ekspansion i Danmark, og som er et produkt af samspillet mellem arbejdsplads og hjem.

En medvirkende grund til, at disse problemstillinger ikke kommer til at stå så centralt, som det kunne ønskes, er også, at en mere gennemgående og samlende helhedsbetragtning er fraværende. Man har ikke indtryk af, at projektets enkelte dele indgår som uddybende særstudier i forhold til en fælles forståelse af den industrielle udvikling, og forbindelsen fabrik – bolig. Dermed bliver det

langt vanskeligere at knytte de forskellige dele sammen.

På trods af dette er der dog ikke tvivl om, at »Industrialismens bygninger og boliger« har været et vigtigt led i fornyelsen af dansk industrihistorie. Projektet er fremkommet som en del af udviklingen indenfor *historiefaget*. En udvikling der har betydet, at dagligdagen – de fysiske omgivelser den enkelte indgår i under arbejdet og hjemme, samt, hele det sociale netværk – er blevet trukket mere ind i de historiske analyser. Hvilket afspejler en voksende erkendelse af dets betydning, ved bestemmelsen af et samfunds karakteristika, og forståelsen af disse.

Indflydelsen fra »Industrialismens bygninger og boliger« har i den sammenhæng bestået i, at det i forhold til den industrihistoriske tradition har været med til at åbne op for inddragelsen af disse problemstillinger, og etablere et nyt forskningsfelt.

Som forskningsfelt er det industrielle miljø dog stadigvæk at betragte som et forsømt område, der trænger til at blive fulgt op af nye initiativer.

Andre områder

Med behandlingen af diskussionen vedrørende »Det industrielle gennembrud« og temaet »Det industrielle miljø« er tyngdepunkterne indenfor forskningen i dansk industrihistorie præsenteret. Ligeledes er der lagt op til en forståelse af hovedtrækkene i den udvikling, der har præget studiet af industrihistorien gennem en årrække. Selv om fremstillingen kunne foranledige til at tro, at disse to temaer dermed også udgør hele den samlede danske industrihistorie, svarer det ikke til realiteterne. Den industrihistoriske litteratur afspejler, at der har været arbejdet med andre vigtige områder. I det følgende vil der, kortfattet, blive fremdraget nogle eksempler, som kan tjene til at vise, hvor forskningen endvidere har bevæget sig hen.

Som bidrag til en planlagt, men senere opgivet, dansk industrihistorie har *Rich. Willerslev* i artiklen *Den teknisk-kemiske industri*

59. *Per Boje: Det industrielle miljø, og Ole Degn: Urbanisering og Industrialisering, 1978.*

1870–1914, Erhvervshistorisk Årbog, 1960, anlagt en branchemæssig betragtningsmåde. Gennem en fokusering på de finansielle aspekter beskriver han den udvikling, den kemisk-tekniske industri gennemløb i årene fra 1870 til 1914. Det er fortrinsvis forholdene indenfor gødnings-, tændstik- og olieindustrien, der fremdrages. På grund af vægtingen af de finansielle forhold behandles produktionsapparatet og arbejdsforholdene ikke, hvilket giver en noget begrænset indsigt i branchens struktur.

Kristof Glamann befinder sig ligeledes på brancheniveau i sin fremstilling af *Bryggeriets historie i Danmark*, (1962). I bogen centrerer om den del af bryggeriets historie, hvor ølbrygningen var et håndværk. Fremkomsten af en produktion af bayersk øl og indførelsen af tekniske forbedringer fra midten af 1800-tallet, som basis for en overgang til industriel produktion, er dog også beskrevet.

En noget anden tilgang til industrihistorien har Flemming Mikkelsen i artiklen *Industrielle foretagere i Odense omkring 1870*, Erhvervshistorisk Årbog, 1980. Han beskæftiger sig med foretageren som social kategori. Med baggrund i en socio-økonomisk bestemmelse af foretagernes placering i Odense, forsøger Flemming Mikkelsen at afdække deres sociale oprindelse og karriereforhold, samt, den indflydelse de havde i forhold til institutioner med tilknytning til industrien.

Ove Hornby og Erik Oxenbøll anskuer også dele af industrihistorien på en noget anderledes måde end almindeligvis. De to forfattere beskæftiger sig i artiklen *Proto-Industrialisation before Industrialisation? The Danish Case*, The Scandinavian Economic History Review, nr. 1, 1982, med dynamikken bag industrialiseringen. Begrebet *proto-industrialisering* kan defineres som et før-industrielt stadium, der kan give betingelser for en videre udvikling mod reel industrialisering. Fænomenet er regionalt, og knytter sig til den dynamik, der skabes når landboere, af hensyn til fremskaffelsen af et nødvendigt supplement til deres udkomme fra jorden, igangsætter en hjemmeindustri, hvis produkter afsættes udenfor den region, hvor de er produceret. Ove Hornby og Erik Oxenbøll undersøger som de første,

om dette fænomen var fremherskende i Danmark. Deres konklusion er, at det var det ikke. Spørgsmålet om proto-industrialisering eller ej har betydning for afklaringen af i hvilken udstrækning det – som normalt antaget – var landbruget, der udgjorde den dynamiske kraft i industrialiseringsprocessen.

Til sidst skal nævnes Peter Bøegh Nielsens: *Aspects of Industrial Financing in Denmark 1840–1914*, The Scandinavian Economic History Review, no. 2, 1983. Artiklen er et vægtigt bidrag til belysningen af, *hvorledes industrialiseringens første fase blev finansieret*. Den indeholder flere uddybninger og omvurderinger af tidligere forklaringer på dette spørgsmål. Ikke mindst Willerslevs antagelser: At allerede fra 1850'erne blev institutionel kredit et vigtigt element i industrialiseringsprocessen, bliver kraftigt imødegået. Ligeledes bliver Axel Nielsen og Svend Aage Hansens betragtninger vedrørende kreditforeningernes ringe betydning problematiseret og forkastet.

Peter Bøegh Nielsen har med baggrund i meget grundige kildestudier, af bl.a. virksomhedsregnskaber og taksationsmateriale undersøgt udvalgte virksomheder indenfor tobaks- og jernindustrien, for at afklare, hvorledes virksomhedernes kapitalapparat blev finansieret. Resultatet af hans arbejde er en konstatering af, at i den behandlede periode var investeringerne i overvejende grad *selvfinansieret*. Et mønster der dog delvist blev brudt med de mange aktieselskabers opkomst i 1890'erne, idet de benyttede sig af eksternt finansieret kapital næsten i samme omfang som internt. Endvidere understreges, at indtil 1880'erne var den mest almindelige form for lånt kapital ikke institutionelt tilvejebragt, men et resultat af *privat* låntagning. Hvad angår den kapital, der trods alt blev tilvejebragt gennem institutionel låntagning, så fremfører Bøegh Nielsen, at kreditforeningernes betydning var langt større dér end hidtil antaget.

I forbindelse med spørgsmålet om karakteren af den institutionelle kapital gør Bøegh Nielsen også op med den gængse opfattelse af Privatbankens store indflydelse på industriens opblomstring, i sidste del af 1800-tallet. Han mener, at bankens betydning er overvurderet, og at det snarere var Land-

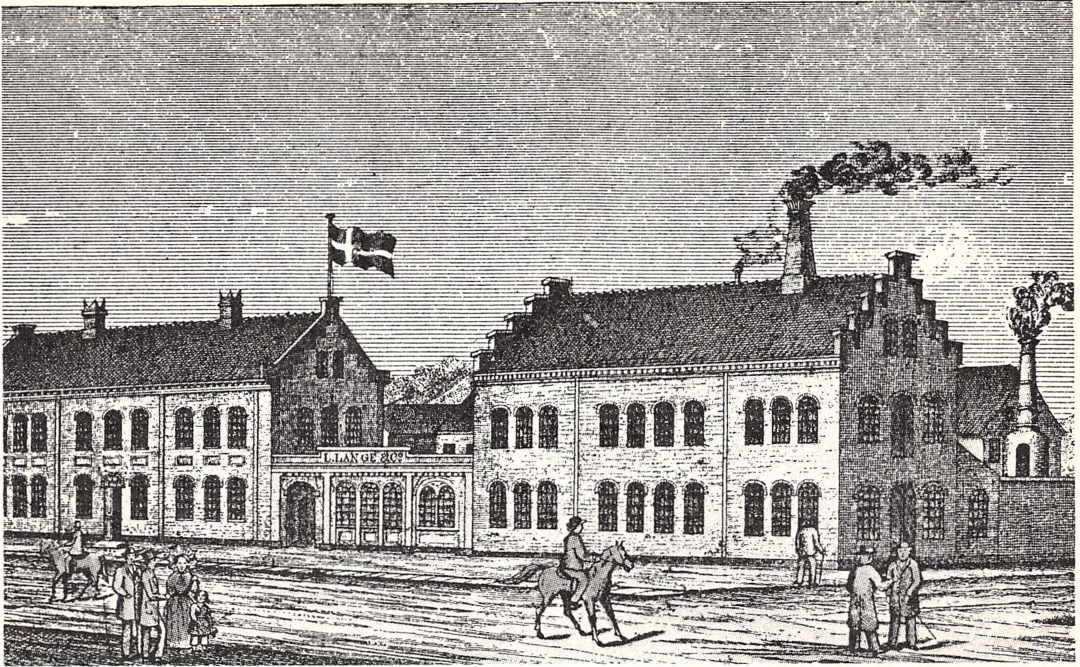

Fig. 4. Svendborg Jernstøberi ca. 1870. Aktieselskabet L. Lange & Co. Svendborg Jernstøberi 1850–1950.

mandsbanken, der fremstod som den vigtigste bank, hvad angår finansieringen af industriens kapitalapparat.

III. Afrunding – perspektiver

I det foregående er behandlet hovedhjørnestenene i den industrihistoriske forskning gennem de sidste 45 år.⁶⁰ At præsentere forskningsområdet gennem en fokusering på tyngdepunkterne kan måske virke begrænsende – alt kommer således ikke med. Men netop fordi den industrihistoriske forskning ikke er så omfangsrig, formår disse tyngdepunkter, tilsammen, at indfange en ganske betragtelig del af, hvilke emner, problemstillinger og tidsperioder, der fortrinsvis er blevet behandlet.

Her til sidst vil fremstillingens vigtigste pointer blive trukket frem.

A.

Et markant træk, der viste sig ved gennemgangen af forskningslitteraturen var, at *teoretiske* overvejelser var fraværende ved så godt som alle fremstillinger. Betragtninger over, hvilken samfundsmæssig kontekst den danske industri indgår i, består således ikke. Det betyder, at de enkelte analyser ikke forbindes til en helhedsforståelse, hvorved mange sammenhænge bliver uigennemskuelige og vanskelige at forklare.

Fraværet af disse helhedsbetragtninger har bl.a. bevirket, at behandlingen af det *industrielle gennembrud* er grebet for endimensionalt an. Industrialiseringens kompleksitet, dets samspil mellem forskellige faktorer, og karakter af længerevarende proces behandles ikke.

60. Litteratur fra før 1940 er således ikke medtaget, hvilket ingenlunde er udtryk for en affejning af den, men et resultat af en nødvendig begrænsning, og konstatering af, at der ikke ville ske en forrykning af det samlede billede. Det spiller dog også ind, at industrihistoriens afgørende udvikling, som forskningsfelt, har fundet sted de sidste 45 år.

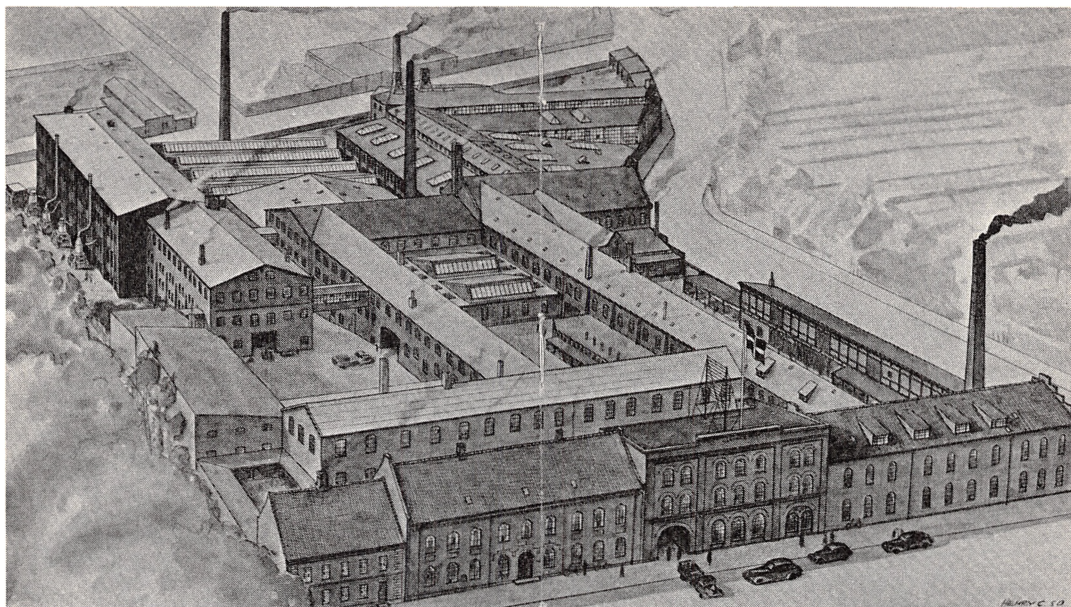

Fig. 5. Svendborg Jernstøberi 1950. Fabrikbygningernes udvikling på Svendborg Jernstøberi er en illustration af den ekspansion dele af jern- og metalindustrien gennemløb i perioden fra sidste del af 1800-tallet og op efter 2. verdenskrig, hvor en håndværksmæssig ordreproduktion afløstes af masseproduktion for et marked. Aktieselskabet L. Lange & Co. Svendborg Jernstøberi 1850–1950.

I stedet for stadfæstes gennembruddet til nogle få år, med baggrund i beregninger over antal industriarbejdere, fabrikker, dampmaskiner, aktieselskaber osv. Også i forhold til behandlingen af det *industrielle miljø* har det haft betydning, at de overordnede sammenhænge ikke er blevet fremdraget. Det lykkes derfor ikke i de konkrete analyser at knytte de sociale og fysiske sider af det industrielle miljø sammen. En intention, der ellers var betonet.

Til gengæld er de kildekritiske overvejelser meget gennemførte, og afspejler mange af fremstillingernes karakter af grundforskning.

B.

Den danske industrihistorie dækker et tidsrum på cirka 150 år, og indeholder et bredt spektrum af problemstillinger. Sammenholdes dette med det faktum, at industrihistorien ikke er et område, der har været forsket meget i, er det uomgængeligt, at en karakteristik af forskningsfeltet må indeholde en konstatering af, at der endnu består store uopdyrkede områder, hvis afdækning er en nødvendighed for

at bringe industrihistorien videre. I flæng kan nævnes følgende eksempler: Den industrielle udvikling og urbaniseringen; industriens fysiske og sociale miljø; industriens betydning for beskæftigelsen og arbejdsmarkedsforholdene; industrialiseringsprocessens regionale udviklingstræk; den industrielle udviklings sammenhæng med den statslige politik; og de finansielle aspekter vedrørende industriens forskellige udviklingsfaser.

At behandle disse områder er et stort og påkrævet, men uhyre tids- og ressourcerevende arbejde. Alene i forhold til dette perspektiv, bør et *tværfagligt samarbejde* derfor prioriteres højt. Ved at satse på et øget samarbejde mellem de relevante faggrupper kan forskningsprocessen gå hurtigere, hvilket er vigtigt. Men det tværfaglige samarbejde er ikke værdifuldt alene af den grund. Den industrielle udvikling består af et komplekst samspil mellem forskellige, ofte endda meget forskellige faktorer. Dette nødvendiggør, ganske enkelt en tværfaglig tilgang. Industrihistorien kan ikke skrives uden en sådan. Et vigtigt perspektiv for den fremtidige industrihistorie

er derfor en styrkelse af det tværfaglige element. Som en central del af dette, bør der endvidere sættes på en *forstærket faglig debat om forskningsfeltets indholdsmæssige ramme*. En debat der indeholder faglige og teoretiske præciseringer, og hvor spørgsmålet om hvad industrihistorie egentlig er, stilles og forsøges besvaret.

De ovenfor berørte aspekter knytter an til de overordnede linier industrihistorien fremover må følge, for at nogle af dens hidtidige begrænsninger kan overvindes. Det samme gælder for følgende forhold:

Langt det overvejende flertal af de industrihistoriske fremstillinger har enten koncentreret sig om de større byer eller orienteret sig mod de generelle tendenser. En forståelse, og fremstilling, af den danske industrialisering kræver imidlertid konkrete undersøgelser af såvel de områder, hvor udviklingen har været meget gennemgribende, som dem, hvor den har været mindre markant. Derfor bør der ske en større betoning af det *regionale* aspekt. Områder af landet, som ikke før er blevet behandlet må gøres til genstand for undersøgelser. Provinsen skal have større vægt i industrihistorien, så et dækkende billede af udviklingen kan fremlægges.

Et andet element, der ligeledes har været nedtonet, er det *tidslige*. Ikke mange fremstillinger er nået over på den anden side af 1914, for slet ikke at tale om 1940. Uden en prioritering af perioden fra 1940 og fremefter, vil det fremdeles ikke være muligt at behandle de forskellige faser af industriudviklingen, og dens mange udtryk. Specielt med den tekno-

logiske udviklings hastige tempo, sker der betydelige ændringer af industriens vilkår, hvorved langt mere, langt hurtigere, bliver historie. Det er derfor afgørende for den industrihistoriske forsknings udsagnskraft, at det tidslige perspektiv bliver understreget, og perioden fra 1. verdenskrig og op til i dag dækket bedre ind.⁶¹

C.

I løbet af 1970'erne skete der en større inddragelse af de *fysisk-sociale* sider af den industrielle proces, i de industrihistoriske fremstillinger. Der var ganske vist tale om en manglende systematik i behandlingen af disse forhold. De udvalgte problemstillinger blev ofte anskuet for snævert. Dette emnekompleks er imidlertid et af de områder, det er meget vigtigt at arbejde videre med, for at kunne videreudvikle industrihistorien. I den forbindelse er det logisk at slutte af med at fremdrage, hvilke opgaver det netop er påkrævet at gå videre med, hvis det industrielle miljø skal inddrages mere systematisk i industrihistorien.⁶²

For det første bør de mennesker, som indgår i industrialiseringsprocessen indtage en langt mere central placering i industrihistorien – deres *dagligdag*, herunder de fysiske rammer de fungerer under såvel på arbejde som hjemme; *familiestrukturen*; *levestandard* m.v. må undersøges langt grundigere. Ligeledes må der gøres mere ud af *det fysiske miljø på fabrikkerne* – såvel i form af undersøgelser der sigter på selve arbejdsmiljøet, som under-

61. I artiklen *Erhvervshistorisk forskning – nuværende tendenser og fremtidig profil*, Fortid og Nutid, XXXI, 1984 har Peter Bøegh Nielsen, med baggrund i en konkret gennemgang af årgang 1980 og 1981 af Erhvervshistorisk Årbog, ønsket at give en karakteristik af Erhvervsarkivets profil, og samtidig lægge op til nogle generelle overvejelser vedrørende den erhvervshistoriske forskning i Danmark. Selv om industrihistorien kun udgør en mindre del af det erhvervshistoriske forskningsfelt, og på trods af Bøegh Niensens begrænsede materiale, er det alligevel muligt at konstatere betydelige overensstemmelser mellem nærværende artikels konklusioner vedrørende den industrihistoriske forskning, og Peter Bøegh Niensens tilsvarende bestemmelser, hvad erhvervshistorien angår. Bøegh Nielsen fremdrager således også fraværet af teoretiske overvejelser; nødvendigheden af yderligere forskning i den teknologiske udvikling; en forstærket tværgående forskning; samt en større prioritering af analyser af perioden efter 1914.

62. Som tidligere nævnt består der andre områder, hvorom det gælder, at de ligeledes bør inddrages mere systematisk i industrihistorien. Men det her fremdragne område udgør et af de største og mest centrale, hvorfor der alene vil blive set nærmere på dette. Endvidere falder det som omtalt i tråd med hele linien i fremstillingen.

søgelse der retter sig mod den tekniske side af produktionsprocessen.

Hvad det sidste spørgsmål angår, er det kendetegnende for den danske industrihistorie, at den teknologiske side er meget ringe belyst. Det er et generelt fænomen ved langt de fleste fremstillinger, at denne vigtige dimension stort set er udeladt. Derfor bør det prioriteres, at få dette aspekt inddraget mere, og dermed igangsat undersøgelser af hvilken indflydelse *den teknologiske udvikling* har haft på den industrielle udvikling, og omvendt.⁶³

Udover at selve produktionsmiljøet, og de sociale sider af industrialiseringen, bør vægtes mere, er det også vigtigt, at *forbindelsen* mellem disse to områder gøres til genstand for systematiske undersøgelser.

Et andet felt der ligeledes er en del af det fysisk-sociale problemkompleks, og som samtidig indeholder mange uafklarede sider, er industriens betydning for *urbaniseringsprocessen*, og *det ydre miljø*.

Industriens indflydelse på disse to områder, er en afspejling af den kraft, hvormed den udvikler sig, samtidig med, at processen også virker tilbage på industrien selv, i form af skabelsen af bestemte rammer, som bl.a. indvirker på dens lokalisering.

Med inddragelsen af de ovenfor nævnte forhold, vil der endvidere være skabt et bedre grundlag, for at forstå den industrielle udvikling i sin *helhed*.

Litteratur

- Bagge, P. Anmeldelse af Rich. Willerslevs Studier i dansk industrihistorie 1850–1880. Historisk Tidsskrift, 11. række, 4, 1953/56.
Bertolt, O. m.fl. En bygning vi rejser. 1954.
Boje, P. Det industrielle miljø 1840–1940. 1976.
Christiansen, P. O. Historie + antropologi = historisk antropologi? Fortid og Nutid, XXX, 1983.

- Cohn, E. Dansk Håndværk og Industri ved midten af det 19. årh. Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1953.
Danmarks Statistiks Industristatistik.
Degn, O. Urbanisering og Industrialisering. 1978.
Dybdahl, V. Handels- og Industrihistorisk litteratur 1952–65. Erhvervsarkivet, 1966.
Dybdahl, V. m.fl. Industrihistorisk Litteratur 1945–54. Fortid og Nutid, XIX, 1954.
Ejlertsen, T. Hvordan går det med industriregistreringen? Industrialismens bygninger og boliger, nr. 2, 1979.
Ejlertsen, T. Hvorfor nu fabrikker? Nationalmuseets Arbejdsmark, 1979.
Ejlertsen, T. Industrialiseringen i Danmark. Nord Nytt, nr. 3, 1979.
Engeltoft, P. og H. Jensen. Bidrag til arbejderklassens og arbejderspørgsmålets historie i Danmark fra 1864–1900. 1931.
Glamann, K. Anmeldelse af Rich. Willerslevs Studier i dansk industrihistorie 1850–1880. Historisk Tidsskrift, Stockholm, 1956.
Glamann, K. Bryggeriets Historie i Danmark. 1962.
Glamann, K. Historie, økonomi og statistik. Linier i dansk historieskrivning i nyere tid, 1976.
Glamann, K. Præsentation af forskningsprojekt. Industrialismens bygninger og boliger, nr. 1, 1975.
Hansen, J. E. F. Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne. 1979.
Hansen, S. Aa. Early Industrialisation in Denmark. 1970.
Hornby, O. og G. Viby Mogensen. The Study of Economic History in Denmark. Scandinavian Economic History Review, no. 1–2, 1974.
Hornby, O. og E. Oxenbøll. Proto-Industrialisation before Industrialisation? The Danish Case. Scandinavian Economic History Review, no. 1, 1982.
Hyldtoft, O. Den københavnske industris vækst og lokalisering 1870–1900, upubliceret speciale 1969.
Hyldtoft, O. m.fl. Det industrielle Danmark 1840–1914. 1981.
Hyldtoft, O. Industrial Buildings and Dwellings – The Industrial Environment in Denmark 1840–1940. Industrial Buildings and Dwellings, no. 2, 1978.
Johansen, H. C. m.fl. Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840–1940. 1983.
Markussen, O. Industrialisering og sociale forhold – en lokalhistorisk analyse RUC, 1983.

63. *Bernt Schiller* kommer i artiklen: *Technology – History – Social Change*, Scandinavian Journal of History, no. 2, 1983 ind på de forskellige sider af den faghistoriske holdning til studiet af den teknologiske udvikling, samtidig med, at han konstaterer fraværet af en udbredt dansk tradition for studiet af dette område. Han mener dog, at interessen herfor er voksende såvel i Danmark, som i de andre nordiske lande, hvor den ligeledes har været begrænset, set i relation til USA, England, Øst- og Vesttyskland.

- Mikkelsen, F. Industrielle foretagere i Odense omkring 1870. Erhvervshistorisk Årbog, 1980.
- Mikkelsen, F. Kulturhistorie – etnohistorie – mikrohistorie. Fortid og Nutid, XXVII, 1977–78.
- Nielsen, A. Industriens historie i Danmark I–III. 1943–44.
- Nielsen, P. B. Aspects of Industrial Financing in Denmark 1840–1914. Scandinavian Economic History Review, no. 2, 1984.
- Nielsen, P. B. Erhvervshistorisk forskning – nuværende tendenser og fremtidig profil. Fortid og Nutid, XXXI, 1984.
- Nørregaard, G. Arbejdsforhold indenfor dansk haandværk og industri 1857–1899. 1943.
- Nørregaard, G. Dansk Industrihistorie. Nordisk Tidsskrift, 1949.
- Rasmussen, E. The History of Industry in Denmark. Scandinavian Economic History Review, 1956.
- Rasmussen, J. Rahbek. Historie, Økonomi og Politik. Fortid og Nutid, XXVIII, 1979/80.
- Schiller, B. Technology – History – Social Change. Scandinavian Journal of History, no. 2, 1983.
- Schultz Danmarkshistorie. 1942.
- Sestoft, J. Arbejdets Bygninger. 1979.
- Steensoogaard, N. Universalhistorie, samfundshistorie og historisk strukturalisme. Historisk Tidsskrift, bind 80, 1980.
- Willerslev, R. Arbejdernes boligforhold på det københavnske Vesterbro omkring år 1900. Erhvervshistorisk Årbog, 1978.
- Willerslev, R. Den teknisk-kemiske industri 1870–1914. Erhvervshistorisk Årbog, 1960.
- Willerslev, R. Studier i dansk industrihistorie 1850–1880. 1952.
- Willerslev, R. Sådan boede vi. 1979.
- Willerslev, R. Træk af den industrielle udvikling 1850–1914. Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1954.
- Wieth-Knudsen, B. Skal vi ha' de maskiner? Nationalmuseets Arbejdsmark, 1979.
- Witt, T. Det industrielle miljø i Odense 1840–1940. Fabrik og Bolig, nr. 2, 1983.

Red.: Ole Markussens artikel var sat i produktion inden udsendelsen af Ole Hyldtoft: Københavns industrialisering 1840–1914 (1984). Forfatteren til denne artikel vil i næste hæfte af tidsskriftet anmelde Ole Hyldtofts bog.

16.900 RETSSAGER*

Om retsarkiver, sagtypologi og procesøkonomi

Af Jens Chr. V. Johansen og Henrik Stevnsborg

I begyndelsen af det 19. århundrede blev 'lov-historie' omdøbt til 'retshistorie'. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, der varetog faget ved Københavns Universitet, kaldte i 1822-23 sin lærebog 'Grundrids af den danske Lovhistorie'. I 1832 lød titlen 'Grundrids af den danske Retshistorie'. Ændringen er udtryk for andet og mere end en redaktionel grille. Den afspejler en reel fornyelse af selve forskningsfeltet: Inspireret af den såkaldte historiske skole blev skildringerne af fortidens lovgivning og af lovgivers intensioner trængt i baggrunden – det var nemlig, hævdede denne historiske skole, hvis førstemand var tyskeren Friedrich Carl von Savigny, *sædvanen* og ikke lovgivningen, der udgjorde det oprindelige grundlag for folkets retsorden og følgelig måtte gøres til genstand for videnskabelig granskning.¹ En sådan programerklæring kunne inspirere til forskning i fortidig retspraksis. Om kilderne hertil skrev Kolderup-Rosenvinge selv: 'Det er bekjendt, at Rets-historiens Stof ikke blot er at søge i Lovene og i Historieskrivernes Beretninger, men at ogsaa de os fra Fortiden efterladte Diplomer indeholde en Mængde vigtige Oplysninger om den ældre Retsforfatning. I Diplomerne eller Retsdocumenterne have vi et Vidnesbyrd om

Lovenes Anvendelse og et tro Billede af den virkelige Retstilstand; de forholde sig derfor til Lovene omtrent paa samme Maade, som Praxis til Theorie'.² Kolderup-Rosenvinge blev tillige den første til at publicere sådanne retsdokumenter. Hans 'Udvalg af gamle danske Domme' kom i 4 bind mellem 1842 og 1848. Heri er indeholdt ialt 530 rettertings- og landstingsdomme. Udvalget var ikke blot beskedent og håndplukket, udvælgelseskriterierne var subjektive og ikke eksplicite i en grad, der har fået Ole Fenger til at understrege: 'Kolderup-Rosenvinge udvælger de 530 domme ud fra den retshistoriske forskningssituation i 1840'erne. De vælges, fordi de synes at konfirmere eller at korrigere den retstilstand, der var konstrueret af forskningen. Men hvad enten det ene eller det andet er tilfældet, er forskningens stade bestemmende for valget'.³ Siden trådte V. A. Secher i Kolderup-Rosenvinges spor. Ikke kritiskløst. For at undgå problemet med et subjektivt udvalg publicerede han mellem 1881 og 1886 *samlige* danske domme fra Kongens Retterting i tiden 1595-1614. Dog ikke bogstavret, og langtfra in toto. Hver enkelt dom blev i stedet gengivet i regestform, d.v.s. reduceret til, hvad Secher i det konkrete tilfælde skøn-

* Denne artikel er en omarbejdet version af foredraget 'Et samfund i gæld. 20.000 danske retssager på EDB', som blev holdt 4. oktober 1984 i foredragsrækken: 'Historikernes spørgsmål og kildernes genstridighed'. Artiklen er blevet til med støtte fra Statens humanistiske og samfundsvidenskabelige Forskningsråd. Samtidig skal vi takke Erik Jenlar for god hjælp.

Jens Chr. V. Johansen, f. 1949, cand. mag., seniorstipendiat, Kbh. Univ., Hist. inst.
Henrik Stevnsborg, f. 1948, lic. phil., kandidatstipendiat, Kbh. Univ., Kriminalistisk institut.

1. Jfr. Ditlev Tamm og Jens Ulf Jørgensen, Dansk retshistorie i hovedpunkter 2. Oversigt over retsudviklingen, Kbh. 1978, ss. 156 ff.
2. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, Bemærkninger om pant i ældre tider, Juridisk Tidsskrift 25 (1835), s. 309.
3. Ole Fenger, Landslov og retsbrug. Danske Domme 1375-1662 og andre domsudgaver, Det danske Sprog- og Litteraturselskab 5, 1979, s. 7.

nede var af væsentlig juridisk, sproglig og historisk interesse.⁴

Overfor disse fundamentale spørgsmål om subjektive udvalg, hvor det, der ikke rimer med teorien, risikerer at blive fjernet og fortiet, contra totalitet i regestform valgte Landbohistorisk Selskab i 1952 en tredje vej: Man besluttede at udgive udvalgte serier af ældre danske tingbøger in extenso. Valget faldt på Skast, Sokkelund og Aasum herreder samt Herlufsholm birk.⁵ Man bør notere sig, at det nu drejer sig om, hvad der i Danske Lov kaldes 'ordinære underretter' (1-3-5), og *ikke* – som i det 19. århundrede – om appeldomstole som landsting og retterting, datidens højesteret. Håbet var sikkert, at fæstebøndernes retshistorie kunne blive et emne, historikere ville opdyrke. I så fald synes det at være blevet skuffet; det mest omfattende resultat af disse udgivelser er til dato blevet det 68 sider store nummer af Bol og By fra 1963 med titlen 'Tingbogsstudier'. I 1955 påbegyndte Kildeskriftselskabet en tilsvarende udgivelse af tingbøger fra udvalgte købstæder, i øvrigt efter samme principper som Landbohistorisk Selskab: bind for bind, bogstavret og uden overspringelser. Man valgte sig gamle bysamfund som Ribe, Helsingør og Malmø, hvorfra retsprotokollerne er exceptionelt velbevarede.⁶

Siden Landbohistorisk Selskabs og Kildeskriftselskabets initiativer er den mest hensigtsmæssige tilgængeliggørelse af de danske

retsarkiver blevet diskuteret ved gentagne lejligheder. Poul Meyers opfattelse – at 'få udgivet så mange tingbøger som muligt og at udgive dem i deres fulde omfang'⁷ – blev hurtigt anset for urealistisk. Idag må den anses for en svimlende utopi. Og på trods af det minutiøse arbejde og de ressourcer, der er lagt i Selskabernes tingbogsudgivelser, er det imervæk relativt korte tidsafsnit, der er blevet dækket: mest omfattende i tid er Helsingør stadsbog, der med lakuner omfatter årene 1549–1565. I en årrække stod så to metoder over for hinanden: Secher'ske udtog og sagregistre.

Med udgivelsen af register med sagsreferat og domskonklusioner fra Viborg landstings dombøger gjorde Det nørrejske Landsarkiv sig til fortaler for udtogs-ideen.⁸ Disse udtog må dog anses for noget af et kompromis, eftersom extenso-udgivelser var udelukket. For at lette benyttelsen af retsarkiverne fandt udgiveren, Poul Rasmussen, at disse »forkortede« udgaver burde følges af registre,⁹ men kun 1965- og 1971-udgivelserne var forsynet med sted- og personregistre. Sagregistre var udeladt. Et omfattende sagregister var til gengæld overlærer Valdemar Andersens forslag; på baggrund af en excerpering af Malt herreds tingbøger fandt han, at det bedste ville være at registrere tingbøgernes indhold ud fra »emner« og lokaliteter. Han understregede, at registret burde omfatte så mange »emner«, at 'ikke blot fortidens liv i grove

4. S.st., ss. 9–11.

5. Herlufsholm birk 1616–19 og 1630–33 (udg. Karen Marie Olsen), Kbh. 1954 og 1959. Aasum herred 1640–48 (udg. Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup), Kbh. 1956–62. Skast herred 1636–40 (udg. Poul Rasmussen), Kbh. 1954–65. Sokkelund herred 1621–22 og 1624–37 (udg. Ole Karup Pedersen, Karen Marie Olsen og Poul Erik Olsen), Kbh. 1957–80.

6. Ribe rådstuedombøger 1527–76 og 1580–99 (udg. Erik Kroman), Kbh. 1974. Malmø rådstueprotokol 1503–48 (udg. Erik Kroman), Kbh. 1965. Malmø stadsbog 1549–59 (udg. Einar Bager), Kbh. 1972. Malmø tingbøger 1577–83 og 1588–90 (udg. Leif Ljungberg og Einar Bager), Kbh. 1968. Helsingør stadsbog 1549–56 (udg. Erik Kroman), Kbh. 1971. Helsingør stadsbog 1554–55, 1559–60 og 1561–65 (udg. Karen Hjorth), Kbh. 1981.

7. Poul Meyer, *Dom og dele*, Bol og By 4, 1963, s. 56.

8. Poul Rasmussen (udg.): Viborg landstings dombøger 1616. Sagsreferater og domskonklusioner, Viborg 1965. Samme, Viborg landstings dombøger 1617 A. Udtog af dommene, Viborg 1971. Samme, Viborg landstings dombøger 1617 B og C. Udtog af dommene, Viborg 1980. Samme, Viborg landstings dombøger 1618 A, B og C. Udtog af dommene. Viborg 1981. Senest: Torsten Balle: *Tingbogsekstrakter fra Thy I–II, Thisted og Lyngby* 1982.

9. Poul Rasmussen, *Principper for udarbejdelse af registre og register til – samt udtog af – tingbøger og dombøger*, *Fortid og Nutid* 23 (1966–68), ss. 422–424.

1552. Herredagsdom. Ulovlig Afhændelse af en Umyndigs Jordegods ved dennes Væрге. „Danske Lov“ og Recessen af 1547 Cap. 20 (om 20 Aars Hævd) paaberaabt.

(II.)

Vor skickett for oss paa vortt Rettherting *Brixtius*, Borger her udi vor Kiöbstedt Aalborg, och hagde udi Rette steffnitt os elskl. *Niels Juull* ⁽¹⁾ til Astrup, vor Mandt och Thiener, for enn Gaardt, liggendis udi vor Kiöbstet Lemuig, som handt gör hannom Hinder paa, som handt menn mett Urett, och berette, att thet Stundt handt var ett umyndige Barn, tha solde hans Faderbroder *Cristen Cristensen*, som var hans Verige, Biscopen aff Riibe same Gaardt, som handt mentte att vere emodt Logen och mett Urett, och satte therfor utti alle Retthe, om hannom icke burde same Gaardt att haffue, nyde, bruge och beholle. Thertill suaritt for^{ne} *Nils Juul*, att Biscopen uti Riibe kiöbtte same Gaardt aff for^{ne} *Cristen Cristenssen* skelligen och rett, och berette, att hunn haffuer veritt under Stigtitt och Kronen uti XX Aar och lenger ulasth och ukierdt, och miente therfor, att then burde att bliffue under oss och Kronen ephther vor Recessis Lydelsse ⁽²⁾. Thertill suaritt for^{ne} *Brixtius*, att same Gaardt icke skall haffue verit uden Lasth och Kiere och iche uti nogen rolig Heffdt, och udi Retthe lagde ett Breff aff Lemuig Bytingh under Datum MDXLI, lydendis, att same Gaardt var usoldt ther *Sören Legi* (?) döde, som same Breff ythermere indeholder och uduiser, mente therfor, att ephtheri same Gaardt vor paataldt och klagett förendt vor Recess udgick om XX Vinthre Heffdt, att thenn Artickell icke kunde kome hannom till Skade uti nogen Maade, met mange flere Ordt och Thalle thennom therom emellom vor; Tha ephther Tiltall, Gien-suar Breff och Beuissning och Sagens Leilighet, och ephther vor Danske Log sagde vy ther suo paa for Retthe, att thet Sköde er giortt emodt Logen, och bör therfor inngenn Magtt att haffue, och ephtheri att ther var taldt och klagitt paa same Gaardtt förenndt vor Recess udgick om XX Vinthres Heffdt, tha

⁽¹⁾ *Niels Kielsen Juul*, Lehnsmant paa Öland, D. Atl. V. 491. *Astrup* eller *Aastrup* i Vendsyssel

var paa Kong Christian den Andens Tid et kongeligt Slot (Astorp), *ibid.* S. 320.

⁽²⁾ Recessen af 1547 Cap. 20.

kanndt thenn Artickell uti Recessen icke kome for^{ne} *Brixlius* till Skade udi nogen Maade, och for^{ne} *Brixlius* for^{ne} Gaardtt uthii Lemuig att haffue, nyde, bruge och beholle, och *Nils Juul* att thalle for^{ne} *Christen Christenssen* till, som solde same Gaardt eller hans Arffvinger och ther gaa om suo mögitt, som Rett er.

Datum Alborig, then Løgerdag nest ephther Syndag Cantate, udi vor eigenn Neruelse, neruerendis oss elskl. *Johan Friis*, &c. (3)

88.

1552. Herredagsdom, hvorved Flere dømmes for Vold og Hærværk, fordi de havde taget sig selv til Rette ved at tage en Tyv ud af *Iver Lyckes* Gaard, hvor han sad fængslet.

(II.)

Vor skickitt for os paa vortt Retherting os elskl. *Iffuer Lycke* till Bonderup, vor Mand och Thienner, och hagde i Rette steffnt *Sören Nielssenn*, Smedt i Skiörpinge, *Jacob Persenn* i Stöftring och theris Medtfølgere, for the no-genn Tidtt siden om Nathetiide vare farenn indt udi hans Gaardt Bonderup-gaardtt oc ther udttagitt ienn hans Thiener, vidt Naffnn *Per Vindelbow*, aff Stock och Jern uti hans oc hans Fogedes Frawerelsse, och emodt theris Vil-lig, Jaa och Sambtycke, och förde hannom til Hornumherridzthing och loedt henge hannom, som hand meente medt Urett. Thertill suarit for^{ne} *Sören Nielssenn*, att hand fannt sin Tiuff uti *Iver Lyckis* Gaardtt, som stall hans Pendinge, som wor 5 Daller, och then Pung, the uti laa, och Tiuffuenn be-stoedt sine Gierninger, och therepter borgett *Iffuer Lyckes* Gaardsfogitt self for hannom, och siden sagde then Borgen op, och satte hannom y Stock och Jernn, och sende Budt till *Sören Nielssenn*, att hand schulle skylle han-nom ved sinn Tiuff, och schulde saa haffue redt bortt och foet (1) en Anden Nygelen, som schulde faae hannom sinn Tiuff, oc berette, att hand icke tog

(*) Her nævnes de Samme, som i forrige Dom, med (1) foet en anden Nygelen, overgivet Nøglen til en Undtagelse af *Gabriel Gyldenstjerne* og *Axel Juul*. Anden.

SAS

Id=002115
 002115S1 1LASHEBY063 169205230005010201
 002115S2 1CLASPER HANSEH 00050803
 002115S3 1DAVID MELWING 0005
 002115S4 116920627LASHEBY064 14R 14R
 002115S5 1002117002137002110

Id=002116
 002116S1 1LASHEBY063 169205230005014504
 002116S2 1HANS THORSEN 0005
 002116S3 1HANS JORDAN KLEINSMED 00050325
 002116S4 116920530 16920606
 002116S4 216920613LASHEBY064 6R 6R16920620LASHEBY064 10V 10V
 002116S4 316920627LASHEBY064 14V 14V

Id=002117
 002117S1 1LASHEBY063 169205230005014701
 002117S2 1REINHOLT WORDEMAN 00030820
 002117S3 1DAVID MELWING 0005
 002117S4 116920627LASHEBY064 13V 14R
 002117S5 1002115002137002110
 002117S6 1JFR. KØBENHAVNS BYTING 16920606

Id=002118
 002118S1 1LASHEBY063 169205230005014302
 002118S2 1DE SKOTSKKE FATTIGE
 002118S3 1DAVID MELWING 0005
 0005

Id=002119
 002119S1 1LASHEBY063 169205300005016002
 002119S2 1KONSUMPTIONSFORP. 0005
 002119S3 1MARGRETE JENS RERSLAGERS 0005
 002119S3 2LAVVÆRGE
 002119S3 3HANS PEDERSEN TYDSCH FEREMAND 0005
 002119S3 4LORENDTZ KRYS STOLLEMAGER 0005
 002119S3 5ELSE ANDERS SVENDSENS ENKE 0005
 002119S3 6LAVVÆRGE
 002119S3 7HOGENS OLLUFSEN 0005
 002119S4 116920606
 002119S4 216920620LASHEBY064 10V 10V16920627LASHEBY064 5V 5V
 002119S4 316920704LASHEBY064 16V 16V16920718LASHEBY064 11R 11V
 002119S4 24R 24R

Id=002120
 002120S1 1LASHEBY063 169205300005010111
 002120S2 1ØVRIGHEDEN
 002120S3 1JACOB WILLUMSEN BREWING 0005
 002120S4 116920606 16920613LASHEBY064 5V 5V
 002120S4 216920620LASHEBY064 10V 10V16920627LASHEBY064 4V 14V
 002120S4 316920704LASHEBY064 17R 17R

Id=002121
 002121S1 1LASHEBY063 169205300005014701

SAS

002121S2 1FREDRICH BARTELS 00050803
 002121S2 2LUDWIG JESPERSEN 00050804
 002121S2 3HENDRICH DIRICHSEN 00050804
 002121S3 1JOHAN SØFRENSEN 0005
 002121S4 116920606 16920613LASHEBY064 4R 4V
 002121S4 216920620LASHEBY064 8V 9V16920627LASHEBY064 13R 13V
 002121S4 316920704LASHEBY064 18R 18V
 002121S6 1JFR. HØJESTERETSOM 16910611

Id=002122
 002122S1 1LASHEBY063 169206060005016002
 002122S2 1KONSUMPTIONSFORP
 002122S3 1OLLUF BERTHOLMESEN FERGEMAND 0005
 002122S3 2JACOB PEDERSEN MØLLER 0005
 0005

Id=002123
 002123S1 1LASHEBY063 169206060005014301
 002123S2 1MARINNE ANDERS RØHLS ENKE 0005
 002123S3 1JENS HOU 0005
 002123S4 116920613LASHEBY064 5V 5V16920620LASHEBY064 10R 10R
 002123S4 216920627LASHEBY064 11V 12R16920704LASHEBY064 16V 16V
 002123S5 1002160
 002123S6 11.TING FINDES IKKE PGA PROTOKOLLENS TILSTAND

Id=002124
 002124S1 1LASHEBY063 169206060005014301
 002124S2 1RASMUS OELSEN SLAGTER 0005
 002124S3 1DAVID WEFUER 0005
 002124S4 116920613LASHEBY064 5V 5V16920620LASHEBY064 10R 10R
 002124S4 216920627LASHEBY064 14R 14V16920704LASHEBY064 17R 17R
 002124S4 316920711LASHEBY064 21R 21R16920718LASHEBY064 24R 24R

Id=002125
 002125S1 1LASHEBY063 169206060005014302
 002125S2 1RENDT PAULFSEN SLAGTER 0005
 002125S3 1LARS PEDERSEN MORSING 0005
 002125S4 116920613LASHEBY064 5V 5V16920620LASHEBY064 10R 10R
 002125S4 216920627LASHEBY064 14V 14V16920704LASHEBY064 17R 17R
 002125S4 316920711LASHEBY064 21R 21R16921107LASHEBY064 113V 113V

Id=002126
 002126S1 1LASHEBY063 169206060005014505
 002126S2 1AMNE JØRGEN RUHRS ENKE 0005
 002126S3 1JACOB PEDERSEN MØLLER 00050320
 002126S3 2RICHTEL KNUDSEN SLAGTER 0005
 002126S4 116920613LASHEBY064 5V 5V16920620LASHEBY064 10R 10R
 002126S4 216920620LASHEBY064 10V 10V16920627LASHEBY064 14V 14V
 002126S4 316920627LASHEBY064 14V 14V16920704LASHEBY064 17R 17R
 002126S4 416920704LASHEBY064 17R 17R16920711LASHEBY064 21R 21R
 002126S4 516920711LASHEBY064 21R 21R16920718LASHEBY064 23V 24R

træk belyses, men også en nærmere analyse af sagerne herigennem bliver mulig'.¹⁰ Efter en EDB-kørsel af Valdemar Andersens materiale vurderede Grethe Ilsøe denne fremgangsmåde og fandt den anvendelig.¹¹ Dog påpegede hun, at registreringen burde være så udtømmende som muligt, hvilket ville give store muligheder for EDB-kombinationer af stoffet. Efter at have indstillet tingbogsudgivelserne fandt Landbohistorisk Selskab, at sagregistre var den næstbedste løsning: et udvalg udarbejdede et registreringssystem, således at ikke blot de allerede udgivne rækker kunne registreres, men også 'andet kildemateriale af juridisk art'.¹²

Det kan diskuteres, hvor anvendelig disse sagregistre er blevet i praksis. Det er så som så med overskueligheden, når registrets sidetal udgør op mod $\frac{1}{3}$ af de tingbøgers, som indexeres.¹³ Spørgsmålet om registreringen af 'indførsler' i stedet for at operere med begrebet sager er imidlertid langt mere problematisk. En sag kan omfatte én indførsel, men den kan også snildt omfatte flere. Og da er det en ringe trøst, at 'større sager, der behandles over flere tingdage, i reglen (vil) kunne følges ved hjælp af henvisninger'.¹⁴ I reglen? Det er overordentlig upraktisk for brugerne, at udgiverne har gjort sig klogere end kilderne på dette centrale punkt – for logisk set må den enkelte sag være retsprotokollens mindste udelelige enhed, den er så at sige protokollens raison d'être.

Heroverfor blev importeret et registreringssystem fra Spanien, som på én gang respekterer, at sagen er den enhed, der bør tælles, og

muliggør en hurtig registrering, således at brugerne af retsarkiverne skulle kunne aflastes for et træt og tidsrøvende gennemsningsarbejde.

Fremgangsmåden, der betegnes som den sagtypologiske metode, var udviklet af den danske folklorist Gustav Henningsen i samarbejde med den spanske historiker Jaime Contreras under studier i den spanske inkvisitions centralarkiv i Madrid og kan karakteriseres som et struktureret sagregister. De enkelte inkvisitionstribunaler, fordelt over det spanske imperium fra Palermo i øst til Lima i vest, sendte årligt indberetninger til hovedkvarteret »*La Suprema*« i Madrid med udførlige resuméer af samtlige pådømte og sluttede sager; og med anvendelse af de delikt-kategorier, inkvisitorerne opererede med, opstillede Henningsen og Contreras et registreringssystem bestående af ni sagtyper og en variagruppe. De har siden præciseret principperne: 1. klassifikationen skal udgå fra den samtidige terminologi, 2. hver sag skal kunne identificeres ved et løbenummer, og 3. registreringen skal kunne udføres hurtigt. De har på denne vis sagtypologiseret 44.000 inkvisitionssager fra 1540 til 1700.¹⁵ I slutningen af 1970'erne søgtes fremgangsmåden overført til Danmark. Det skete med udgangspunkt i den regist over Viborg landstings dombøger 1569–1805, registrator Hofman-Bang havde udarbejdet i 1920'erne. På to måder var der tale om et eksperiment: dels var man totalt afhængig af registens summariske oplysninger, de originale processer blev ikke læst igennem; dels skulle det vise sig, om sagtypologien også lod sig

10. Vald. Andersen, Registrering af tingbogstof, Fortid og Nutid 23 (1966–68), s. 185. Og samme, Tingbøger – extenso-udgivelse eller registrering, Fortid og Nutid 24 (1971), ss. 671–674. Viborg landstings dombøger 1616–1618. Juridisk oversigt, sted- og personregistre ved Poul Rasmussen. Viborg 1984. I efteråret 1984 udkom dette længe ventede arbejde, hvis systematik bygger på de principper, der er fremlagt i Registrene til Landbohistorisk Selskabs udgaver af ældre danske tingbøger.

11. Grethe Ilsøe, Tingbogsregistrering for EDB – et forsøg, Fortid og Nutid 24 (1971), ss. 675–699.

12. Sagregistre til Herlufsholms birks tingbog 1616–19 og 1630–33, Kbh. 1979. Sagregistre til Skast herreds tingbøger 1636–40, Kbh. 1980. Sagregistre til Aasum herreds tingbog 1640–1648, Kbh. 1982.

13. Jens Chr. V. Johansen, Sagregistre til Skast herreds tingbøger, anm., Fortid og Nutid 29 (1982), s. 496–97.

14. Sagregistre til Aasum herreds tingbog 1640–1648, Kbh. 1982, indledning ved Ole Fenger, Carl Rise Hansen, Ebba Hjorth og John Kousgård Sørensen, s. vi.

15. Jaime Contreras og Gustav Henningsen, Forty-Four Thousand Cases of the Spanish Inquisition (1540–1700), Analysis of a Historical Data Bank. The Inquisition in Early Modern Europe. Gustav Henningsen and John Tedeschi (ed.). Dekalb, Northern Illinois University Press, 1985.

håndtere på et materiale fra en sækular domstol, hvis behandlede sager var langt mere forskelligartede end de gejstlige inkvisitions-tribunaler. Variationsgraden var så stor, at der måtte arbejdes med 154 sagtyper, der for overskuelighedens skyld samledes i grupper, *kategorier*, af hvilke der blev opstillet 41 (se tabel 1). 16.000 domme blev registreret i løbet af nogle måneder, hvorefter det kunne konstateres, at fremgangsmåden var både anvendelig og effektiv. Dette eksperiment, der blev gennemført af den ene af forfatterne til denne artikel i samarbejde med Gustav Henningsen og retshistorikeren Ditlev Tamm, er beskrevet i Fortid og Nutid i 1979.¹⁶

I 1981 foreslog vi Det humanistiske og Det samfundsvidenskabelige Forskningsråd at lade retsarkiverne fra Helsingør og fra Falster sagtypologisere. Vi ønskede at undersøge, om sagtypologien ligeledes var hurtig, når man – frem for at forlade sig på en regest – gik til selve protokollerne. For at honorere kravet om hurtighed, må de data, der registreres, skæres ned til et minimum, ellers er intet vundet. Sagtypologiens sigte er – med udgangspunkt i samtidig juridisk terminologi – at berede vejen for efterfølgende analyser. Den sagtypologiske metode orienterer om, hvor mange tyverisager, f.eks., der findes, og hvor de skal findes. Den udsiger til gengæld intet om, hvorledes procesmåden har været og intet om sagens resultat; om den eksempelvis blot har verseret, er blevet forligt eller er ført til doms, og da med hvilket udfald. Forskere, der måtte have interesse i sådanne aspekter, må selv foretage de videre undersøgelser. Stilles der krav om analyser af denne type under registreringsfasen, mister den sagtypologiske metode sin umiddelbare berettigelse. Sagtypologien må anerkendes som det *hjælpe*midde, den er.

Den enkelte sag betragtes, som sagt, som retsarkivernes udelelige mindsteenhed. Den tildeles et fortløbende nummer, hvorunder samtlige informationer sagen vedrørende registreres. Dette vil sige, at den enkelte sag er

Tabel 1. Sagtypologiens kategorier.

01: Retspleje
02: Tvangsfuldbyrdelse
03: Anholdelse og fængsling
10: Angreb mod liv og legeme
11: Fosterdrab
12: Fredsbrud
13: Tyveri m.v.
14: Forbrydelser mod kønssædeligheden
15: Ildspåsættelse og brand
16: Trolddom
17: Ærekrænkelser
30: Umyndighed, børn m.v.
31: Forsørgelse
32: Tjenesteforhold
33: Dødsfald
34: Ægteskab
35: Arv og skifte
36: Jord, mark m.v.
37: Hegn m.v.
38: Skov
39: Veje, broer, vandløb m.v.
40: Huse og bygninger
41: Hævd og besiddelse
42: Pant
43: Gæld
44: Køb og salg
45: Enkelte kontraktforhold
46: Skadeserstatning
47: Penge m.v.
48: Landsbyforhold m.v.
49: Korn og afgrøder m.v.
50: Husdyr m.v.
51: Bønder, fæste m.v.
60: Afgifter og ydelser
61: Kirkelige forhold
62: Offentlig myndighed
63: Militærvæsen m.v.
64: Handel og håndværk
65: Fiskeri og søfart
66: Undervisning og oplysning, læger og helbredere
70: Varia

registreret under een og kun een sagtype. Spørgsmålet om hoved- og biforbrydelser under samme sag er – i hvert fald for det 16.–18. århundredes vedkommende – marginalt, ja så at sige ikke-eksisterende. Løber en sag over flere tingdage, og det gør de fleste, er alle tingdage i lighed med folieringen indført under samme løbenummer. Mens der er enkelte

16. Gustav Henningsen, Jens Chr. V. Johansen og Ditlev Tamm, 16.000 jyske domme: En sagtypologisk analyse af Hofman-Bangs regest til Viborg Landstings dombøger 1569–1805, Fortid og Nutid 28 (1979), s. 240–70.

1. KODEARK (udfyldes for hver sag)

	1	4	6	8	10	12	14	16	18	20	22	24	26	28	30	32	34	36	38	40	42	44	46	48	50	52	54	56	58	60	62	64	66	68	70	72	80		
	0	0	4	5	6	2	J	1	0	1	L	A	S	H	E	B	Y	0	3	8																			
sagsøger	2	0	1																																				
	2	0	2																																				
	2	0	3																																				
	2	0	4																																				
	2	0	5																																				
	2	0	6																																				
	2	0	7																																				
	2	0	8																																				
sagsøgte	3	0	1																																				
	3	0	2																																				
	3	0	3																																				
	3	0	4																																				
	3	0	5																																				
	3	0	6																																				
	3	0	7																																				
	3	0	8																																				
genoptagel- ses-henv.	4	0	1																																				
	4	0	2																																				
	4	0	3																																				
	4	0	4																																				
sagshenv.	5	0	1																																				
	6	0	1																																				
kommentarer	6	0	2																																				
	6	0	3																																				
	6	0	3																																				

nyheder inden for selve sagtyperne, bl.a. rufferi, selvmord, hæleri og helligbrøde, er kategorierne de samme, som blev skabt i projektet om landstingsdombøgerne fra Viborg. En systematisk fortegnelse over de enkelte sagtyper vil findes i den nævnte artikel i *Fortid og Nutid*, 1979, s. 249–50.

En EDB-registrering blev tidligt prioriteret højt; i samarbejde med Dansk data Arkiv i Odense udarbejdede vi et kodeskema, som vi skulle udfylde med de relevante oplysninger fra retsprotokollerne. Efter udfyldning skulle skemaerne overføres til disketter i et hullebureau for senere at lagres på magnetbånd i Dataarkivet. Dette forslag blev efter nogen overvejelse vedtaget, og i det følgende skal vi gå kodeskemaet slavisk igennem, således at det kan ses, hvilke data vi har medtaget (jfr. figur 1).

På kort 1 indeholder kolonnerne 1–6 den enkelte sags løbenummer, mens kol. 7 er en kode for, hvilken person der har uddraget oplysningerne. Kol. 8–10 er en kode for korttyperne. Kol. 11–20 indeholder protokolidentifikationen i arkivet: vi har arbejdet med materiale fra Landsarkivet for Sjælland, så de tre første kolonner hedder LAS, hvorefter følger en identifikation af selve protokollen: står der HEBY, betyder det Helsingør bytingsprotokol. De andre protokollrækker har naturligvis fuldt så opfindsomme betegnelser. Falster Sønderherreds tingbog FASØ. Gedser birketings protokol GEBI o.s.v. Kol. 18–20 dækker protokollens nummer: for Helsingørs vedkommende taget direkte fra det sjællandske landsarkivs interne nummerering; for Falsters vedkommende nummereret af os selv. Kol. 21–25 dækker den folio, hvor den pågældende sag figurerer for første gang i protokollen, og kol. 26–30 den folio, hvor indførslen slutter første gang, sagen har verseret, f.eks. 232v(erto)–233r(ecto).

Kol. 31–38 er medtaget med et dobbelt sigte. Dels gives oplysning om sagens startår, -måned og -dag (f.eks. 1612–11–23). Dels har tidens tand og musene og miderne erfaringsmæssigt haft en sær forkærlighed for just

øverste højre hjørne, hvor protokollernes foliering plejer at befinde sig. Ved hjælp af kol. 31–38 lader sagen sig spore alligevel, på dato i stedet for på foliering, omend med noget større besvær. I kol. 39–42 har vi en kode for det tingsted, retshandlingen fandt sted. Koden er overensstemmende med den cifring, der er blevet udarbejdet af stednavneudvalget,¹⁷ Helsingør har således tallene 00005. Falster har 008 og to efterstillede cifre. I kol. 43–44 findes koden for retsinstansen: 01 for byting, 02 for herredsting, 03 for birketing, 04 for rådstueret o.s.v.; dét betyder altså, at vi kan have 99 forskellige retsinstanser indkodet om nødvendigt. 99 kan synes mange, men ser man på hovedstaden København, er det åbenbart, at eksistensen af særlige værneting og specialdomstole var et bærende princip i enevældens retsliv: ud over de ordinære byting og rådstueret fandtes både borgret og hofret samt diverse kompagniretter. Hertil skal lægges både Konsistorium og tamperret; for ikke at tale om hærens og flådens komplekse net af domstole med et ressort, der var bestemt af tjenestested, charge eller sagtype. Endelig fandtes en række af politidomstole.¹⁸ Der er hér primært tale om et byfænomen, som ligeledes gør sig gældende i Helsingør; i løbet af 17- og 1800-tallet specialiseres domstolsstrukturen: ekstraret, brandret, politiret etc.

Endelig, i kol. 45–48 har vi sagtyperne, som hele registreringen er bygget op omkring. Eftersom disse sagtyper i sin tid blev opstillet på baggrund af en regest uden læsning af de originale akter, er de ikke alle lige problemfrie. Især er kategori 10 – angreb mod liv og legeme – givetvis blevet mere omfattende end strengt nødvendig:

- 10–01: bod for drab
- 10–02: bårdag
- 10–03: drab
- 10–04: hug og slag
- 10–05: legemskrænkelse
- 10–06: manddrab
- 10–07: mord

17. Topografisk ordning af Danmarks egne med alfabetisk nøgle v. Aage Skjelborg, Kbh. 1967.

18. Henrik Stevnsborg, 'Samsfundets' og 'statens' strafferetspleje, *Historisk Tidsskrift* 82 (1982), ss. 1–26.

- 10-08: overfald
- 10-09: personskade
- 10-10: sårsmål
- 10-11: sår og skade
- 10-12: vold
- 10-13: uførm
- 10-14: årad
- 10-15: selvmord

En enkelt af sagtyperne, sagtypen vold, er direkte tvetydig. Det viste sig hurtigt, at man såvel på Falster som i Helsingør indtil ind i 1700-årene opfattede forbrydelsen 'vold' som et fredsbrud (altså henhørende til kategori 12). Dette er i fuld harmoni med definitionen af vold i gammeldansk ret – i f.eks. biskop Knud Mikkelsens glosser fra 1500-tallet optræder begreberne vold og hærværk som noget nær synonyme: 'hvo med vold driver sit fæ udi anden mands korn eller sæd, og æder ham sit korn op, da er det et fuldt hærværk'.¹⁹ Endnu i Danske Lov fra 1683 anvendes voldsbegrebet i betydningen fredsbrud, jfr. 6. bogs 9. kapitel om 'husfred, kirkefred, tingfred, vejfred og plovfred'. Men i løbet af 18. århundrede – og uden at vi kan sætte dato på – sker det semantiske skred i sprogbrugen, som ses fuldbyrdet med formuleringen af voldsparagrafferne i 1866-straffeloven: med vold tænkes nu på angreb mod liv og legeme. § 200, f.eks., vedrører 'den, som overfalder en anden med hug og slag eller anden personlig vold ...'. Sagtypen vold må derfor figurere i såvel kategori 10 som 12.

Sluttelig på kort 1 findes kol. 49–66, der dækker henvisning til anvendt lovhjemmel. Henvisningen er ikke medtaget af registreringsmæssige, men af private analyse-mæssige hensyn, idet oplysningerne skulle anvendes til en artikel til festskriftet Danske og Norske Lov i 300 år fra 1983, hvor hensigten var at fastslå, hvorledes man i praksis anvendte en så central retskilde som Danske Lov: Hvor tit

brugtes loven, og i hvilke typer af sager? Og hvorledes kom lovbogens publicering til at påvirke praksis for domstolenes brug af lovhjemmel for deres afgørelser i forhold til tidligere?²⁰

På kort 2 anbringes sagsøgers fornavn i kol. 11–28, efternavnet i kol. 29–47, og et eventuelt tilnavn i kol. 48–71. Når denne tilnavnsrubrik indeholder så mange enheder, som tilføjet er, skyldes det, at også de lange og undertiden ret så malende tilnavne, som især Helsingørborgerne synes at have excelleret i, skal kunne placeres. Et eksempel: 'Kongens Hyrdekvinde'. Hugo Matthiessen har givet prøver på, hvad man i øvrigt kan vente at finde i så henseende i retsprotokoller fra renæssancen: Spegesild, Stodderæsken, Høsenkød, Det spæde Føl, for blot at nævne et par.²¹ Kol. 72–76 er koden for sagsøgers bopæl (se kort 1, kol. 39–42), og kol. 77–80 er en erhvervscode, der i sin systematik er konstrueret på baggrund af erhvervsinddelingen i Statistisk Årbog. Begrebet erhverv er vanskeligere at håndtere i praksis, end man umiddelbart kunne tro. Har vi en person, der i protokollen figurerer med navnet Jens Pedersen Bådsmænd, er dette ikke ensbetydende med, at samme Jens Pedersen tjente til udkommet som bådsmænd, Jens Pedersens bedstefader kan udmærket en dag have stået på havnen i Helsingør med hænderne i lommen og som landkrabbe have stirret længselsfuldt efter færgerne – hvorefter det spottende 'Bådsmænd' ikke blot blev hæftet på ham, men stak ved familien. Står der derimod Bådsmænd Jens Pedersen, stiller sagen sig anderledes, og Jens Pedersen er blevet tildelt erhvervs-koden 'sømand'.

Kort 3 er udfyldt præcis som kort 2, blot at det drejer sig om sagvolderen/sagvolderne. Der skal knyttes et par kommentarer til navnestoffet: ved registreringen synes der at være to muligheder. Enten tages navnene med,

19. Danmarks Gamle Landskabslove; tillæg til bd. 4; Glosser og Thords Artikler v. Erik Buus, Kbh. 1961, s. 30.

20. Jens Chr. V. Johansen og Henrik Stevnsborg, 'Herom findes intet i Danske Lov...' Om brugen af Danske Lov på Falster og i Helsingør, i Ditlev Tamm (red.), Danske og Norske Lov i 300 år, Kbh. 1983, ss. 179–205.

21. Hugo Matthiessen, De kagstrøgne, 2. udg. Kbh. 1964, s. 86.

som de skrives i teksten. Eller også standardiseres de. Problemerne opstår især ved navne, der alternerede frit: Jens og Ib, f.eks. Hvis Jens Pedersen optræder under dette navn i en retssag, kan han uden videre være Ib Pedersen i den næste; naturligvis er løsningen, at man ved senere brug søger på både Jens og Ib. Under alle omstændigheder må der indgå en vurdering fra brugerens side ved navnesøgning, hvilket i øvrigt også er tilfældet, hvis navnene var blevet standardiseret. Under selve registreringen var sagen til at overse i de fleste tilfælde, fordi det var muligt at sammenligne med sagsøger; langt sværere blev det, når Jens Pedersen sammen med en lang række andre personer blev stævnet i en gældssag, og hans hustru gav møde f.eks. 3. tingdag under sit eget navn, uden skygge af henvisning til manden. I disse tilfælde var den eneste mulighed at sammenligne gældsposternes størrelse for at fastslå en sammenhæng. På egen hånd kan computeren ikke parre disse sager.

Når vi diskuterer navnestoffet så udførligt, skal det ses i snæver sammenhæng med kort 4. Både i forhold til den tidligere nævnte spanske sagtypologiske undersøgelse og til Hofman-Bang-undersøgelsen er medtagelsen af navne noget nyt. Oprindeligt havde vi ikke til hensigt at gøre brug af navnestoffet i retsprotokollerne; men for at kunne sammenholde de enkelte indførsler under den enkelte sag, viste det sig nødvendigt med et koordinerende element. Og det blev navnene. Lige så let det er at erindre sig den spektakulære mordsag, lige så umuligt er det at holde sammen på 117 forskellige sager om klatgæld. Kort 4 indeholder oplysninger om de genoptagelser af sagen, der vil kunne findes i langt de fleste tilfælde, idet en sag principielt behandlede over 4 tingdage i 1600-tallet. Reglen er dog ikke undtagelsesfri, f.eks. gjaldt en særlig hurtig procesmåde i de såkaldte gæsteretssager, hvor en af, eller begge, sagens parter er udenbys folk. Men kommer man først op i 1700-tallet, er der en generel tendens til, at det tager længere og længere tid at

nå en afgørelse. I Danske Lovs 1-5-8 hedder det: »Dommerne skulle ikke sagerne med opsættelser forlænge, ej heller magt have nogen sag til dom at optage længere, end i seks uger, med mindre begge parter det, enten begærer, eller samtykker ...« I betragtning af, at den massive broderpart af samtlige sager var undergivet privat påtale og behandlede i overensstemmelse med, hvad vi i dag kalder civil procesmåde, er det nok tvivlsomt, hvilken indflydelse *dommerne* havde på denne udvikling. Meget tyder i hvert fald på, at den citerede regel blev et slag i luften. Man kan – indtil videre – kun gætte på årsagerne: større kompleksitet i sagerne; en stedse mere udtalt skriftlighed i processen; face-to-face kontakten mellem sagens parter bliver til et formelt ritual udført pr. stedfortræder – prokuratorer.²² Tankespind eller ikke; faktum er, at i det 18. århundredes Helsingør kan der meget vel gå både år og dag, før afgørelsen falder.

Vi begynder med dateringen (årstal, måned, dag) i kol. 11–18 og slutter med folieringen i kol. 29–38. Kun såfremt sagen fortsætter i et andet, efterfølgende bind, udfyldes kol. 19–28. I modsat fald står de sidstnævnte kol. tomme.

Med kort 5 var det hensigten at henvise til andre sager, som – so oder so – var sammenhængende med den aktuelle. Det viste sig snart, hvor vanskeligt det er at huske en prostitutionssag i 1617 og en tyverisag i 1619 med samme sagsøgte, så kort 5 er blevet sjældent brugt. Det samme forhold gør sig gældende for kort 6, beregnet til kommentarer i fri tekst. Her indføres alene subjektive vurderinger, og når vi ydermere var to til at registrere, blev konsekvensen, at den ene skrev, hvad han fandt ‘tankevækkende’, den anden, hvad han fandt ‘opsigtsvækkende’ – med andre ord, usystematiske bemærkninger af følgende type: ‘slagsmålet foregik under en julestue’, eller – mindre folkloristisk: blot henvisning til en landstingsdom.

Når man ser på den dobbelte behandling, disse kodeskemaer er undergået – først manuel udfyldelse på det sjællandske landsarkiv,

22. Jfr. Ditlev Tamm og Jens Ulf Jørgensen, *anf. arb.*, ss. 67–69.

dernæst ophulning samt indlæsning på magnetbånd, formulerer spørgsmålet om fejlkilder næsten sig selv. Af samme grund lod vi foretage et 5 procents udtræk af sagerne med henblik på korrekturlæsning. I 8% af sagerne findes der fejl på et af de seks kort, f.eks. koncentreret omkring kort 1, kol. 35–38: altså sagens startmåned og -dag. Just på dette felt er faren for, at fejlen skal antage nærmest systematisk karakter, stor. Overses det, at en ny tingdag er begyndt, er det ikke blot én, men en hel gruppe af sager, der fejldateres.

Altså sidder vi i dag med i alt 16.886 sager, det tredje største antal registrerede 'historiske' retssager i verden.²³ Alligevel er vi milevidt fra de mål, vi oprindeligt havde sat os. Ganske vist havde vi kalkuleret med at skulle registrere omkring 15000 sager – men de 'burde' have dækket et langt, langt større tidsrum, Denne fejlkalkulation er paradoksalt nok også undersøgelsens vigtigste resultat. Den rokker nemlig ved en af de få generelle teorier, der er opstillet inden for den historiske kriminologi: Bruce Lenmans og Geoffrey Parkers teori om 'reluctant litigators'²⁴ – en teori, hvis pointe dårligt kan beskrives mere præcist, end den italienske rejsende Francesco Guicciardini gjorde det i 1520'ernes midte med sine betragtninger over tyrkisk contra vesteuropæisk retspleje: 'Jeg tror, at tyrkernes måde at dømme på, skønt det sker hastigt og næsten tilfældigt, er bedre end den måde, der er almindelig i de kristne lande. Disse sager er nemlig, på grund af deres langvarighed, så udgiftskrævende og besværlige for den pro-

cederende part, at det nok ikke var værre at blive dømt den første dag'.²⁵

Lenman og Parker fra det skotske St. Andrews University har hævdet, at antallet af retssager i det tidlige moderne Europa nødvendigvis må have været yderst begrænset. Sagerne var som hovedregel undergivet privat påtale, og da en proces absolut ikke var nogen gratis fornøjelse, så skulle resultatet være, at privatmand i stedet foretrak det udenretlige forlig eller retssagssurrogater f.eks. som en protokollation hos notarius publicus eller i form af synderes 'aftingning' af boden før en restssag.²⁶ Hertil kom, at vi havde foretaget vores beregninger ud fra de omtalte 16000 sager fra Viborg Landsting, som dækker *hele* Jylland gennem en ca. 200-årig periode. Ergo skønnede vi, at antallet af sager i Helsingør og på Falster umuligt kunne overskride 15000 inden for det tidsrum, vi valgte os: Falster mellem 1633 og 1859. Helsingør 1612–1859. Disse snit blev lagt, fordi den tidligst bevarede tingbog fra Falster tager sin begyndelse 1633, og slutåret fordi der da fandt en gennemgribende ændring sted af domstolsstrukturen på Falster. 1612 er et naturligt startsted for Helsingørs vedkommende. Dette år blev købstadens to 1. instans-domstole: bytinget og rådstueretten udskilt konsekvent fra hinanden, en disposition, der på det arkivalske plan har givet sig udtryk i anlæggelsen af separate protokoller for de to retter.

Vi begyndte med at registrere de helsingørske sager. Og da vi var nået frem til 1629,

23. Gustav Henningsen og Jaime Contreras: 44.000 sager; Filippo Ranieri ved Max Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte har i sit projekt Reichskammergericht indlæst ca. 35.000 sager, jfr. Filippo Ranieri: Projekt Reichskammergericht. Arbeitsbericht für den Zeitraum vom 1.1.1977 bis zum 1.8.1979. Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte, Frankfurt a.M., uddgivet manuskript 9.8.1979. Senest: samme, Die Inanspruchnahme des Reichskammergerichts in den ersten Jahrzehnten seiner Tätigkeit. Versuch einer sozialgeschichtlichen Analyse der Reichjustiz zur Zeit der Rezeption. Materialien. Indlæg ved '24. Deutscher Rechtshistorikertag Zürich 1982.

24. Bruce Lenman og Geoffrey Parker, The State, the Community and the Criminal Law in Early Modern Europe i V. A. C. Gatrell, Bruce Lenman og Geoffrey Parker (eds.), Crime and the Law, London 1980, ss. 11–48, jfr. Alfred Soman, Deviance and Criminal Justice in Western Europe, 1300–1800: An Essay in Structure, Criminal Justice History: An International Annual 1, 1980, ss. 2–28.

25. Francesco Guicciardini, Selected Writings. ed. by L. Grayson, London 1965, s. 53. Vi takker stud. mag. Stephen Christensen for denne henvisning.

26. Thelma Jexlev, Lensregskabernes sagesfaldsregistre, i Grethe Christensen m.fl. (red.), Tradition og Kritik. Festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984, Kbh. 1984, s. 169.

var vi oppe på det astronomiske tal af 7507 sager, hvilket vil sige godt $\frac{1}{2}$ af den kvote af sager, vi havde forestillet os at registrere inden for en ca. 250-årig periode, var brugt op på de første 17 år! Konsekvensen var, at den

oprindelige plan måtte revideres. Visionerne måtte vige for de økonomiske realiteter, så vi fastholdt de ca. 15000 sager, der var penge til at databehandle, og placerede i stedet følgende tidsserier inden for perioden:

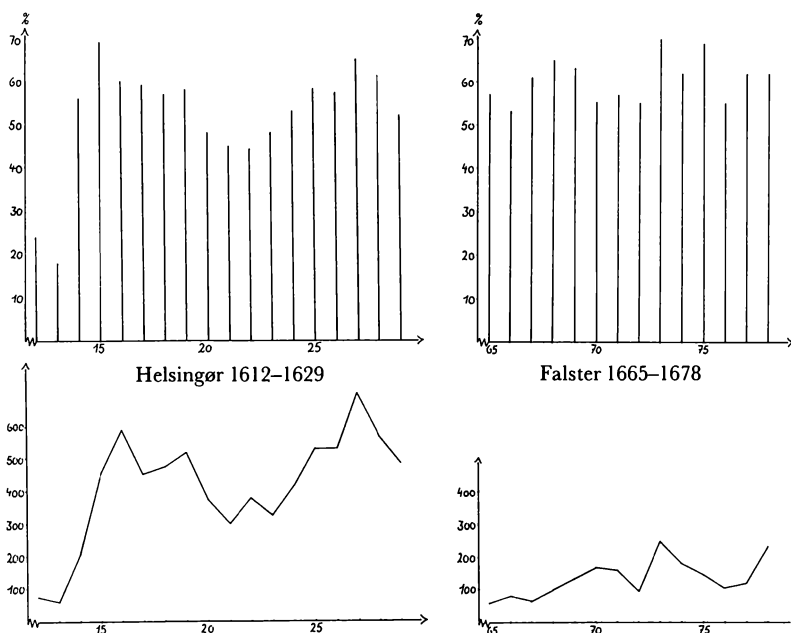

DIAGRAM 1
Gældssager i % af det samlede antal sager og sager ialt i absolutte tal fordelt på tidsserier.

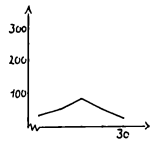
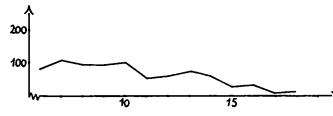
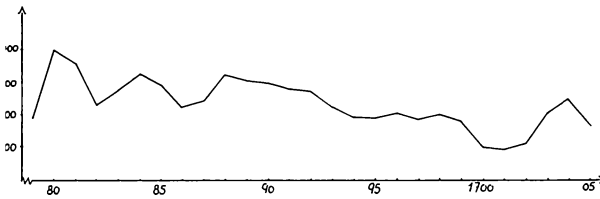
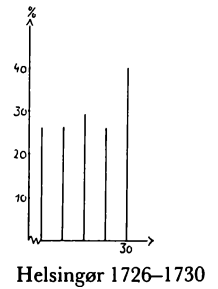
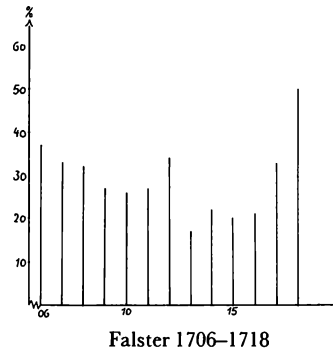
Et eller andet sted var der noget, der ikke rimede. Hverken fæstebønderne på Falster eller borgerne i Helsingør kan med nogen rimelighed kaldes 'reluctant litigators'.²⁷ Dette fremgår tydeligt af det overvældende antal gældssager; over halvdelen af samtlige sager drejer sig om gæld (se diagram 1). Og det var ikke kun storkøbmændene, der benyttede sig af systemet – som når Peder Nielsen Schriche fra Stubbekøbing mødte op på Falster Nørre Herreds ting og præsenterede sit krav mod 144 forgældede fæstere. Sagen er for øvrigt som alle andre af samme type regnet som én sag og ikke som 144 separate sager. Det ser ud til, at alle benyttede sig af domstolene – også i bagatelsager: skyldte nogen 8 skilling i Helsingør, gik kreditor øjensynlig sporenstrejs til bytinget og krævede debitor for sine 8 skilling.

Diagram 1 viser imidlertid også, at såvel antallet af gældssager som antallet af sager i det hele taget viser en faldende tendens, efterhånden som vi kommer ind i det absoluttistiske 18. århundrede. Denne udvikling er interessant nok omvendt proportional med, at den enkelte sag – som tidligere omtalt – i samme periode er tilbøjelig til at versere længere og længere. Set fra domstolens synspunkt har arbejdsbyrden formentlig været nogenlunde konstant – hvad enten det drejede sig om at behandle sager i hobevis på løbende bånd eller få sager, hvor tiden gik til akkompagnement af 'vidtløftige Haranguer og Protokollationer'. Men hvor gik gældssagerne hen, da de åbenbart i stort tal forsvandt fra domstolene i 1700-tallet? For Helsingør og Falsters vedkommende véd vi det ikke. Til gengæld véd vi, at der i København i 1718 blev

27. Præcis samme forhold synes at have gjort sig gældende i Ribe 1590–1594, jfr. Henrik Stevnsborg, 'Tak gud min søn, at du ikke kom for Ribberret', i Grethe Christensen m.fl., (red.), Tradition og Kritik. Festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984, Kbh. 1984, ss. 205–33.

oprettet den såkaldte Lille Gældskommission. Initiativet var magistratens og dens argumenter rent procesøkonomiske: Kommissionen skulle være et hurtigt og billigt alternativ til at føre sag ved bytinget om et par rigsdaler, hvilket erfaringsmæssigt betød omkostninger af en størrelsesorden fuldstændig ude af proportion med kravet.²⁸

Lotte Dombernowsky har ligeledes dokumenteret, hvorledes en meget stor del af de

sager, der kom til forligsmæssig afgørelse ved de i 1795 oprettede landsdækkende forligskommissioner – den erklærede hensigt var igen procesbesparelser – var just gældssager.²⁹

For øjeblikket må den arbejdshypotese opstilles, at i det 17. århundredes Danmark har det simpelt hen været billigt at lade tvister afgøre ved domstolene, mens det i det 18. århundrede ikke længere var lønsomt at kræve sine 8 skilling tilbage ad rettens vej – en tingenes tilstand, der blev afbødet ved oprettelsen af billige offentlige konfliktløsningskontorer som de nævnte.

Spørgsmålet om procesøkonomi i det 16.–

18. århundredes Danmark er for nylig blevet berørt i Tyge Kroghs 'At lediggang ikke indsniger sig. Den statslige politik overfor det besiddelsesløse lag på landet ca. 1500–1800 belyst gennem lovgivningen'.³⁰ Behandlingen er imidlertid rent »lovhistorisk« i Kolderup-Rosenvinge'sk forstand. Behandlingen er også »lovhistorisk« hos retshistorikerne; fra banebryderen Kofod Ancher i 1700-tallet til Henning Matzens 'Forelæsninger'³¹ fra sidste århundredskifte (den seneste samlede fremstilling) leder man forgæves efter en udforskning af dette spørgsmål på baggrund af »Documenter«. Det fortjente ellers nok en egentlig »retshistorisk« behandling.

28. Harald Jørgensen, Thi kendes for ret, Kbh. 1980, s. 194 ff.

29. Lotte Dombernowsky, Lensbesidderen som amtmand, Kbh. 1983, kap. 3. Se dog Bruce H. Mann, Rationality, Legal Change, and Community in Connecticut, 1690–1760, i Law & Society Review 14, 1980, især s. 201 ff.

30. Specialeopgave under publicering (Kbh. 1983).

31. P. Kofod-Ancher, En dansk Lov-Historie, Kbh. 1769–1776 og Henning Matzen, Forelæsninger over den danske Retshistorie 1–6, Kbh. 1893–97.

Debat

Niels Lund:
Med Clio ad nye Veje. Mellem
metodisk nytænkning og Legoland

Michael Geltings indlæg i sidste hæfte af *Fortid og Nutid* er en indsigtfuld og perspektivrig redegørelse for dansk middelalderforsknings aktuelle situation; men jeg må dog, før jeg tørrer helt ud, anmelde visse forbehold for så vidt angår hans dom over mit eget bidrag til udforskningen af dansk socialhistorie og overfor de udveje, som han og andre vil anviser mig af min videnskabelige blindgyde.

Gelting erkender på den ene side, at jeg har ret, nemlig i min kildekritiske vurdering af grundlaget for at skrive dansk socialhistorie i vikingetiden, men på den anden side mener han, at jeg gør uret, nemlig i konsekvens af min vurdering at afstå fra at forsøge en syntese. Jeg burde have præsteret metodisk nytænkning istedet for at affinde mig med de magre resultater, min traditionelle metode kan føre til. Det må vist være den holdning, der i tidens terminologi betegnes »resultatorienteret«.

Flere andre har i deres bedømmelse af mit bidrag været inde på samme linje, så tiden må være inde til at tage diskussionen op. Jeg vil gerne forudskikke den bemærkning, at også jeg gerne vil være »resultatorienteret« – men negative forskningsresultater er lige så værdifulde som positive, for forskning drejer sig ikke blot om at dynges oven på vort bjerg af viden, men nok så meget om at få rede på grundlaget for den. Tilgiv mig, hvis jeg bliver for elementær: det er værdifuldt at *vide*, hvor man ingenting ved. Det kan naturligvis føles trist at se grunden skride under viden, man hidtil har bygget trygt på, men hvis det stadig

er videnskabens opgave at foretage en kritisk prøvelse af, hvad vi mener at vide, og hvorledes vi begrundet det, så bør Birgitte Wåhlin ikke bebrejde mig, at hun efter læsning af min fremstilling sidder tilbage med en viden, der er mindre end den hun havde i forvejen.¹ Hun bør glæde sig over at være revet ud af de vildfarelser, hun var hildet i, og over at have fået en uddybet forståelse af problemerne ved at etablere viden om perioden.

Gelting tager sit udgangspunkt i mit bidrag til jubilæumssymposiet. Det er i hovedsagen blot en engelsk version af mit bidrag til *Dansk Socialhistorie 2*, så før jeg tager hans og andres kritik op, vil jeg gerne lige minde om, hvad meningen var med at lave denne socialhistorie. Det blev i halvfjerdserne meget brugt at studere alle fænomener i deres samfundsmæssige sammenhæng og funktion, litteraturen anskuedes som et socialt fænomen, man dyrkede musiksociologi etc. etc. Det samfundsmæssige begrebsapparat, som oftest lagdes til grund for disse studier, havde et mere eller mindre marxistisk tilsnit, og det appliceredes oftest med den blanding af skråsikkerhed og uskyld, som er så nærliggende en risiko, når man bevæger sig ind i fag, man ikke behersker. I éns eget fag er de genstand for stadig prøvelse, men i andre fag forventer man at finde de evige sandheder i lærebøgerne.

Men selv med dette udgangspunkt kneb det gevaldigt at finde et samlet bud på det danske samfunds udvikling, – og de mindre naive var da godt klar over, at de nemme løsninger ikke hang på træerne. Der udgik derfor en opfordring til det humanistiske forskningsråd om at tilvejebringe den oversigt over samfundsudviklingen, som man savnede som kontekst, referenceramme, kulisse eller hvad, man nu vil, for befolkningens litterære, kunst-

1. *Fortid og Nutid* 29, 481.

neriske etc. udfoldelser. Forskningsrådet ønskede at imødekomme dette behov, som således var formuleret fra brugerside, ved på kortest mulig tid at fremstille et værk baseret på eksisterende forskning. Forfatterne skulle ikke kaste sig ud i ny forskning for at løse opgaven. Tillige lagde man megen vægt på at fremstillingerne gjorde rede for kildegrundlaget og for forskningsdebatten, og forfatterne var velkomne til at pege på områder, hvor yderligere forskning forekom dem nødvendig og frugtbar. Filosofien var, at hvis den socialhistorie, der kom ud af det, dels gav brugerne i andre fag den hjælp, de ønskede, dels satte historikerne sådan igang, at der om nogle år kunne skrives en helt anden socialhistorie, så havde den været pengene værd.

Der forelå meget lidt litteratur om vikingetidens socialhistorie, folk, der arbejdede på traditionelt kildekritisk grundlag, havde ikke følt sig fristede, men heller ikke eksplicit erklæret, at de fandt emnet umuligt at belyse. Aksel E. Christensen havde i Vikingetidens Danmark fra 1969 sagt så meget, som han fandt forsvarligt om emnet, og på den baggrund konstaterede Olaf Olsen vor næsten grænseløse uvidenhed om vikingetidens samfundsforhold. Der var dog begyndt at komme synteser på marxistisk eller andet materialistisk grundlag, der fremstillede Danmark som et tilfælde, en deduktion, af det klassiske marxistiske udviklingsskema, som et slavesamfund. Man kan nævne Perry Anderson's *Passages from Antiquity to Feudalism*, som også kom på dansk, forskellige gymnasiebøger og, bredest, Bjarne Birkebæk m.fl., *Fra træ til fæster*. En kær kollega har bebrejdet mig, at jeg brugte for mange kræfter på dette sidste arbejde, »på det vel ikke helt usædvanlige forhold, at nogle studenter har skrevet en halv dårlig eksamensopgave«. ² Nej – det usædvanlige er, at den befordres i trykken, og vel er man ikke forpligtet til at beskæftige sig med alt, hvad der er trykt om det emne, man selv skal skrive om, men denne bog var på det tidspunkt det eneste samlede bud på emnet.

Tilmed var det et eksplicit ønske til forfatterne af socialhistorien at de overvejede mulighederne for klassebegrebets anvendelse i deres periode. Når yderligere projektet havde den baggrund, som jeg har skitseret ovenfor, måtte dette arbejde tages seriøst. Værkets brugere havde krav på min stillingtagen til dette bud på emnet.

Som nævnt mener Gelting, at de kildekritiske betragtninger, jeg fremfører i mit afsnit om vikingetiden, har deres rigtighed. »Men resultatet er så negativt, at man må sige, at Niels Lund har gennemført den kildekritiske analyse *ad absurdum*. Når en konsekvent anvendelse af en videnskabelig teknik på et givet materiale og en given problemstilling giver så magre resultater, nødes man til at konkludere, at teknikken ikke er tilpasset til problemstilling og materiale. Der er behov for metodisk nytænkning«.

Som et eksempel på sådan nytænkning anfører Gelting den såkaldte »new archaeology« (hvorom kyndige har bemærket, at det hverken er nyt eller har noget med arkæologi at gøre). Den kan han ikke medgive nogen uforbeholden anbefaling og peger istedet på Ole Fengers nye bog *Gammeldansk ret* som et eksempel til efterfølgelse. Dette synspunkt vil jeg gå ind på i det følgende, men først vil jeg gerne drøfte den vurdering af mit arbejde, som Jens Christensen, Helge Paludan og Uffe Østergaard har fremsat i *Den jyske historiker 23–24*, 1982. Dansk socialhistorie. Fra istid til nutid.

Helge Paludan har læst meget mellem linjerne og forstået, hvorfor jeg ikke kunne tage tråden op fra bind 1 og føre Jørgen Jensens samfundsudvikling videre. Men jeg håber og tror dog, at han gør mit arbejde uret, når han sammen med Uffe Østergaard reducerer det kildekritiske og teoretiske grundlag, det bygger på, omtrent til neanderthal-stadiet: »Et materielt kildebegreb: Lund accepterer kun, hvad der som færdige data kan rystes ud af kildekritikkens sold. Derimod anser han det ikke for sin opgave at formulere mere om-

2. *Den Jyske Historiker* 23–24 (1982), 35.

fattende teorier, som ud fra et funktionelt kildebegreb må søges falsificeret på materialet«. ³

Dette udsagn kan jeg forstå, men uden at være enig med det. Hvad Uffe Østergaard mener, står mig derimod ikke ganske klart. Han tillægger mig på den ene side den »empiristiske fejlslutning: at ville lade kilderne tale af sig selv«. ⁴ Det må svare omtrent til, hvad Paludan tilskriver mig. På den anden side forklarer Uffe Østergaard, at »Niels Lund har »spurgt« kilderne, hvad de »sagde« om samfundets struktur og selvfølgelig intet svar fået«. ⁵ Det må synes meget vanskeligt at bringe disse to fremgangsmåder i anvendelse samtidig. Enten vil jeg lade kilderne tale for sig selv, eller også vælger jeg at stille spørgsmål til dem.

Det tilhører også min kildekritiske børnelærdom, at kilderne ikke taler af eller for sig selv; de skal altid bringes til at tale. ⁶ Og hvordan får man dem så til det? – Ved at stille spørgsmål til dem, efter omstændighederne i form af omfattende teorier, som Paludan foreslår. Det er jeg på ingen måde modstander af, jeg tør tværtimod hævde at have overvejet mange muligheder herfor i den givne sammenhæng, selv om min fantasi flugt nok har været mere hæmmet af kendskab til kildematerialet end Jens Christensens og Uffe Østergaards. Men hvad er disse store forkromede teorier, disse vidtfavnende spørgsmål værd, hvis der ikke findes kildemateriale, der er egnet til at besvare dem? – Det er stadig, som Collingwood sagde, en fundamental synd at stille spørgsmål, som kildematerialet ikke kan besvare.

Efter mine begreber er en arbejdshypotese et arbejdsredskab. I det omfang den viser sig frugtbar, er det rimeligt at fremstille den som et historisk forskningsresultat, men hvis den viser sig ikke at kunne bruges til noget – og det kan ske for enhver – har den ikke krav på andres interesse. Jeg har ialt fald haft den op-

fattelse, at inden for den begrænsede plads, som var mig tildelt, og som jeg var from nok til næsten ikke at overskride, måtte jeg se bort fra de store visioner om alt det, jeg gerne ville fortælle, men alligevel ikke troværdigt kunne udtale mig om. Socialhistorien var ikke stedet for luftkasteller.

En af mine kritikere, Jens Christensen, har tydeligvis en anden opfattelse af dette problem. Jeg er dybt uenig i det meste af, hvad han skriver, og jeg anser det for stort set ukvalificeret, men jeg skal i denne sammenhæng indskrænke mig til at behandle de dele af hans indlæg, hvor han berører samme problemer som Gelting.

Også Jens Christensen mener, at teoridannelse er vejen frem: »Vi må på forhånd søge at danne os et sandsynligt helhedsbillede af den pågældende historiske periode, herunder dens placering i et længere historisk perspektiv. Dernæst gælder det om i den historiske fremstilling at inddrage alle relevante kilder, metoder og teorier. Det gør Niels Lund ikke. Derfor kan han kun vurdere kildematerialet som en række enkeltstående fænomener«. ⁷

Nu må et sandsynligt helhedsbillede baseres på nogle udgangspunkter, og når det gælder placering i et længere historisk perspektiv, må man have en begrundet forestilling om begyndelsen og om slutningen. Læseren kunne med god ret have forventet, at jeg havde set det som min opgave at bygge bro fra Jørgen Jensen til Hørby, men det ville altså forudsætte, at jeg accepterede deres opfattelse som fixpunkter for min egen teori. Det er jeg villig til for Hørbys middelalderopfattelses vedkommende, men ikke hvad angår Jørgen Jensens oldtid. Jeg finder ganske enkelt ikke hans teori om samfundet i jernalderen passende overbevisende begrundet. Og havde det end været tilfældet, ville jeg have haft svære betænkeligheder ved at antage en retlinet udvikling. Og ville man styrke sin evolutionsteori med et komparativt element,

3. *ibid.* 36.

4. *ibid.* 186.

5. *ibid.* 184.

6. H. P. Clausen: *Hvad er Historie?* (1963) 58.

7. *Den Jyske Historiker* 23–24 (1982), 25.

ville man stadig have det problem, som Gelting påpeger i sin omtale af Fengers teoretiske udspil: man får kun fat i lighederne, ikke forskellene. Og netop forskellene bør have en betydelig større interesse for en historiker end for samfundsfagenes dyrkere.

Dele af Jens Christensens kritik forstår jeg ikke. Han anser mit kildebegreb for at være »alt for snævert« og hævder, at hvis man istedet anlægger et »bredt kildebegreb«, så bliver det muligt at nærme sig et helhedsbillede, som samtidig gennem sine forskellige indfaldsvinkler kan begrænse kildematerialets repræsentativitetsproblemer.⁸ Men hvad er et bredt kildebegreb? – Er det andet end et forsøg på at se bort fra manglen på kilder og sløre de kildekritiske begreber og vanskeligheder? – Hvordan kan et helhedsbillede begrænse repræsentativitetsproblemerne? – Kan man spænde vognen for hesten og derved opbygge et helhedsbillede uden repræsentative kilder? – eller bliver kilderne hokus pokus repræsentative, når helhedsbilledet er der? – Kan man ikke i så fald i virkeligheden klare sig uden dem? Jens Christensens væsentligste indvinding mod min kildebenyttelse synes dog at være min påstået stedmoderlige behandling af det arkæologiske materiale. Den brug, eller manglende brug, jeg gør af dette materiale, er en konsekvens af min kildekritiske bedømmelse af det i relation til min problemstilling. Denne bedømmelse kan vi være uenige om, Jens Christensen kan mene, at det er velegnet grundlag for statistiske øvelser, og at jeg overdriver de tolkningsmæssige og repræsentativitetsmæssige problemer, men så bør han imødegå mig på dette felt. Det er ufrugtbart at bebrejde mig manglende brug af et kildemateriale, hvis egnethed til formålet jeg eksplicit har bedømt negativt.

Men når Jens Christensen fører Klavs Randsborg ind i debatten, skal det måske tages som en implicit imødegåelse? – Han vil tilsyneladende foreskrive mig Randsborg som et eksempel til efterfølgelse – og han får unæg-

telig, det må jeg indrømme, mere ud af kilderne end jeg evner. Lad os da hos Randsborg studere et eksempel på, hvad Jens Christensen anser for overbevisende argumentation.

I sin *The Viking Age in Denmark*, som af uransagelige årsager ikke er tilstillet danske tidsskrifter til anmeldelse, diskuterer Randsborg sammenhængen mellem øget landbrugsudbytte og befolkningstilvækst. Et klassisk ægget-eller-hønen problem, som også rejser sig for jernalderen. Ifølge Randsborg er rækkefølgen den, at først optræder et øget høstudbytte som følge af en klimaforbedring. Dette øgede udbytte fører til en vækst i folketallet, og denne vækst i folketallet fører atter til et pres på ressourcerne, som tvinger befolkningen til at gøre indhug i skovene for at udvide det dyrkede areal for at øge høstudbyttet yderligere.

I nedgangstider får man et omvendt begivenhedsforløb: 1, klimaforværring fører til faldende høstudbytte. 2, faldende høstudbytte fører til fald i folketallet. 3, faldende folketal fører til indskrænkning i det dyrkede areal, skoven regenererer.

Dette forløb er dog søgt modvirket: »However, the depression around 500 A.D. may have been felt so strongly in the densely settled and centrally organized country that it was decisive in enabling a larger part of the population to survive. This was perhaps achieved by the change in the subsistence strategy leading to the expansion of the cornfields at the expense of pastures«.⁹

Der er en række svagheder ved denne hypotese og dens anvendelse:

1, Randsborg opererer med et tætbeholdt og centralstyret land ca. 500 e.Kr., et land med et styre, der kunne omlægge landbruget fra kvægavl til agerbrug. På hvilket grundlag kan man gøre den antagelse? Er centralstyret alene baseret på den tilsyneladende omlægning?

2, Der savnes logisk forbindelse mellem trin 2 og trin 3 i opgangsmodellen. Befolk-

8. *loc. cit.*

9. Klavs Randsborg: *The Viking Age in Denmark. The Formation of a State*. London: Duckworth 1980, 53.

ningstilvæksten var jo baseret på en allerede forhåndenværende fødemængde, så det burde være overflødig straks at gå ud at øge den. På lignende måde savnes et argument for at folketallet ved faldende høstudbytte skulle falde længere end høstudbyttet på det allerede opdyrkede areal og derved medføre en indskrænkning af dette, med regeneration af skoven.

3, Befolkningen tillægges den modstrategi i nedgangstider at gå over fra produktion af animalsk føde til vegetabilsk. Hermed overtages et argument fra vore dages U-landsproblematik, hvor man tilskynder U-landenes befolkninger til at æde kornet selv i stedet for at lade dyrene gøre det, idet oksekød er langt dyrere kilojoule end brød. Overgangen skal tilmed have været centraldirigeret! Denne reaktion skulle ikke føre til regeneration af skovområder, tværtimod. Tillige er det et stort spørgsmål, om agerbrug og kvægavl er alternativer, der kan substituere hinanden. Overtagelsen af U-landsmodellen bygger på antagelsen af en given mængde kilojoule, der kan omsættes til menneskeføde, men det er jo netop ikke sådan, at de forhåndenværende arealer valgfrit kan anvendes til det ene eller det andet. De fugtige engarealer kan ikke umiddelbart dyrkes med korn. Det nærliggende svar på et faldende høstudbytte måtte dog bestå i en intensiveret udnyttelse af andre fødekilder, altså flere oldensvin ud i skoven, flere køer på overdrevet, etc.

Denne fremgangsmåde ville gå ud over skoven og dens pollenproduktion næsten som rydning, idet køernes vinterfoder i nogen grad var løv. Pollen af græs og korn ville derved stige relativt, men det ville ikke afspejle nogen absolut forøgelse af det dyrkede areal. Alt andet lige, som økonomerne siger, passer regnestykket meget godt; men alt andet er sjældent lige, selv om man måtte vide bekvemt lidt om det.

Jeg er herefter ikke overbevist om, at jeg bør lytte til Jens Christensens råd i henseende til kildebenyttelse. End mindre overbevisende er det praktiske eksempel, han med opstillingen af »en historisk skitse af klassesamfundet og statens opståen i Danmark frem til og med vikingetiden« giver på sin forsknings-

proces. Hvor man normalt i propædeutisk metodepædagogik betoner, at skellene mellem de forskellige logiske operationer i forskningsprocessen er rent analytiske, mens der i praksis foregår en stadig vekselvirkning, så arbejder Jens Christensen i praksis i adskilte båse. Han opstiller, hvad han vel opfatter som »et sandsynligt helhedsbillede af den pågældende periode«, og derefter er han parat til at inddrage »alle relevante kilder, metoder og teorier«. Men formålet med en syntese som den opstillede må dog være at bringe eksisterende viden i sammenhæng. Man må starte sit arbejde på det foreliggende grundlag. Man må altså have kendskab til denne viden, selv om formålet er at erstatte den med noget nyt og bedre. Et sådant kendskab mangler Jens Christensen. Hans fundament er en blanding af antikverede synspunkter og direkte fejl, han har, eksempelvis ikke opdaget, at Bolins teser om Skandinaviens rolle i Øst-Vest handelen er blevet forskningshistorie, og hans påstande om tidspunktet for tiendens indførelse er i strid med kilder så klare og forskning så veldokumenteret, at man ikke blot kan se bort derfra, ganske uanset teoretisk udgangspunkt.

Jens Christensen synes imidlertid slet ikke at have noget behov for kilder. De er tilsyneladende noget for faget perifert, som må vige, hvis de kommer på tværs af hans teori. Det antages almindeligt at jord på denne tid endnu ikke var genstand for handel, enten det nu skyldtes mangel på omsætningsmidler eller det forhold, at den var i slægts- eller anden form for kollektivt eje eller at ejendomsretten som begreb havde et helt andet indhold end vi er vant til. Jeg har imidlertid peget på forhold, der giver anledning til at overveje om handel alligevel kunne have fundet sted i et omfang, man måtte regne med. Jeg har henvist til, at der var mange penge i omløb, til omtale af en konkret handel i en samtidig kilde, og jeg har omtalt, at slægtseje ikke kan påvises i Danmark. Enhver, der er hjemme i nyere forskning om slægtsbegrebet og slægtsamfundet og kender vanskelighederne ved at finde dette sidste i praksis med nogenlunde definerede funktioner, kan følge dette, men det strider altså mod Jens Christensens over-

ordnede teori, så han kan ikke bruge det til noget. Undtagelsesvis kan man have held til at yde konstruktive bidrag til en debat, som man kaster sig ud i uhæmmet af enhver sagkundskab. Men i almindelighed bidrager indsigt i emnet nu betydeligt til træfsikkerheden.

Men Fenger da, som Gelting går ind for? – Er Fengers teoretiske udspil vejen frem i kildefattige tider, midlet mod udtørring? – *Gammeldansk ret* er på mange måder en bemærkelsesværdig bog, men først og fremmest ved sin grundige redegørelse for både inspirationskilde og teoretisk grundlag. Man ser sjældent en monografi om et historisk emne starte i den grad fra grunden, at den ligefrem indeholder et kapitel om »Den historiske sandhed og dens forklaring«, men det er meget velmotiveret her, da Fenger faktisk vil anvise os en ny måde at finde den historiske sandhed og tillige et moderniseret sandhedsbegreb.

Hans inspirationskilde er Jørgen Jensens fremstilling i *Dansk Socialhistorie 1*: »Når det har været muligt for en dansk forsker, arkæologen Jørgen Jensen, ... at give en efter manges mening udbytterig skildring af det danske samfund fra slutningen af sidste istid og op til vikingetiden, uden brug af skriftlige kilder – i hvert fald før Kristi fødsel – så gøres her samme forsøg på retshistoriens område.«¹⁰ Fenger vil altså skrive dansk rets historie i en periode, hvor ingen kilder står til rådighed, og hans teoretiske afsnit tjener som legitimation herfor. Det stiller os over for problemet at definere, hvad historie er, og hvorledes faget afgrænses fra andre videnskaber. Om disse ting har der aldrig været fuld enighed, og der er stadig bevægelse i opfattelsen. Lad mig da opridse nogle få fundamentale krav, som efter min opfattelse må være opfyldt, for at en viden kan betragtes som historisk viden. Kr. Erslev definerede kort historikerens arbejde som teknikken ved middelbare iagttagelser,¹¹ og vi ved alle, at faget har det særkende, at vi

ikke kan iagttage vort forskningsobjekt direkte, men kun via noget andet, som vi sammenfattende kalder kilder. På disse, ikke på fortiden selv, baserer vi vore påstande om genstanden for vor forskning. Det følger af dette forhold, at hvor der savnes et grundlag at gøre middelbare iagttagelser på, kan der ikke etableres historisk viden. Det er samme forhold, som den tyske historiker Werne Goetz nylig har formuleret: »... eine unüberschreitbare Schranke: Der Historiker ist immer an die Überlieferung gebunden. Wo die Quellen versagen, muss er verstummen.«¹²

Et andet karakteristikum ved historien, som adskiller den fra andre videnskabelige discipliner, selv om disse arbejder inden for samme emnekreds, er dens binding til tid og sted. Historikeren studerer bestemte fænomener til bestemte tider og på bestemte steder.¹³ Dette forhold bør man holde sig klart for øje, selv om det i det daglige ikke forhindrer historikere i at arbejde komparativt og søge efter faktorer, der er fælles for et fænomen til forskellige tider og på forskellige steder. De erkendelser, som herved kan gøres om revolutioner, krige, bispevalg eller vandmøllers udvikling, kan bruges som heuristiske og hermeneutiske hjælpemidler, men de bliver ikke til historisk viden, før de via kilder er bundet til tid og sted. Vi kan opstille en teori om Danmarks historie ved at se på udviklingen i England, Norge, Tyskland eller fjerne øer i Stillehavet, men vi kan ikke skrive Danmarks historie på grundlag af fremmede kilder.

Fenger ønsker at overskride den grænse, som Goetz lader sig anfægte af. Midlet til at gøre sig uafhængig af kilder finder man i modellen: »Jo sparsommere og tilfældigere kilde-materialet bliver, des mere må forskeren betjene sig af forklaringsmodellen eller modelkonstruktioner, når hullerne i kildematerialet skal udfyldes.«¹⁴ Den nærmere fremgangsmåde herved beskriver Fenger i sit viden-

10. Ole Fenger: *Gammeldansk ret*. Centrum, 1983, 10.

11. Kr. Erslev: *Historisk Teknik*, 2. Udg. 1926, 95.

12. Werner Goetz: *Gestalten des Hochmittelalters*. Darmstadt, 1983, X.

13. Se H. P. Clausen, *op.cit.* 51–53 og *Historisk Tidsskrift* 12:III 184–88.

14. Fenger, *op.cit.* 32.

skabsteoretiske kapitel. Her gennemgås anvendelsen af induktiv og deduktiv metode og andre erkendelsesteoretiske problemer, såvel som arbejdshypotesens rolle i forskningsprocessen. Det er altsammen vældig pædagogisk fremstillet, men det fører ikke til noget, der kan anerkendes som historiske forskningsresultater. Fenger ender nemlig med, at det afgørende kriterium for en teoris gyldighed bliver dens interne koherens: »Man kan ... ikke kritisere modellen for, at den ikke fører til resultater, som kan bevises empirisk efter traditionel induktiv metode«. ¹⁵ I samfundsvidenskaberne kan den bedst mulige forklaringsmodel, som det ofte er tilfældet i for eksempel økonomien, være endemålet for en forskningsproces. Det der i logikken beskrives som en ufuldstændig induktion kan være et nyttigt forskningsresultat. Men når Fenger forlader den opfattelse, at prøvestenen for en historisk hypotese er dens evne til at forklare et foreliggende kildemateriale i sammenhæng, da forlader han også historiens faglige grundlag. En historiker vil studere virkelige fænomener i den virkelige verden, bestemte fænomener i et bestemt land i en bestemt periode, og hertil kræves kilder. Hvis Fenger hengiver sig til modelstudier uden kildeforbindelse, hedder hans studieobjekt Legoland.

En anden af Fengers metodiske betragtninger kunne ellers åbne vide perspektiver for faget og udvide dets arbejdsområde betragteligt. Den indebærer nemlig at historikeren kan udtale sig med samme gyldighed om fremtiden som om sit traditionelle emne, fortiden, og det er jo en gammel drøm for mange. Det ville uden tvivl også øge omverdenens og i særdeleshed de bevilgende myndigheders interesse for os. Karl Popper har jo lært os, at kriteriet på en hypoteses gyldighed ikke er, at den kan verificeres, men modsat, at den ikke lader sig falsificere. Dette indebærer imidlertid ikke, at en hypotese er sand, indtil det modsatte er bevist. Popper krævede også, at en hypotese skulle være således beskaffen, at den *kunne* falsificeres, og en hypotese kan først anses for bestyrket, når den har modstået et passende antal falsifika-

tionsforsøg. Dens sandhedsgrad kan så at sige opfattes som det kumulerede produkt af udførte og strandede falsifikationsforsøg. For en historisk hypotese indebærer det, at der skal foreligge et grundlag i form af et kildemateriale at udføre disse forsøg på. Popper giver altså ikke *carte blanche* i kildefattige tider – og ej heller i fremtidsforskningen, hvor man jo er helt fri for disse besværlige hindringer for tankens frie flugt.

Jørgen Jensen har engang i muntert lag forklaret mig, at mit teoretiske standpunkt indelbar, at jeg gjorde mig lige så dum som kilderne. Hans eget udgangspunkt, som Ole Fenger altså antager, indebærer modsætningsvis, at man gør sig så klog, at man helt kan undvære kilderne. Man kan sikkert lave megen udmærket videnskab på det grundlag, jeg finder ligesom Fenger Jørgen Jensens fremstilling udbytterig. Men historie kan man ikke lave.

Mogens Rüdiger: Merkantilisme og historiografi

Opsvinget i historiografien det sidste tiår har primært været koncentreret omkring det kritiske gennembrud, omkring etableringen af den såkaldte radikale tradition med positivismen som videnskabsteoretisk grundholdning.

Denne fokusering er vel naturlig ud fra ønsket om og behovet for en belysning af den tradition, som har været dominerende fra slutningen af 1800-tallet. Det er netop her traditionens grundlag i sine hovedtræk blev formuleret. Det er netop her den teoretiske stillingtagen til historien (på nogle få undtagelser nær) har været mest eksplicit. Det er derfor her historiografien har fundet det umiddelbart mest spændende stof, der vel kun overgås af de hidsige konfrontationer i mellemkrigstiden, som til gengæld har voldt vanskeligheder med hensyn til det historieteoretiske og metodiske indhold.

Men fokuseringen på gennembrudsfasen har også nogle uheldige sider. Ikke mindst en

15. *loc. cit.*

udbredt tilslutning til paradigmateteorien har skabt en tendens til at betragte traditionen som et lukket historieteoretisk rum, omend med mere eller mindre tilfældige udsving. De teoretiske, metodiske og konkrete analyser, som blev fremlagt af gennembrudsmændene med Kr. Erslev i spidsen ses som de rammer, hvori langt størstedelen af de seneste 100 års danske historieforskning har befundet sig indenfor (jvf. de lange diskussioner om, hvornår Erslev-paradigmet er »fuldbyrdet«).

Der er selvfølgelig noget om snakken, men kun til en vis grad, Hvis man skal undgå at havne i en ahistorisk position er det vigtigt at analysere den udvikling, historieforskningen gennemløber med udgangspunkt i en stadig specialisering og dermed i optagelsen af stadig flere emneområder som specialiteter. Det er ikke blot en konsekvens af rødderne i det kritiske gennembruds positivisme, men også et forhold, der må ses som historieforskningens svar på det øvrige samfunds udvikling.

En videreudvikling af historiografien må således indebære at den følger traditionen op i tiden, at den konkrete udvikling af samspillet mellem de – ofte udtalte – videnskabs-teoretiske grundholdninger, den konkrete forskning og – så vidt det er muligt – det øvrige samfund analyseres for de efterfølgende 'generationer'.

På den baggrund er det godt og vigtigt at vi nu præsenteres for Kryger Larsens undersøgelse af merkantilismeopfattelsen i dansk historievidenskab mellem 1890 og 1940. Emnet er ikke blot en specialitet, den økonomiske historieskrivning, i fremgang, men også koncentreret om en historiker, Albert Olsen, der på en gang har dybe rødder i traditionen og i kraft af sit socialdemokratiske tilhørsforhold befinder sig i udkanten af den.¹

I

Kryger Larsens tilgang til emnet er tredobelt: For det første en begrebs- eller doktrin-

historisk tilgang, hvor begrebet merkantilisme anskues i en international og national teorihistorisk ramme.

For det andet en »udviklingshistorisk« tilgang, koncentreret omkring Albert Olsen, men med en fortløbende inddragelse af den danske historievidenskabs udvikling. Undersøgelsen ligger således i forlængelse af Kryger Larsens tidligere arbejde om Arup fra 1976.

Og endelig, for det tredje, en socialhistorisk tilgang, hvor det videnskabelige miljø, dets forhold til det omgivende samfund og til de videnskabelige institutioner, undersøges.

Ved siden heraf relaterer Kryger Larsen ofte den konkrete undersøgelse til teoretiske overvejelser om historiografisk forskning, ligesom han gennemgående relaterer undersøgelsens resultater til andre historiografiske bud, eksempelvis de paradigmateteoriske. Kryger Larsens undersøgelse må således siges at være relativt teoribevidst, både ved at præsentere sit eget teoretiske grundlag og fastholde det som en åbenlys 'organisator' af undersøgelsen af merkantilismen, og ved at tage stilling til en del af den nyere historiografiske forskning.

Kryger Larsens teoretiske grundlag er primært fremlagt i det første kapitel, hvis titel er »Strategier for historiografisk forskning«. Udgangspunktet herfor er det konkrete, at undersøgelsens mål dels er at fremdrage hovedtendenserne i opfattelsen af merkantilismen og dels at placere dem i en tidssammenhæng med Albert Olsen i centrum.

Den kronologiske afgrænsning er i første omgang betinget af Albert Olsens historiografiske betydning. Men bredere betragtet indtog merkantilismeopfattelsen en fremtrædende plads i tidens ideologiske afklaring, eksempelvis i diskussionen om frihandel contra protektionisme og i den nationaløkonomiske diskussion, der fulgte J. M. Keynes' teorier. Kryger Larsen er således af den opfattelse, at der var en vis vekselvirkning mellem den økonomisk-teoretiske nyorientering og den samtidige empiriske kortlægning af udviklingen

1. Hans Kryger Larsen: Merkantilismen i Dansk Historievidenskab 1890–1940. En historiografisk undersøgelse af Albert Olsens forfatterskab og hans placering i forskersamfundet. Akademisk Forlag 1983. 154 sider. pris. kr. 134,20.

op til liberalismens sejr. Undersøgelsens hovedsigte er med andre ord at belyse, hvordan denne begrebsmæssige profilering gjorde sig gældende i dansk historievitenskaber og hvilke impulser, der lå bag. En af de impulser, Kryger Larsen finder vigtigst, er den tyske nationaløkonomiske skole, netop fordi den var toneangivende i opgøret med liberalismen, et opgør, der indebar en nyvurdering af merkantilismen.

Kryger Larsen konstaterer således indledningsvis at merkantilismebegrebets profilering er betinget af politiske og ideologiske modsætninger omkring liberalismen og dermed også af holdningen til den industrielle og politiske udvikling. Efter min mening ville det nok have været på sin plads allerede indledningsvis at have uddybet dette modsætningsfelt. En ikke uvæsentlig grund til at diskussionen om liberalisme – merkantilisme – industrialisering blussede op i 1890'erne var jo socialdemokratiernes stærkt stigende betydning på den politiske og ideologiske scene: det var herfra den vigtigste kritik af liberalismen kom, og den gav samtidig anledning til en mere konservativ, en mere irrationalistisk og subjektivistisk kritik af industrialismen – for nu at sige det lidt firkantet. Modsætningerne krydsede hinanden; eksempelvis var der jo en vis overensstemmelse mellem socialdemokratismen og liberalismen i holdningen til industrialiseringen og demokratiseringen, mens konservatismen og socialdemokratismen begge (mere eller mindre) var anti-liberalister. O.s.v

Jeg tror, det ville have lettet Kryger Larsen i hans sammenligninger mellem forskellige merkantilismeopfattelser, hvis han på forhånd havde gjort noget mere ud af hele dette modsætningsfelt.

II

Dernæst indeholder kapitel I en redegørelse for den anvendte historiografiske 'strategi'. En strategi, hvis kernelementer for det første er definitionen af historie som en fundamentalt set hermeneutisk videnskab, og for det andet er begrebet erkendelsesinteresse. Begge

elementer, der hos Kryger Larsen hænger uløseligt sammen, tilskrives den tyske sociolog og filosof Jürgen Habermas.

Kryger Larsen karakteriserer de to teori-elementer på følgende vis: Ifølge Habermas kan man for forskellige kategorier af forskningsprocesser konstatere en speciel sammenhæng mellem logisk-metodiske regler og en erkendelsesledende interesse. Det vil sige, der er en »artsspecifik sammenhæng mellem betydningen af de krav, der indenfor videnskaben stilles for at udsagn om sagsforhold er gyldige (videnskabelige) og selve forskningens intention og sigte« (s. 13). For naturvidenskaberne gælder det således, at eksperimentet allerede er bestemt af, at dets resultat skal udgøre basis for et målrettet indgreb. Et forhold der i stigende grad er blevet gældende for systematiske handlingsvidenskaber som økonomi, sociologi og politik. Anderledes med videnskaber som historie og sprog hvor erfaringerne ikke organiseres med henblik på målrettet indgreb. Det centrale er her, at man via betydningsforståelse – udlægning af tekster – når frem til kendsgerningerne. Fortolkningen indebærer endvidere en »forforståelse«, idet et givet sagsforhold forstås ved at fortolkeren anvender det på sin egen situation. De metodiske regler forener dermed »forståelse« og »anvendelse«, hvilket betyder »at den historiske forskning åbner for erkendelsen under den ledende interesse i at skabe en mulig handlingsorienteret konsensus« (s. 14). Historievitenskaben er således organiseret med henblik på at være traditionsformidlende, hvilket betegnes som den historiske forskningsproces' praktiske erkendelsesinteresse. I den forstand er historieforskningen en hermeneutisk videnskab, betinget af erkendelsesinteressen. Denne bestemmelse af erkendelsesinteressen finder Kryger Larsen stort set er dækkende for den danske historieforskning i perioden, om ikke altid i selvforståelsen, så dog i den forskningsmæssige intention. Kildekritikken blev med det kritiske gennembrud fagets erkendelsesteori, det vil sige, der blev indført en teoretisk adskillelse af erkendelse og interesse – hvilket »viser det positivistiske træk i historismen« (s. 14). At kildekritikken blev »det bindende normsy-

stem« (s. 13) og fagets erkendelsesteori modsvarede af, at forholdet mellem teori og empiri (i det mindste i den behandlede periode) ikke blev set som noget problem i dansk historieforskning.

Men, mener Kryger Larsen, i praksis var der selvfølgelig ingen adskillelse mellem erkendelse og interesse. Og det er netop hensigten med undersøgelsen »at vise erkendelsens formidling med interessen i historikerens merkantilismeopfattelse« (s. 15). Det handler således om historikernes forforståelse, men vel og mærke ikke en forforståelse bestemt som et ideologisk element, der modvirker videnskabeligheden. Kryger Larsen vil ikke sondre skarpt mellem ideologi og videnskab, men snarere betegne historievidenskaben som en ideologisk kraft i sig selv, betinget af dens specielle formidling af erkendelse og interesse. Kort sagt, forskningen forstås som en social aktivitet, der er karakteriseret ved sine arbejdsbetingelser.

III

Beskrivelsen af historie som en hermeneutisk videnskab sætter fokus på historikernes såkaldte forforståelse. I forhold til den traditionelle historiografi og de paradigmateteoriske forsøg flyttes hovedinteressen fra historikernes selvforståelse til »forforståelsen« og ikke mindst til etableringen og vedligeholdelsen af de videnskabelige normer på et givet tidspunkt. Hvilket giver mulighed for at anlægge et noget bredere videnskabeligt og samfundsmæssigt perspektiv på historieforskningens udvikling.

Derimod finder jeg det ikke terminologisk heldigt at betegne historie som en hermeneutisk videnskab. Selv om konflikterne i historietraditionen har Kryger Larsens opmærksomhed, vanskeliggør terminologien en præcis beskrivelse af disse konflikter eller problemer. Det er efter min mening blandt andet tilfældet med beskrivelsen af det kritiske gennembrud.

Gennembruddet viste sig i det ydre som en professionalisering af faget og etableringen af et fagligt normsæt på positivistisk grundlag,

en formaliseret uddannelse og en specifik erhvervsfunktion. Det gjorde næppe historie til en mere empirisk videnskab end tidligere, men opfattelsen af forholdet mellem teori-empiri, af subjektivitet og objektivitet m.v. undergik en mærkbar ændring i empiristisk (positivistisk) retning. På den baggrund virker det lidt flot, at Kryger Larsen konstaterer, at teori-empiri forholdet ikke udgjorde noget problem hos gennembrudsmændene. Erslevs teoretisk-metodiske skrifter handler herom, og fra og med artiklen »Historie« i Salmonsens Leksikon fra 1899 er det endda et problem, hvis løsning er uafklaret, idet de positivistiske standpunkter har vist sig uholdbare eller i det mindste utilstrækkelige. Kildekritikken var en vigtig del af det videnskabelige normsæt, men den var ikke den eneste (og måske heller ikke den vigtigste) normgivende faktor. Og den udgjorde bestemt ikke – som Kryger Larsen hævder – fagets erkendelsesteori, ikke engang i gennembrudsmændenes selvforståelse.

IV

Begrebet erkendelsesinteresse blev som nævnt introduceret af Habermas, i slutningen af 1960'erne. Begrebet indgik i en rekonstruktion af den moderne positivismes forhistorie med henblik på at belyse erkendelsesteorien – eller aspekter heraf – via videnskabshistorien. Rekonstruktionen var både en kritik af historismen og positivismen, ikke mindst fordi begge retninger efter Habermas' mening insisterede på en adskillelse af objekt og subjekt, af liv og erkendelse og af videnskab og dens anvendelse. Begrebet interesse (i ordets bogstavelige betydning, inter-esse) skulle bygge bro over disse adskillelser.

Habermas' forsøg herpå mødte kritik fra mange sider, hvilket foranledigede at han modificerede selve begrebet, blandt andet med hensyn til hans sætten lighedstegn mellem interesse og erkendelse.

Det kan undre, at Kryger Larsen ikke har taget denne udvikling hos Habermas i betragtning, men næsten udelukkende henholder sig til »Technik und Wissenschaft als

'Ideologie'« fra 1968. Den efterfølgende diskussion bidrog nemlig til en mere præcis forståelse af begrebet – og det på en måde, der ikke underbygger Kryger Larsens definition og anvendelse.

Habermas' definition af begrebet fremstår således nok klarest i Indledningen til genudgivelsen af »Theorie und Praxis« fra 1971. Han fastholder grundsynspunktet, at der eksisterer en systematisk sammenhæng mellem en videnskabs logiske struktur og de mulige anvendelsers pragmatiske strukturer inden for rammerne af den erhvervede information. Habermas fortsætter:

»Die Erkenntnisinteressen sind weder erkenntnispsychologisch noch wissenssoziologisch oder im engeren Sinne ideologiekritisch von Bedeutung; denn sie sind *invariant*. Noch lassen sie sich andererseits auf das biologische Erbe eines konkreten Antriebspotentials zurückführen; denn sie sind *abstrakt*. Sie ergeben sich vielmehr aus Imperativen der an Arbeit und Sprache gebundene soziokulturellen Lebensform. Daher sind technisches und praktisches Erkenntnisinteresse *nicht Steuerungen der Kognition*, die um der Objektivität der Erkenntnis willen ausgeschaltet werden müssten; sie selbst vielmehr bestimmen den Aspekt, unter dem die Wirklichkeit objektiviert, und damit der Erfahrung allererst zugänglich gemacht werden kann. *Sie sind die für sprach- und handlungsfähige Subjekte notwendigen Bedingungen der Möglichkeit von Erfahrung, die auf Objektivität Anspruch erheben kann. Der Ausdruck 'Interesse' soll freilich die Einheit des Lebenszusammenhanges anzeigen, in den Kognition eingebettet ist: wahrheitsfähige Äusserungen beziehen sich auf eine Realität, die in zwei verschiedenen Handlungs-Erfahrungskontexten als Wirklichkeit objektiviert, d.h. zugleich freigelegt und konstituiert wird; das zugrundeliegende 'Interesse' stiftet die Einheit zwischen diesem Konstitutionszusammenhang, an den Erkenntnis zurückgebunden ist, mit der Struktur der möglichen Verwendungen, die die Erkenntnisse finden können.*«

(Theorie und Praxis, Frankfurt/M 1972 s. 16, mine fremhævelser).

Erkendelsesinteressen forstås som et generaliseret motiv for handlingssystemer, som ved hjælp af kommunikation styres af »wahrheitsfähiger Sätze«. Endelig skal det også understreges, at begrebet erkendelsesinteresse har et kvasitrascendentielt indhold. Når den identificeres med og analyseres som en refleksion både i natur- og i åndsvidenskaberne har den en transcendent status, mens den, når den begribes som et resultat af naturhistorien, har empirisk status. Erkendelsesinteressen står altså hverken i rigid opposition til den transcendentale konstitution eller til den empiriske verden; overgangene er blødt op af dialektikken. Sagt på en anden måde, befinder erkendelsesinteressen sig i feltet mellem arternes naturlige interesse og de historisk specifikke betingelsers relativitet – uden at kunne reduceres til nogle af polerne.

Pointen er i al sin korthed, at Habermas' bestemmelse af begrebet erkendelsesinteresse ikke kan forstås som et heuristisk redskab, der er anvendelig ved analysen af en given konjunktur i historievidenskabens udvikling. Men det er netop sådan Kryger Larsen anvender begrebet. Det fungerer som en tilgang til forståelsen af spændingsfeltet mellem videnskab og ideologi, hvor erkendelsen – groft sagt – repræsenterer den videnskabelige side og interessen og forforståelsen den ideologiske side, der forenes i traditionsformidlingen, og her altså i merkantilismeopfattelsen. Begrebets kvasitrascendentale status forbigås. Erkendelsesinteresse hos Habermas og erkendelsesinteresse hos Kryger Larsen er to forskellige begreber, selv om det sidste selvfølgelig er inspireret af det første.

Nu er det måske ikke en voldsomt interessant konstatering, ja, det er måske en fordel at Kryger Larsen ikke følger Habermas. Mere interessant er det at følge hvilke implikationer, der ligger i Kryger Larsens bestemmelse af erkendelsesinteressen. Interessant i og med at Kryger Larsen hermed griber fat i et uomgængeligt forhold i den moderne historiografi, nemlig forholdet mellem videnskab og ideologi.

Det, der er Kryger Larsens objekt er »hvorledes erkendelsen formidles med interessen i merkantilismeopfattelsen, og hvorledes denne forforståelse har ændret sig. Den (fremstillingen) vil relatere ændringen til historikernes egne erfaringer, men disse vil ikke blive undersøgt fra forskningsprocessen« (s. 23). Den praktiske erkendelsesinteresse gør det muligt at formidle en tradition, hvis tidsmæssige binding, Kryger Larsen vil afdække, blandt andet ved at relatere den til »den skiftende statslige legitimationsvirksomhed i perioden« (sst.). Det gør Kryger Larsen så.

Først for perioden op til ca. 1920, hvor Albert Olsens tidlige forfatterskab danner udgangspunkt for en analyse af påvirkninger og idéhistoriske forudsætninger. Herpå konkluderes, at der var to fremherskende merkantilismeopfattelser omkring 1920.

Herefter relateres de to opfattelser til det nybrud, Albert Olsen repræsenterede omkring 1927–29, ligesom hans idémæssige udvikling relateres til forskersamfundet.

Dernæst analyseres Albert Olsens merkantilismeopfattelse mere indgående med henblik på en relatering til Werner Sombarts »Der moderne Kapitalismus«. Og endelig diskuteres de grundlæggende forskelle i forforståelsen i tilknytning til forskersamfundets interne problemer i 1930'erne.

V

Ændringen i Albert Olsens merkantilismeopfattelse var ret markant.

I den første del af perioden, 1890–1922, så han merkantilismen som den moderne økonomis begyndelse. Han afviste forklaringer, der ikke støttede sig på individets, standens eller nationens økonomiske interesser. Yderligere vurderede Albert Olsen statens direkte deltagelse i produktion og handel negativt for perioden før 1750, blandt andet fordi det betød begrænsninger i handelens produktionsmæssige fundament. For den efterfølgende tid var vurderingen mere positiv. Albert Olsens statsbegreb er ifølge Kryger Larsen således knyttet til den liberale ideologi: kun hvis den økonomiske vækst blev styrket, var statens

indgreb rimelige, d.v.s. »udgangspunktet var statens marginale bestræbelse for at udvide produktionen og skabe økonomisk vækst, til gavn for landets indbyggere« (s. 44). Heri ser Kryger Larsen det vigtigste træk ved Olsens merkantilismeopfattelse omkring 1920.

Kryger Larsen karakteriserer denne opfattelse som den progressive retning, der imidlertid med hensyn til statsteorien bestod af to tendenser. Udover den tendens, som Albert Olsen og Erik Arup repræsenterede, var der en tendens, hvor der blev lagt større vægt på statens positive funktion i samfundet, d.v.s. en socialliberal og socialistisk tendens (I. A. Fredericia og W. Sombart f.eks.).

I modsætning hertil lokaliserer Kryger Larsen en regressiv, konservativ retning, der er anti-liberalistisk og anti-industrialistisk.

I den efterfølgende periode, 1922–30, var Albert Olsen hovedsageligt beskæftiget som journalist ved Social-Demokraten (indtil 1929). Alligevel bestemmer Kryger Larsen denne periode og især årene 1927–28 som Olsens formative periode, d.v.s. det var her han udarbejdede et sæt værdikriterier (en forforståelse), der muliggjorde et videnskabeligt nybrud.

Baggrunden for at Olsen ændrede opfattelse af merkantilismen finder Kryger Larsen dels i det journalistiske forfatterskab og dels i påvirkningen fra L. V. Birck og den norske økonomiprofessor Ewald Bosse. Samtidig understeges det, at årsagerne til nybruddet er svære at udrede.

Det begyndende nybrud medfører, at Albert Olsen nu repræsenterede en anden progressiv forklaringsform end Arup, formentlig knyttet til en socialistisk tradition. D.v.s. Olsens afvisning af liberalismen skete inden for rammerne af en materialistisk historiefilosofis pragmatisme, dog uden at de videnskabelige normer anfægtedes.

I den tredje periode, fra 1930 til 1940, slår nybruddet igennem. Olsen fremstillede nu den merkantilistiske politik både som en historisk nødvendighed og som en positiv foranstaltning, der funktionelt sammenkædede økonomi og politik. Komplementærforholdet mellem staten og erhvervslivet blev understregt af Albert Olsen både for merkantilis-

mens og liberalismens vedkommende. Overgangen fra den første til den anden er således en glidende, kvantitativt bestemt overgang.

Grundholdningen var nu klart anti-liberalistisk, men forsvaret for merkantilismen bygger ifølge Kryger Larsen ikke så meget på en omvurdering af merkantilismen, som på fremhævelsen af dens igangsættende virkning, som først får sin fulde udfoldelse under liberalismen. Den merkantilistiske stat var ikke en ekspansiv stat (som den keynesianske), men dens *raison d'être* var økonomisk vækst, den sikrede økonomisk udvikling.

VI

Hvordan forklarer Kryger Larsen nu denne udvikling hos Albert Olsen? Eller, med andre ord, hvilke erfaringer var det, der fik Olsen til at ændre sin opfattelse af merkantilismen?

En del af baggrunden må søges i den politisk-ideologiske udvikling, især i 1920'erne: venstre regeringens forsøg på at sætte en liberal økonomisk samfundsorden igennem og det »teoretiske interregnum« for de social-økonomiske teoris vedkommende; kritikken af *laissez-faire* doktrinen var voksende samtidig med at J. M. Keynes' teorier vandt frem, ikke mindst fordi socialdemokratierne 'overtog' dem.

På den videnskabsinterne front fremhæver Kryger Larsen rækken af konflikter i det fag-historiske miljø. Men den altafgørende forklaringsfaktor mener jeg Kryger Larsen finder i »inspirationer«. Analyser af forskellige inspirationskilder sætter således sit præg på størsteparten af bogen. Da det er et metodisk vigtig problem i historiografien vil jeg give et par eksempler herpå.

En af Olsens vigtigste inspirationskilder i den formative periode skulle være Birck, hvilket underbygges med at Olsen overtog Bircks sondring mellem realkapital og privatkapital. Begge pegede endvidere på privatkapitalens oppustning under krigen som årsag til problemerne i 1920'erne, og begge lagde hovedansvaret på de private bankers pengepolitik. Kryger Larsen finder således der »er overensstemmelse i fremdragelsen af kapitalis-

mens væsenstræk mellem Birck og Albert Olsen« (s. 85). Derimod var der fundamentale forskelle mellem deres sociale og politiske teorier: Birck var jo konservativ og Olsen socialdemokrat.

Problemet i Kryger Larsens fremgangsmåde – og det er iøvrigt et normalt problem ved påvirkningsbetragtninger som sådan – er at både Bircks og Olsens vurdering af den økonomiske udvikling splittes op i næsten selvstændige elementer, der så kan sammenlignes uafhængigt af grundholdningen bag og strukturen i deres vurdering, i deres teoretiske og politisk-ideologiske standpunkt. På den måde må Olsen næsten per definition blive eklektiker: den økonomiske teori var inspireret af Birck, den politiske konklusion af partiprogrammet, o.s.v.

Når Kryger Larsen andetsteds vurderer Olsens bidrag til Bering-Liisbergs værk om søfart og søhandel hedder det, at han dels bygger på Julius Schovelin og dels gentager Marcus Rubins vurderinger. Men samtidig er der en del synspunkter, som Olsen ikke gentager. Og hvorfor det? Svaret er vel lige så vigtigt som påpegningen af de aspekter, Olsen 'overtager', og det er et svar der ikke kan gives uden hensyntagen til den bestemmende grundholdning eller forforståelse for at blive i terminologien.

Et andet problem ved påvirkningsbetragtningerne viser sig ved behandlingen af forholdet mellem Bosse og Olsen. I artiklerne »Klassernes Udvikling i Samfundet« (1928) følger Olsen Bosses fremstilling, grundbegreber og periodisering. Jeg skal ikke afvise denne overensstemmelse, men i det mindste for Albert Olsens vedkommende er der ikke noget overraskende i periodiseringen og beskrivelsen af de enkelte epoker al den stund, den var gængs i den socialdemokratiske udlægning af den historiske materialisme. De mere eller mindre håndfaste påvirkningsbetragtninger er langt fra velegnet til at fange slige forhold.

Som helhed rejser det spørgsmålet om påvirkningsbetragtninger er velegnet som styrende fremgangsmåde i historiografiske analyser. Kryger Larsens satsen herpå som den primære måde, hvormed den videnskabsin-

terne udvikling forklares, har ikke overbevist mig om, at det skulle være tilfældet.

VII

I forlængelse heraf finder jeg, at bogens hovedsvaghed udover inspirationsmodellen er fraværet af en mere samlet vurdering af Albert Olsens historiebegreb og i tilknytning hertil hans placering inden for Socialdemokratiet.² Kryger Larsen fremlægger selvfølgelig forskellige aspekter heraf, men prøver ikke at samle trådene i tilstrækkeligt omfang.

Den manglende helhedsvurdering af Olsens historiebegreb er måske baggrunden for en tendens til at overvurdere hans økonomiske determinisme. Olsen ville ikke forklare alle samfundsforeteelser med henvisning til økonomien; den spiller en dominerende rolle, men ikke en determinerende. Det svarer til Olsens tilslutning til den nykantianske revision af den historiske materialisme; den blev en økonomisk disciplin, der ikke omfattede alle historiske forhold. Olsens historiske forskning var koncentreret om økonomisk-politisk historie med staten i fokus, en forskning, hvis aktualitet – som Kryger Larsen også fremhæver – bestod i det politiske opgør med liberalismen.

Albert Olsens historiebegreb kan yderligere nuanceres ved at se på hans politiske placering. Samarbejdet med de kulturradikale var udtryk for en prioritering af den kulturelle kamp, som – med baggrund i en klassisk socialdemokratisk udviklingsdeterminisme – baserede sig på en reduktion af socialisme til kulturkamp. Heller ikke her er der tale om en økonomisme hos Albert Olsen, snarere tværtimod.

Kryger Larsen har med begrebet forforståelse selv lagt op til at inddrage disse forhold,

men jeg synes det sker alt for sporadisk. En mere dybtgående analyse heraf ville nok ikke alene have været frugtbar for forståelsen og formidlingen af Albert Olsens merkantilismeopfattelse, men også have lettet, perspektiveret og gjort relateringen til andre merkantilismeopfattelser mere dynamisk.

VIII

Bogens stærkeste side er helt klart den gennemgående analyse af de forskellige dele af Albert Olsens forfatterskab. Dermed også være sagt, at jeg ikke mener Kryger Larsen får indløst de ret ambitiøse intentioner, der ligger til grund for undersøgelsen. Det skyldes for mig at se dels Kryger Larsens anvendelse af påvirkningsbetragtninger som historiografisk metode, og dels at begreberne forforståelse og erkendelsesinteresse viser sig at være vanskelige at gøre operationaliserbar som analytiske redskaber i forbindelse med det komplekse forhold mellem en videnskabelig forskning og den lange række af indre- og ydrevidenskabelige aspekter, der griber ind i forskningen.

Kryger Larsens undersøgelse er i kraft af sine resultater med hensyn til Albert Olsens merkantilismeopfattelse et bidrag til at bløde den historiografiske fokusering på den radikale tradition op. Blandt andet på grund af, at vi for en gangs skyld præsenteres for en undersøgelse, der koncentrerer sig om et bestemt emne, hvilket ikke på forhånd binder den til en bestemt tradition. Samtidig er undersøgelsen – betinget af teoribevidstheden – på 'godt og ondt' et bidrag til en mere principiel diskussion af historiografien og dens metoder. Og det turde efterhånden være tiltrængt

2. Disse emner er analyseret i Jes Bergholt: *Økonomisk historie i 30erne*. *Kritiske Historikere* 1982: 2–3 s. 11–30.

Anmeldelser

Ælnoths krønike. Oversat og kommenteret af Erling Albrechtsen, efterskrift af Preben Meulengracht Sørensen. Odense Universitetsforlag 1984. 147 s., ill. kr. 109,80.

Erling Albrechtsen har i sit otium beriget vor historiske litteratur med en efterhånden lang række oversættelser af historiske kildeskrifter. De tidligere udsendte tekster har ikke før foreligget på dansk, mens denne tidligere er oversat af Hans Olrik i »Danske Helgeners Levned«, men man forstår Albrechtsens ønske om at indlemme også denne tekst med dens særlige tilknytning til Odense og hans ønske om at holde netop Ælnoth tilgængelig ved at inkludere ham en moderne, dansk sprogdragt.

Denne nye oversættelse er absolut lettere at læse end Olriks gamle, men Ælnoth er i sig selv ganske snørklet, og det kan man ikke oversætte sig fra, hvis man vil bevare troskaben mod hans tankegang. Det vil Erling Albrechtsen, og man skal stadig mobilisere vågen opmærksomhed over for syntaksen. Men Albrechtsen går videre end Olrik, når det gælder tolkning ud fra historisk kundskab om datiden. Han formidler, hvad han på baggrund af denne kundskab opfatter som forfatterens mening, og sådan gør enhver oversætter, men man kan her ved komme til at meddele mere, end der faktisk står i teksten. Det ville nok give for store pladsproblemer at diskutere al den slags i noterne, men ved stiltiende at løse en række problemer undervejs skjuler oversætteren deres eksistens for læseren, og en universitetslærer kan godt blegne ved tanken om al den falske sikkerhed, man på denne måde giver fremtidens studenter, som ikke gider stifte fornødent bekendtskab med latin til dog at kontrollere en oversættelse.

Et eksempel: meddelelsen om Knuds beslutning om at ruste en flåde mod England (kap. 11) lyder med Ælnoths egne ord således: »Classem ergo quamplurimam parari instituit suisque ad omnia paratos esse edicto propositio demandavit«. Olrik oversætter: »Han lod da en meget stor flåde ruste og udstedte et kongebud, hvorved han påbød sine mænd at holde sig rede til at tjene ham i alt«. Ælnoths 'edictum' gengives her ved 'kongebud', og det kan man ikke indvende noget imod fra en semantisk synsvinkel. Albrechtsen oversætter: »Han lod da en meget stor flåde udruste og befalede ved ledingsopbud sine mænd at holde sig rede til at tjene ham«. Her gengives 'edictum' ved 'ledingsopbud', og for at gøre det må oversætteren trække

på sin almindelige viden om tidens forsvarsorganisation. Tolkningen er sandsynligvis rigtig, men oversættelsen rummer nu et begreb, som ikke findes i originalteksten.

Erling Albrechtsen ledsager sin oversættelse med en indledning og en række noter. De bygger i alt væsentligt på hidtidig forskning og rummer ikke væsentligt nyt, men giver det fornødne til tekstens forståelse. Enkelte kan dog være en kende løse, som note 50 om Sven Estridsøns dødsår, der ikke får problemet stillet klart op, og note 179 der viser, at den ovenfor omtalte, ved oversættelsen anvendte, opfattelse af ledingsvæsenet ikke bygger på nogen systematisk gennemgang af tekstens militære terminologi. 'Exercitus' kan ikke være hirden, det er ledingshæren. Hertil kommer en efterskrift af lektor i nordisk litteratur Preben Meulengracht Sørensen: »Om Ælnoth og hans bog«. Han gør rede for Ælnoths litterære plan, forklarer de mange ikke-historiske elementers rolle og berettigelse i teksten, men i det væsentlige er hans bidrag overhalet, før det nåede at blive trykt. Halvandet år før denne bog udkom nemlig Carsten Breengaards »Muren om Israels hus«, som indgående behandler Odense-litteraturen. Det er uheldigt, at den ikke er udnyttet i denne sammenhæng.

Niels Lund

Anders Bording: Den Danske Mercurius. Udgivet af Paul Ries. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. C. A. Reitzels Forlag 1984. 536 s. facsimile. Kr. 292,80.

Som led i Litteraturselskabets udgivelse af Anders Bornings samlede skrifter foreligger hermed for første gang siden 1735-udgaven vor første dansk-sprogede avis, som ellers kun findes i enkelte, mest defekte eksemplarer.

Den Danske Mercurius udkom i perioden 1666–1677 ved hvert månedsskift og bragte nyheder fra det meste af Europa. Som i tidens andre aviser drejede det sig i reglen om meddelelser af politisk, økonomisk og kulturelt indhold. Men mens de andre aviser bragte næsten alle deres nyheder i den form, hvori de havde modtaget dem fra agenturer og korrespondenter rundt om i Europa, indeholdt Mercurius udelukkende Bornings versificerede sammenkædning af og kommentar til sådanne nyheder.

Mercurius udmærkede sig således ved at have en bevidst holdning, en redaktionel stillingtagen til nyhedsstoffet. Denne holdning var den danske enevældes, og det er sikkert meget rigtigt, når udgiverselskabet betegner avisen som et officielt regeringsorgan. I sin udlægning af begivenhederne var Bording dog også underkastet en anden form for tvang. Versene skulle nemlig rime, for at læserkaren bedre kunne huske dem. I den henseende kan man måske betragte Mercurius som en skriftlig videreførelse af den europæiske folkekulturs »Avisensänger«-tradition.

Hvilke og hvor mange af de danske undersåtter der stiftede bekendtskab med versene i Mercurius, vil forhåbentlig fremgå af det annoncerede kommentarbind, der udarbejdes af dr. Paul Ries i Cambridge. *Køberne af den her anmeldte facsimile-udgave forpligter sig til også at aftage kommentarbindet*, der foruden detailoplysninger i leksikonform vil indeholde en idé- og pressehistorisk indledning.

Hans Bagger

Viggo Sjøqvist (udg.): Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser. III. 1823–39. Register. Det kongelige danske selskab til fædrelandets historie. I kommission hos Gyldendal. 219 s. kr. 150.

Den af Axel Linvald påbegyndte udgivelse af Chr. VIII.s papirer må vel betragtes som et af de mest ambitiøse udgiverprojekter i nyere dansk historievitenskaber. Arkivet efter kongen er blandt de mest omfattende i Rigsarkivet, og han førte livet igennem en omfattende brevveksling. Centralt har interessen dog knyttet sig til hans dagbøger, som allerede C. F. Wegener udnyttede så tidligt som i 1851. Siden byggede A. D. Jørgensen i udstrakt grad på kongens optegnelser i sin behandling af tidens historie, og de har været ryggraden i Linvalds egen historieskrivning om Chr. VIII. 1943 og 1973 udkom dagbøgerne frem til 1822, og i 1965 kom brevvekslingen for tiden 1796–1813.

Er det idag rimeligt at fortsætte udgivelsen? Vel næppe for brevvekslingen. For dagbøgerne gælder imidlertid, at deres forfatter nu engang indtog en placering i sin tid, der gør, at det kan være på sin plads at have dem i tilgængeliggjort form. Chr. VIII var imidlertid fra afslutningen af sit ophold i Norge til tronbestigelsen i 1839 på en mærkelig vis udenfor. En periode var han geografisk fjernet fra centrum som guvernør på Fyn, og selv ikke hans optagelse i Statsrådet i 1831 ændrede væsentligt ved dette forhold. Der er indtil 1839 kun i få situationer tale om en forfatter, der befinder sig i eller blot nær begivenhedernes centrum. Og det betyder, at Chr. VIII.s dagbøger for dette langvarige tidsrum er så temmeligt uinteressante, væsentligst

registrerende temmelig ligegyldige begivenheder som tæller, parader, jagter, selskaber m.m.

Udgiveren Viggo Sjøqvist har valgt at benytte regestformen. Vi kan altså følge Chr. VIII.s triviale tilværelse – ganske vist på det allerhøjeste plan – i form af stikordsprægede sammendrag. Hvor der lejlighedsvis (f.eks. s. 163, 165ff.) er tale om, at Chr. VIII er tæt på og omtaler vigtige politiske begivenheder har udgiveren valgt at referere mere udførligt. Det samme gælder, ifølge Viggo Sjøqvists indledning, »til en vis grad statsrådsreferaterne 1838–39«. Skal man tage indledningen på ordet, så er der tale om, at adskilligt er udeladt (spillematerialer), det meste gengivet i regestform, statsrådsreferaterne har fået en mere udførlig gengivelse og »de interessante optegnelser« tilsyneladende et endnu mere udførligt referat. Om man nogensinde i udgaven møder Chr. VIII.s egen tekst, fremgår ikke klart af udgiverens forord, mens den pressemeddelelse, der har ledsaget udgaven, nævner, at »kun de vigtigste partier af almen interesse er udgivet i deres helhed«. Denne formulering må vel opfattes som om der er tale om en gengivelse af dagbogens tekst.

Der er således tale om, at man fuldt er overladt til udgiverens ikke blot medtagelse/udeladelse af tekst, men også hans gengivelse i forhold til, hvad han har anset for betydningsfuldt. Det sætter unægtelig sine begrænsninger på udgavens anvendelighed, men man har dog mulighed for at følge Chr. VIII i dennes manddomsår med tydeligvis utallige gøremål, men også med en triviell og formentlig lidet tilfredsstillende tilværelse. De forskellige lakuner i dagbøgerne tolker udgiveren formentlig rigtigt som udtryk for, at dagbogens ophavsmand ikke fandt sin tilværelse så væsentlig eller interessant, at han fandt den værd at notere ned. Og det i regestform gengives synes at bekræfte, at dagene er forløbet med de begivenheder af ydre og repræsentativ art, man kunne forvente hos en tronfølger placeret i periferien af den politiske beslutningsproces.

Den her valgte udgivelsesform kan kun være at opfatte som en nødløsning. Når det gælder Chr. VIII.s tid som konge må der træffes en afgørelse om en tilfredsstillende udgivelse af hans tekst – eller ingen!

Bogen er indbydende i udstyr. Navn- og sagregister letter orienteringen.

Claus Bjørn

Aarhus Amt. Beskrevet af Jakob Bornemann Bredsdorff. København 1827. Reproudgave ved Historisk Samsfund for Århus Stift i samarbejde med SLF 1982. 64 s. + 15 tavler. Kr. 25.

Præstø Amt. Beskrevet af O. D. Lütken. København 1839. Reproudgave ved Historisk Samsfund for Præstø amt i samarbejde med SLF 1983. 368 s. Kr. 80.

Det er opmuntrende, at genudsendelsen af Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser fortsætter omend i et langsomt tempo. For nogle år siden genoptrykte Rosenkilde og Bagger Begtrups Beskrivelse af Agerdyrkingens Tilstand fra de første årtier af 1800-tallet, og med amtsbeskrivelserne når man frem til landbrugskrisens slutning og ind i kornsalgperiodens begyndelse. Og herfra begynder så den officielle statistik m.m. at være oplysende.

Bredsdorff var lidt af en altnuligmand i den tidlige videnskabelige verden, inden han i 1828 blev lektor i naturvidenskab ved akademiet i Sorø. Så han kunne midt i 1820'erne også tage sig af en beskrivelse af landbruget og landboforholdene i Århus amt. Hans bog er den mest kortfattede af amtsbeskrivelserne. Han holder sig snævert til de 29 spørgsmål, og han bygger i udstrakt grad på de lokale landmænds oplysninger. Den kortfattede form udelukker mere personlige synspunkter, men der er kontante oplysninger om landbruget i det østlige Jylland ved midten af 1820'erne.

Så er der mere farve over pastor Lütken. Han er begejstret optaget af sit emne og fortæller med stor bredde – og humør – om egnen, han flere steder fremhæver for sin landskabelige skønhed. Bogen er udkommet i 1839, men meget af Lütkens grundmateriale stammer fra indberetningerne til Landhusholdningsselskabet fra begyndelsen af 1820'erne. Det giver hans fremstilling et perspektiv i tid fra landbrugskrisens år til udgivelsestidspunktet. Han optræder hyppigt med egne iagttagelser og erfaringer, og han fremtræder som en overordentlig sympatisk skikkelse, ivrig for alle gode bestræbelsers fremme. Lütken var født i 1793 og var således ingen gammel mand, da han skrev sin bog, der hører til de mest læseværdige i rækken af amtsbeskrivelser. Han og hans arbejde kan stå som et vidnesbyrd om, hvor langt op i 1800-tallet den rationalistiske præstetype var fremherskende på landet.

Claus Bjørn

Helene Dideriksens dagbog og breve 1875–1891. Udgivet af Bodil K. Hansen under medvirken af Eva Auken og Aa. H. Kampp. Landbohistorisk Selskab. 1984. 320 s. ill. Pris. kr. 148.

Almindeligt var det ikke, at piger på landet for 100 år siden førte dagbog, endsige skrev digte, men det gjorde gårdmandsdatteren Helene Dideriksen fra Borre på Møn. Fra perioden 1875–91 er der bevaret dagbogsoptegnelser og digte fra hende, samt breve hun har modtaget og afskrifter af breve hun har sendt. Disse usædvanlige forhold har nu resulteret i den første udgivelse af en bondekvindes dagbog i Danmark.

Som kun 14 årig begyndte Helene at føre dagbog, sparsommeligt og nøjsomt i sin afdøde søsters skudsmålsgang, og hun noterede sig dagligdagens mange gøremål og kontakter, ofte med en-to ugers mellemrum.

Da Helene var barn, døde hendes mor i barselseng, og mod al sædvane giftede faderen sig ikke igen. Helene og hendes to yngre søstre passede derfor kvindearbejdet på gården med hjælp fra især en af faderens søstre, der var husmandskone i nærheden. Som tjenestekarl havde de i omtrent 16 år fasterens søn Christen. Helenes far, gårdmand Diderik Nielsen, der tillige var spillemand, byggede en storstue så rummelig, at den kunne bruges til landsbyens fester. Han var en oplyst mand, læste avis (som han byttede med naboerne), og han gav alle sine tre døtre et ophold på Rødkilde højskole.

Et væld af personer havde således kontakt med gården, og Helene registrerede det hele. I de første år viser hendes dagbog da også arbejde og socialt liv som en helhed og hende selv som en flittig, aktiv og udadvendt pige. Men efterhånden begynder billedet at ændre sig, og konflikterne bliver mærkbare.

Helene var nu opfyldt af de nye tanker i tiden, bl.a. synet på det ideelle ægteskab, baseret på kærlighed mellem to ligeværdige mennesker. Da hun var forelsket i sin fætter, Christen, erklærede hun ham således sin kærlighed, men Christen var slet ikke interesseret.

Samtidig var hun blevet syg. Hun havde fået rosen og tuberkulose. Den fede kost døjede hun også med og blev vegetar, – i et miljø hvor man netop lagde mere og mere vægt på kvæg og mejeridrift! Familien anerkendte ikke hendes sygdom og opfattede hende som sær og arbejdssky. Som det ofte var hjemmeboende døtres lod, fik hun derfor heller ikke løn, så hun selv kunne sørge for sit tøj og egne fornødenheder, så som papir til at skrive på.

Helene havde ønsket at følge sit hjerte, og da det ikke var lykkedes, forsøgte hun i stedet at skabe sig sin egen tilværelse på anden måde, men det fik hun ikke lov til. Hun kunne ikke få overtalt faderen til, at hun måtte etablere sig for sig selv – enten i egne

rum på gården eller i et hus et andet sted. »Han klagede at han kunne ikke udholde, at jeg vilde, hvad ingen andre Mennesker gjør« (s. 164). Hun var 23 år og derfor endnu ikke myndig, og dertil kom, at hun ikke selv havde penge. Helene søgte hjælp hos en friskolelærer og andre, men de formåede ikke at få faderens tilladelse til, at hun flyttede. Så ønskede hun at komme på højskole for at blive lærer, men også det afslog faderen. »... hans endelige Svar var, at han ville ikke snakke om noget og ikke koste noget og ikke hjælpe mig til noget, naar det ikke er, at jeg skal giftes«, (s. 269).

Hun gled mere og mere ud af det sociale liv, bl.a. kunne hun ikke tåle den megen tobaksrøg, der var når folk samledes. Familien sagde, hun gik i vejen hjemme, og fratog hende endog havearbejdet, der var hendes store interesse. I sine breve fortalte hun, at hun efterhånden følte, at omgivelserne opfattede hende som en tosse. Som udtryk for hendes ukuelighed skrev hun en masse, bl.a. digtede hun og nedskrev versene i en lille bog, som hun indbandt og satte op i øverstestuen til de andre af familiens bøger. Det gav hende en følelse af at have fået udgivet noget.

Da hun blev 31 år, lykkedes det hende omsider at købe et lille hus med en smule jord. Hun havde åbenbart fået en del af sin arv udbetalt. Familien hjalp ikke Helene med at køre sine ejendele til huset, men hun fik fat i en trækvogn og begyndte alene at flytte sine ting. Før hun endnu var færdig med flytningen, døde hun.

Efter Helenes død gravede faderen alt, hvad han kunne finde af Helenes skrivelser og ejendele ned i hønsegården. Gennem årene har faderens børnebørn imidlertid fundet og bevaret dagbogsoplysninger og løse papirlapper, der var gemt på loftet, og Helenes nevø Aa. H. Kampp har medvirket til denne udgivelse af hendes papirer.

Denne usædvanlige historie kan læses på flere måder. *For det første* giver den et præcist billede af samtiden, hvilke strømninger der rørte sig, og hvilke normer der gjaldt i bondesamfundet. På trods af at faderen Diderik var en oplyst mand, hørte han på mange måder stadig til i det førindustrielle bondesamfund, mens Helene var dybt engageret i den nye tid, – en situation der tydeligt afspejler konflikterne i denne brydningstid, menneske og menneske imellem.

På nogle områder fortsatte naturalieøkonomien, de producerede selv f.eks. øl, uld og hør, og tjenestefolk aflønnedes i naturalier. Andre områder var radikalt ændret, og sukkerroedyrkning, kvægdrift og andelsmejeri var tegn på den nye markedsrettede produktion. Markedsøkonomien og naturalieøkonomien fungerede her side om side, hvilket var medvirkende til de mange dobbeltholdninger i denne overgangstid.

Skolegang for voksne, især for kvinder, var noget nyt og uvant, men til slutningen til højskolen var stor. Dens kolosale betydning for de nye generationers holdninger giver optegnelserne et levende

indtryk af. Ligeledes mærker man det politiske liv afspejlet gennem Helenes engagement. »Mændene kan stride for Retten, men vi Kvinder har kun Ret til at græde« (s. 76), konstaterede Helene i forbindelse med den første provisoriske finanslov. Helene tog ivrigt del i det grundtvigsk prægede folkelige liv på egnen, hvor foredragsvirksomhed og kirke betød meget for hende. »Jeg har kun faa Gange været Vesten for Stege« (s. 42), skrev Helene, men hun var meget interesseret i at lære resten af Møn at kende, og en enkelt Københavnstur lykkedes det hende også at gøre. Andre kom lænere væk; en del familie og bekendte rejste til Amerika, men bevarede kontakten til egnen.

For det andet kan beretningen om Helene læses som et stykke kvindehistorie. Da Helene ikke giftede sig og tilmed var syg, burde hun iflg. traditionen ydmygt have bøjet hovedet og taget til takke med den plads, der blev levnet hende. Det gjorde hun ikke. I sin kamp for at skabe sin egen tilværelse fik hun at føle, hvad det vil sige, at der var et efterslæb af holdninger i et samfund, som ellers på så mange områder var fyldt af fornyelse og nye muligheder.

For det tredje kan bogen læses som en tragisk historie fra det virkelige liv. Handlingen er næsten som i en skillingsvis; livet tegner sig lyst for den purunge pige, der iflg. traditionen skal arve gården, men hun dør, syg og ensom, i slidte klæder og skammet ud, ja næsten usynliggjort. Dette er i sig selv en gribende beretning.

– Læser man Helenes skrivelser, kan en masse af hendes telegramagtige opremssninger af hverdagens begivenheder forekomme trivielle, og derfor er det forståeligt, at der ved udgivelsen er sket beskæringer. De oplysninger om dagen og årets gang i arbejde og fest, som læseren derved ikke kan få ved at læse de udgivne optegnelser, burde have været bragt i diagramform som bilag. Det ville præcist have belyst omfanget af forskellige arbejder, kørsler, gilder, indsamlinger til folk i nød, kontakter mellem husmænd og gårdmænd osv. Etnologen Poul Balle-Petersen har bearbejdet det væld af forskellige kontakter, Helene skriver om. I bogen henvises der til hans artikel, og der bringes slægtstavler derfra som bilag. På samme måde kunne man have bragt hans udmærkede diagram over familiens sociale relationer.

I de udgivne optegnelser findes en mængde interessante detaljer. »... jeg vaskede Smaating og farvede i Brunspaan« (s. 150), skriver Helene. Det er en kærkommen konkret oplysning om brugen af brunspån, for det er således overraskende sent, man har brugt denne billige men lys-ubeständige farvning. Brunspån, der er spåner af træ importeret fra Sydamerika, giver iøvrigt en blå farve. Et andet sted fortæller hun: »Den Dag revlede jeg det sidste af min Hør og snoede Bladene af Nælderne og lagde baade Hør og Nælder i Vand« (s. 168). Lige siden oldtiden har brændenældefibre været anvendt til tekstiler, men det er sparsomt, hvad

der er fundet af belæg herom. At forfatterne er opmærksom på værdien af sådanne detaljer, viser de omhyggelige noter, men med i beskæringen af optegnelserne ryger formodentlig – desværre – også mange lignende oplysninger.

Bogens kort er udarbejdet af Karl Erik Frandsen og samtidige fotos fremskaffet af især Carsten Hess ved Møns museum. De er informative og relevante, og det er imponerende med så mange og så fine billeder fra fotografiets barndom. Flere illustrationer af Helenes materielle virkelighed (gårde, redskaber, afgrøder, osv.) kunne med fordel have været bragt for yderligere at visualisere optegnelserne.

Disse bemærkninger er udtryk for, at man som læser bliver optaget af bogen og nødt til undvære noget. Det skal på ingen måde rokke ved det faktum, at det er et interessant materiale, udgivet med stor omhu og dygtighed. Udgiverne har forsynet bogen med forskellige oplysende afsnit og noter, der giver en eksemplarisk god introduktion, hvor stort og småt på forbilledlig vis sættes ind i en kulturhistorisk sammenhæng.

For nylig indkom der til Møns museum endnu en samling papirer skrevet af Helenes kusine, fusterens datter Anne Malene Petersdatter. Hun var jævnaldrende med Helene og tjente en tid på gården. Lad os håbe, at disse og lignende optegnelser fra landbokvinder må blive publiceret, helst ubeskåret og ledsaget af ligeså fortræffelige udgiverkommentarer.

Grete Rung

Bebyggelsehistorisk tidskrift Nr. 4 1982: Äldre territoriell inddeling i Sverige. Redigeret af Thorsten Andersson og Sølve Göransson. Umeå 1983. 155 s.

Et gammelkendt stridsemne i dansk historieforskning er, hvorvidt den administrative inddeling, herunder især herrederne, er opstået som selvgroede bygder, der senere udnyttedes i statsmagtens forvaltning, eller hvorvidt inddelingene er skabt direkte af administrative behov ved et indgreb foroven. I sidstnævnte tilfælde burde den administrative inddeling af landet således afspejle ressource- og bebyggelsesforhold på inddelingens tid, engang i vikingetid – ældre middelalder. Diskussionen er i Danmark langt fra afsluttet, hvilket udmærket illustreres af vor nyeste Danmarkshistorie (Gyldendal, bd. I, 1977), hvor begge standpunkter findes, forfægtet af hhv. Aksel E. Christensen og Inge Skovgaard Petersen.

Såfremt man godtager det princip, at herredsinddelingen er fastlagt af statsmagten ud fra ønsket om at skabe enheder af en vis produktionsstørrelse i forbindelse med hæropstillingen, står endda tilbage at datere denne inddeling, og der-

næst at afgøre hvad den talstørrelse »hundrede«, som herredet terminologisk og begrebsmæssigt er så nøje forbundet med, går på (krigere, bol, skattepløve, gårde) og endvidere om der i givet fald er tale om et almindeligt hundrede (100) eller et såkaldt storhundrede (120). Lægges hertil sandsynligheden for geografiske variationer, evt. bundet til de enkelte »lande«, er det klart, at vi befinder os på gyngende grund. I 1968 konkluderede Stefan Søderlind i Svensk Historisk Tidsskrift »att läget för dylika matematiska beräkningar för Danmarks del är hopplöst«, hvad jeg gerne skal erklære mig enig i.

I Sverige er diskussionen derimod fortsat levende, og her synes der da også at være visse områder, især Øland, hvor der kan spores en nøje sammenknytning mellem herredsinddeling og bebyggelsesstruktur, men for Sverige som helhed synes situationen nu ikke overbevisende bedre end i Danmark.

Thorsten Andersson og Sølve Göransson har i det foreliggende nummer af Bebyggelsehistorisk tidskrift givet en udmærket introduktion til »Forskning om äldre territoriell inddeling i Sverige«, ligesom det er lykkedes at samle bidrag fra yderligere 8 forskere (Erik Lønnoth, Birger Lundberg, Gunnar Smedberg, Bjørn Ambrosiani, Åke Hyenstrand, Sigurd Rahmqvist, Ingvar Jonsson og Birgitta Fritz) indenfor videnskabsgrenene arkæologi, historie, kulturgeografi, kirkehistorie og stednavneforskning. Panelet er sammensat med henblik på at få de forskellige opfattelser repræsenteret på dette felt i Sverige.

Hovedtemaet er herredsinddelingen (Svealand: hundreder, Götaland og Danmark: herreder), omend den kirkelige inddeling også behandles i en række afhandlinger. Hovedspørgsmålet vedrørende sogneinddelingen er, om sognet er skabt ved kristendommens indførelse, eller går tilbage på en ældre hedensk inddeling i tolfter eller ottinger.

Vedrørende herredsinddelingen er der enighed om, at den hænger sammen med ledingen, hvorimod der hersker uenighed om dateringen. Erik Lønnoth argumenterer således overbevisende for, at Upplands inddelinger i hundreder hører hjemme i den tidlige middelalder (o. 1100), medens Thorsten Andersson hævder den mere traditionelle datering til tidlig vikingetid eller endnu tidligere.

Birger Lundberg gør rede for hundredets funktion i middelalderen, og slår fast, at inddelingen i hvert fald fremstår som fuldt færdig i 1200-tallet. Gunnar Smedberg giver en oversigt over den kirkelige inddeling i stifter, provstier og sogne. Thorsten Andersson går i sin argumentation for herredsinddelingens ælde til angreb på den traditionelle tolkning af Knud den Helliges gavebrev fra 1085. Man har her hæftet sig ved de manglende skånske herredsnavne, men Andersson mener, at »indiciet talar för att också Geri och Guthisbo fungerat som häradsnavn«. Andersson antager, at

herredsinddelingen er opstået i Danmark, hvorfra den siden er kommet til Sverige.

Bjørn Ambrosiani beskæftiger sig med hundrede inddelinger ud fra et arkæologisk synspunkt med udgangspunkt i, at antallet af bebyggelser med (kendte) fortidsminder fra yngre jernalder fordeler sig forbavsende jævnt indenfor de respektive hundreder. Åke Hyenstrand tager Tuna-navnene op til behandling og finder en slående overensstemmelse mellem Tuna-navnene og centrale (dobbel-) sogne.

Sigurd Rahmqvist argumenterer overbevisende for, at den kirkelige inddeling i sogne ikke er tilpasset nogen førkristen territorial enhed.

Sølve Göransson beskæftiger sig med den overraskende regelbundne bebyggelsesstruktur på Syd- og Midt-Øland, hvor det synes sikkert, at herredsdistrikterne er baseret på takseringsmålet attungen, således at der gik 80 attunger på et herred. Der er en tydelig sammenhæng med ledingsinddelingen, og systemet er formentlig opstået i 1000-tallet, senest i hvert fald i 1100-tallet.

Ingvar Jonsson må derimod for Södra Norrlands vedkommende lade sig nøje med en mere spekulativ præget argumentation for, at der fandtes en sammenhæng mellem bebyggelsens inddelingsmønster og bemandingsbehovet på ledings-skibet. Birgitta Fritz gør i en udmærket oversigtsartikel rede for den middelalderlige svenske lens-administration og for herredets funktion heri.

Tilsammen giver artiklerne et godt indtryk af mangfoldigheden indenfor forskningen i ældre administrationshistorie i Sverige, skønt optimismen ind imellem virker overvældende set med danske øjne.

Erland Porsmose

Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller. Redigeret af Hugo Johannsen under medvirken af Danmarks Kirkers redaktion. Nationalmuseets forlag 1983. 209 s. ill. kr. 200.

Arkitekt og bygningsredaktør ved værket Danmarks Kirker, Elna Møller blev ved sin 70-års fødselsdag i 1983 hyldet af kolleger med et smukt festskrift. Skriftet er i opsætning og udstyr som kirkeværkets hæfter, og indholdet følger sig hertil i form af en række studier, hvor først og fremmest dette værks enorme mængde af information er udnyttet.

Elna Møller har virket ved kirkeværket i fyre år, og ved at vælge at lade festskriftet være et tematiske supplement til de hundreder af kirkebeskrivelser, har man også ramt centralt i forhold til Elna Møllers kirkebygningsforskning.

Rigsantikvar *Olaf Olsens* tale til Elna Møller ved

en prisoverrækkelse i 1983 samt *Kirsten Bredahls* bibliografi 1944–83 danner et flot ouverture. Det er betagende at få et flittigt og idérigt menneskes indsats udlagt, men det er også nyttigt for den, der hurtigt ønsker at finde frem til nogle centrale bidrag om de danske kirkers bygning.

Festskriftredaktøren har haft en sikker hånd ved skriftets komposition. Trods artiklernes forskellighed, mylder af detaljer og emner i emnet er det alligevel lykkedes at få et harmonisk forløb frem.

Tre artikler er koncentreret om første led i bogens titel: kirkens bygning. *Hans Stiesdal* har skrevet om landsbykirkernes ældste tårne, og sætter dem bl.a. i forbindelse med 1200-tals stormændenes trang til at manifestere sig på kirkens felt. Som medarbejder ved kirkeværkets jyske del er *Niels Jørgen Poulsen* kommet »På sporet af den jyske fod«, og kommer i den forbindelse med metodiske overvejelser for bygningsarkæologien. *Niels Jørgen Poulsen* og *Marianne Nielsen*, der har tegnet instruktivt til artiklen, får påvist, at der også på det metrologiske område har været en utrolig mængde egnsvariationer i middelalderens og renæssancens Danmark. Sidste led i denne førstesats i bogen udgøres af *Kjeld de Fine Lichts* letflydende artikel »Motivforskydninger«, der drejer sig om sammenhængen mellem dansk og mange slags italiensk arkitektur i højmiddelalderen. For den rejselystne vil det straks krible efter selv at komme i gang med de spændende sammenlignende studier mellem dansk og italiensk.

En større del af artiklerne handler om inventar og kirkernes brug. To artikler vedrører på forskellig vis udsmykning og kirkelig handling ved kor og triumfbue. *Ebbe Nyborg* præsenterer Store Rise kirkes passionsrelief, som med forbilleder i katedraler og klosterkirker har dannet en form for skillelinie mellem præsteskab og menigheden. *Marie-Louise Jørgensen* skriver på baggrund af bl.a. arbejdet med kirkerne i Holbæk amt om forekomsten af de såkaldte lektorieprædikestole, som forsvandt i løbet af forrige århundrede. Begge artikler afdækker træk af kirkelivet, som rækker ned i den katolske tid.

Andre to artikler bringer os ind i kirken som ramme om den mere personlige andagt. *Erik Skov* følger skriftemålets udvikling i den Lutherske kirke fra reformationen til udvandingen og ophøret i løbet af forrige århundrede, hvor al oprindelig lønlighed var forsvundet. *Hugo Johannsen*, festskriftets redaktør, har bidraget med en dybsindig artikel om Christian 4. som den ydmyge for Gud. Udgangspunktet er det »bedekammer«, kongen havde indrettet sig ved Frederiksborg Slotskirke, og især et nu tabt maleri, hvor han, i ligklæde, knæler for Kristus. *Hugo Johannsen* viser, hvor meget man med en stor baggrundsviden kan få ud af at fordybe sig i dette og andre lidt mystiske religiøse billeder fra tiden. Der er interessant viden at hente om monarkens selvforståelse og opfattelse af kirkens og religionens rolle. At både mennesket Chri-

stian 4. og tiden var modsætningsfuld er man efter denne gennemgang ikke i tvivl om.

Birgitte Bøggild-Johansen bliver i det royale miljø med analysen af enevoldskongernes castrum doloris, den »smertens borg«, som stod i kirken indtil den egentlige bisættelse. Emnet er hidtil ubeskrevet, og der kommer her gennem fremvisningen af den pompøse dødsarkitektur vigtige iagttagelser af, hvad denne arkitektur afspejler. Dette spor følges helt frem til Frederik 9.s. død i 1972.

Døden er på en måde også i centrum i *Vibeke Michelsens* artikel om genbrug af gamle gravsten. I den forbindelse kommer megen upåagtet kulturhistorie for en dag, og indirekte viser artiklen en hel del om jævne samfundslags nok så praktiske forhold til død og begravelse.

For skriftets finale står kirkeværkets musikkyndige medarbejder *Ole Olesen*, der ved en gennemgang af kirkeværkets oplysninger om orgler og musikinventar får sagt en masse om skiftende perioders forventninger til musikudfoldelse i kirkerne.

Denne bog er alt i alt et godt eksempel på, at man kan få skik på festskrifter, hvis alle medvirkende har det rette sindelag.

Margit Mogensen

Bent Østergaard: Indvandrerne Danmarks historie. Gad. 1983. 263 s. ill. kr. 168.

Bent Østergaards bog er den første samlede fremstilling af indvandrerne historie i Danmark og således et pionerarbejde. Den er skrevet i troen på at viden om indvandrerne anderledes skaber bedre forståelse for dem i den danske befolkning. Den er skrevet som en hyldest til de indvandrere der fra oldtiden til i dag har beriget det danske samfund. Den taler for en kulturpluralisme der giver hver enkelt gruppe mulighed for at udfolde sin egenart på en ligeværdig måde, nu og i fremtiden.

Indvandrerhistorien er bygget kronologisk op. Den handler om grupper og enkeltindivider, om indkaldte fremmede og flygtninge, velkomne og uvelkomne. Ansigter fra bogens illustrationer bliver hængende i bevidstheden: jødiske immigranter fra 1930'erne ser et øjeblik op fra arbejdet ved symaskinerne i et københavnsk skrædderi, en russisk krigsfanges udtærede ryg tegner denne gruppes skæbne. Polske roepiger strengt linet op under markerarbejdet under aufseher'ens blik. Halvgernede Amagerbønder i festdragt fotograferet i 1904. Tillidsfulde barneøjne stråler mod læseren fra fotografierne af tyrkiske skolebørn i 1983, – ak, hvor tillidsfuldt!

Det er bogens sidste del der fængsler og bevæger mest. Bådflugtninge, flygtninge fra dikaturer her og i den 3. verden, mærkede fysisk og psykisk. Det betyder ikke at det ikke er frugtbart at forfatteren har villet føre ideen helt tilbage til kong Dan, den svenske indvandrer der ifølge Lejrekroniken samlede Danmark. Indkaldte munke, kunsthåndvær-

kere, lejetropper, hører afgjort med i historien og Bent Østergaard demonstrerer fint hvorledes disse grupper har sat deres præg på landet, hvad enten det er i form af et kalkmaleri, et smedjernsgitter, en bygning eller et personnavn.

Bogen skal roses for sit initiativ, sin informationsmængde, synsvinkel og formål, men det må frem at fremstillingen på flere måder er kritisabel. Det gælder især den første halvdel af kapitlerne. Stilen er umådelig tung og støvet, absolut ikke oplivet af de mange citater fra forskellige historikere, selvom det sikkert var tanken. Strukturen i de enkelte afsnit er svær at få øje på og det hjælper nok med afsluttende oversigter, men de burde have stået i kapitlernes indledning. Sproget er ofte dårligt og overlæst, f.eks. »åndelige tankestrømninger« (p. 22), »adskillige indicier tyder på«. Klodse for ikke at sige uforståelige sætninger som f.eks. p. 72: »Modsat metaller var landet her i stand til selv at yde alle råmaterialer...«. Det er vanskeligt – indrømmet – at skildre både en indvandrergruppes baggrund, indkaldelse, modtagelse og integration i Danmark i løbet af få sider. Måske havde en strengere systematik markeret ved underoverskrifter lettet læsningen. Det er naturligvis umuligt at dække emnet, men selvom bogen slutter med en understregning af, at der også var kvindelige indvandrere – omtrent samtlige danske dronninger – savner jeg en behandling af kønsaspektet, ikke mindst hvad angår vore dages fremmedarbejdere.

Det samlede indtryk af bogen er, at her er et stort, betydningsfuldt stof lagt frem i en sober og engagerende fremstilling, der fortjener mange læsere.

Nanna Damsholt

Lise Præstgaard Andersen: Skjoldmøer – en kvinde-myte. Gyldendal. 1982. 180 s. kr. 98.

Lise Præstgaard Andersen vil meget på een gang med sin bog. Hun vil skrive professionelt som nordisk filolog om det litterære motiv skjoldmøen og dets forekomst i den norrøne litteratur, og hun vil forbinde denne forskning med sin egen aktuelle situation som moderne skjoldmø, dvs. en kvinde der er aktiv, udadvendt og fremstormende på sit felt og som ovenikøbet også vil elske af den grund!

I sin iver efter at få det hele med har forfatteren – sikkert uden at det var formålet – skabt en ny genre. En kvindepolitisk fagbog skrevet i et letlæst talesprog! Indholdsmæssigt falder bogen i to hovedafsnit. I det første påviser LPA hvorledes der faktisk findes skjoldmøer i den norrøne litteratur, og sådanne der kan forene kampen med kærlighedslivet. De vil elske for deres styrke og bliver det! Det ses i eddadigte og i islændingesagaer, hvor skjoldmøerne dog er forvandet til resolute bondekoner. Med årene sygner litteraturens skjoldmøer hen – især under påvirkning af kristendommen –

og overskygges af en ny type, de blege, pæne piger. I balladetraditionen findes begge kvindetyper og det er en spændende iagttagelse hos LPA at de adelsdamer, der i renessancen nedtegnede folkeviser, især har nedskrevet viser med skjoldmøkvindetypen, dvs. dem om de handlekraftige, aktive kvinder.

I anden del af bogen reflekterer LPA over skjoldmøer i litteraturen fra de sidste århundreder, her især i skikkelse af kvindelige forfattere. Hendes tanker går til de kvinder der forgæves har søgt at forene det kreative, udadvendte arbejde med kærligheden. Hun mindes sine gymnasielærere, der måtte vælge mellem intellektuel udfoldelse og kærlighed – og betalte prisen.

Bogen forsøger at dokumentere at skjoldmøens problem allerede fandtes i oldtiden og at det dengang var muligt at løse det, men at vi ikke længere formår det. Er det rigtigt? Det er rigtigt at der i oldtiden eksisterede skjoldmøer som kunne klare både kamp og kærlighed, for der var mænd der fandt dem tiltrækkende. Skjoldmøer eksisterede i hvert fald som et litterært fænomen og det er noget! LPA diskuterer ikke hvorfor denne kvindetype eksisterede, hvem der havde skabt den og hvad den skyldtes. Var der kvindelige digtere til? Hidtil har vi været tilbøjelige til at tilskrive næsten al litteratur mandlig skaberevne, men med den ny kvindeforskning dukker tanken op, at kvinder også kan have digtet.

Som forsker har LPA ydet et fint stykke arbejde, beskrevet og forklaret hvorledes skjoldmømotiv er blevet brugt i den norrøne og middelalderlige litteraturs forskellige genrer. Her er stof for mange, også for specialister. At vise hvorledes opfattelsen af kvinder i litteraturen ændrer sig er et væsentligt led i udforskningen af kvinders historie, og denne forskning er igen et nødvendigt led for forståelsen af situationen i dag. De stormskridt der tages i bogens anden del gør læseren gerne med, for LPA's engagement i nutiden er lige så ægte som det i fortiden, og efter endt læsning er man i stødet til at tage debatten op, der hvor man står.

Nanna Damsholt

Axel Steensberg: Borups bønder. Wormanum. 1983. 127 s. ill. kr. 112.

Forlaget Wormanum har udgivet Axel Steensbergs seneste bog om landsbyundersøgelsen i Borup Ris, hvor forfatteren gennem de sidste 30–40 år har arbejdet med afdækningen af et større agersystem og bebyggelseskompleks fra den sene jernalder til middelalderens slutning.

Axel Steensberg har således et indgående kendskab til lokalitetens bebyggelsesmæssige og opdyrknings tekniske historie, og det store arbejde, der i midten af dette århundrede blev gjort med at opmåle og indtegne de hundrede tusinder af sten

på området for at klarlægge det middelalderlige dyrkningssystem, er enestående i dansk middelalderforskning.

Bogen er opdelt i kapitler efter emner som »hjulpløvs ... husbygning ... tærskelplads ... vogterhus ... vandmøller ... klimaskifte ...« etc. og kommer dermed rent indholdsmæssigt ind på en lang række interessante spørgsmål med tilknytning til den agrare middelalder-arkæologi. Bagerst i bogen forefindes en kronologisk oversigt over de vigtigste dateringer på de udgravede fund i området.

Forlaget lancerer bogen som en »folkebog« – givetvis i betydningen en populær bog. Axel Steensberg har en minutøs viden om Borup Ris, men han forudsætter også en stor viden af sine læsere. Fosfat-tal nævnes på side 16, men der forklares ikke hvorfor fosfatindholdet i jord kan være bebyggelsesindicerende, og selvom begrebet kulstof 14 analyse (side 48) efterhånden må være bekendt for mange, er det ikke sikkert at lægmand overhovedet har hørt om termoluminiscens datering (side 61). Sværere bliver det dog, når talen kommer ind på træbygningskonstruktioner, hvor betegnelser som »hammerbånd, spunsvægspånker, sidevangsremme, kvartsektor og brystning« (side 58–60) svirrer i luften, uden at man kan holde dem fast på en konkret arbejdstegning.

Hvis man i stedet for antager, at bogen henvender sig til Axel Steensbergs kolleger, ser billedet noget anderledes ud. Et »troværdigt kort« over lokalitetens jernalderagre kan ikke bruges til ret meget rent fagligt, når det ikke tydeligt fremgår, hvilke voldinger, »der kan spores med sikkerhed«, og hvilke der er rekonstruerede, og derfor »skal tages med forbehold« (side 20–21).

Hvad angår forfatterens arkæologiske konklusioner m.h.t. de manglende fund dateret op til det 6.–7. århundredes bebyggelse (side 17) synes det lidt for overfladisk at konkludere, at »dyrkingen må her være ophørt i løbet af første århundrede e.k.t., idet vi ingen daterede fund har fra de følgende 600–700 år«, når man fra de seneste landsbyarkæologiske undersøgelser bl.a. på Fyn og Vorbasse har erkendt, at landsbyerne netop i denne periode vandrede rundt i landskabet med et par århundreders mellemrum, og derfor ikke nødvendigvis efterlod sig synlige og daterbare levn på eet og samme sted gennem hele perioden.

Iøvrigt er det kendetegnende, at Axel Steensberg ikke nævner eller henviser til resultaterne af de seneste landsbyarkæologiske undersøgelser, og da bogen ikke har noget noteapparat er det vanskeligt at bedømme, om forfatteren har ladet disse nye forskningsresultater influere på sin egen fortolkning af de udgravede fund i Borup.

Hvad angår argumenterne for dateringen af agrene fra 700-årene, og i særdeleshed hjulpløvens forhold hertil, havde det været ønskeligt med nogle flere »sikre« argumenter, end den »åbne brede agerfure« (side 27) og »agerlængden«, da det er et af de mest interessante og springende punkter i

den middelalderlige agrarforskning. Det virker igennem hele bogen, som om Axel Steensberg har været usikker over hvem han gennem denne publikation har ønsket at indvie i sin omfattende viden om Borup Ris.

En læser uden det store kendskab til fagarkæologisk litteratur vil blive hængt af allerede efter de første 15–20 sider, mens en faghistoriker/arkæolog nok ville udbede sig en større formidlingsgrundighed med hensyn til noter, konklusioner (klart adskilte fra rekonstruktioner), dateringsproblematik og udgravningsmetodik.

Annette Hoff

Romanske stenarbejder 2. Redaktion Jens Vellew. Forlaget hikuin Moesgård. 1984. 192 s. kr. 140.

I 1981 indledte forlaget hikuin under Jens Vellews redaktion en skriftserie med fem planlagte bind om romanske stenarbejder, d.v.s. om granitarbejder i kirkerne fra den tidlige del af middelalderen. Som hovedtema havde det første bind i serien de romanske portalers udsmykning. Det andet bind, som kom i 1984, har som tema den romanske kunsts dyrebilleder. På døbefonte, billedsten, overliggere, søjlebaser og kapitæler vrirmler det i visse egne af landet, fortrinsvis Jylland med dyr. Både dem zoologerne vil kendes ved, og de mange besynderlige krydsninger af dyr og dyr og mennesker, som kun har levet i fantasien. Hvorfor afbildede man denne fauna, og hvor fik man ideerne til udformningen fra? Det og meget andet svarer en række fagfolk grundigt på i dette bind, der i øvrigt ligesom det første er spækket med gode fotografier.

Der argumenteres for en sammenhæng mellem stenkunstens dyrefremstillinger og det oldkristne skrift »Physiologus«, hvori både virkelige og uvirkelige væsener er beskrevet og tegnet. Skriftet fik betydning i middelalderens teologi og hele forestilling om dyr. Inden for Norden er der af dette skrift kun bevaret to islandske fragmenter fra ca. 1200; de blev reddet af Arne Magnussen i begyndelsen af 1700-tallet, og findes i dag i Det arne-magnæanske Institut. Disse skrifter, der er udgivet i faksimile i denne bog, er forsynet med en række tegninger, som vitterlig viser sig at have en god portion lighed med dyrebillederne i de danske kirker og i den romanske kunst i det hele taget. Det synes oplagt at udforske den formodede sammenhæng, som det her gøres i en række artikler.

Det usikre – og derfor dragende – er, hvordan en stenmester i et lille jysk landsogn i 1100-tallet kunne vide, hvordan »man« skildrede f.eks. en basilisk (blanding af slange og hane), som han af gode grunde aldrig kunne have set i virkeligheden. Hvordan gik al denne billed- og symbolviden kristenheden rundt? *Jens Vellew* kommer i sin ind-

ledende artikel: De islandske Physiologus-billeder og den romanske stensulptur ind på netop dette ved at pege på bygmestrenes rejseliv med viden, skitse- og modelbøger fra de steder hvor det foregik.

Professor *Jonna Louis-Jensen* har nyoversat og kommenteret de islandske Physiologus-fragmenter og *Inger-Lise Kolstrup* har i en lang og lærd artikel skrevet om de dyr, der var særlig populære (Physiologus- og bestiariet fremstillinger i den romanske stensulptur).

Den tætte forbindelse til resten af Norden, særlig Norge, har *Erla Bregendahl Hohler* skrevet om (på norsk). Man ser, at dragerne slynger sig i smuk Urnesstil både i Norges stavkirker og i den jyske granit. Slyngninger af en højst mærkværdig art er emnet for *Dorte Lorentzen Bellings* artikel om gennemstukne dyr, d.v.s. dyrefremstillinger, hvor halen ikke blot er slynget mellem benene, men ligefrem er stukket igennem dyret og ud på den anden side. Der peges på flere udenlandske forudsætninger, og der gives en registrant over fænomenet for hele Danmark.

I det meste af bogen er indfaldsvinklen yderst videnskabelig. Det er der behov for ved et temmelig uudforsket emne, men den subjektive og personlige indlevelse kan nok heller ikke undværes. Det får *Poul Pedersen* (også leverandør af de fleste af bogens fotografier) meget udmærket belyst i sin afsluttende artikel om Asger Jorn og hans drøm om at fortolke og formidle den nordiske romanske kunst på *sin* måde. Jorn var bange for de lærde forklaringer om det, han opfattede som ægte folkekunst. Det er et udsøgt raffinement ved denne bog, at den peger på mere end en måde at opleve og forstå kunsten på. Netop artiklen om Jorn trækker dette frem, så læseren ved næste møde med romansk skulptur også må have det i tankerne.

Margit Mogensén

Brian Patrick McGuire: The Cistercians in Denmark. Their Attitudes, Roles, and Functions in Medieval Society. Cistercian Studies Series: Number Thirty-Five. Kalamazoo 1982.

Brian McGuire har på opfordring fra en udenlandsk kollega publiceret en samlet fremstilling på engelsk af cisterciensernes virke i Danmark, en fremstilling der uden tvivl vil være velkommen hos cistercienserinteresserede forskere der ikke mestrer det danske sprog. Også i Danmark er ny oplysning om klosterhistorie tiltrængt, spørgsmålet er blot for hvilket dansk publikum BMGs bog har størst interesse?

Bogen er en grundig, ja, uhyre detaljeret, kronologisk beretning om de danske cistercienserklostres historie – ti mands- og tre kvindeklostres – fra grundlæggelsesperioden i 1100-tallet og frem til re-

formationen. Bogens væsentligste ærinde er påvisningen af cistercienserens dygtighed og udholdenhed, deres evne til at tilpasse sig nye omgivelser og skiftende tider og således overleve. Cisterciensermunkene fik etableret sig grundigt som jordejere i højmiddelalderen, holdt skindet på næsen gennem senmiddelalderens kriser og oplevede nærmest en ny blomstring inden reformationen. I Øm kloster blev således en ny fløj bygget i 1500-tallet. Den fremhævede tilpasningsevne var forudsætningen for munkenes overlevelse, men historien var ikke uden konflikter. Een af grundene hertil var at cistercienserne, trods ordenens principielle forbud – inkorporerede sognekirker og på denne måde placerede sig i et problemfyldt afhængighedsforhold til lokale danske bispes. Cistercienserne var jo ellers fritaget for den lokale bisps jurisdiktion og direkte underlagt ordens- og pavemagten. En dansk lutheransk historiker kunne jo nemt komme til at skrive om cisterciensermunkenes problemer, at sådan går det når man både vil have i pose og i sæk, men det sker ikke for bogens cistercienservenlige forfatter, der betragter ordenens forskellige manøvrer med megen forståelse. Cistercienserne fremhæves tilmed som gode europæere i modsætning til 1980'ernes slemme EF modstandere à la Ebbe Kløvedal Reich.

Kildematerialet præsenteres, refereres og vurderes omhyggeligt, relevant forskning inddrages, men BMG undgår bevidst at skrive i den danske kritisk-polemiske tradition. Hans styrke er indlevelsesevnen og evnen til at levendegøre fortidige situationer, personer og miljø'er. Bogen er skrevet på et letflydende, enkelt engelsk, den er forsynet med en række stort set relevante fotografier, der desværre er faldet noget mørke ud, samt med kort, bibliografi og stikordsregister. Den er beregnet for udenlandske læsere og vil sikkert, både på grund af sprog og indhold, finde sit største publikum blandt disse.

Nanna Damsholt

Jens Meier: Om Marie Grubbe. Lolland-Falsters Historiske Samfund. Maribo 1982. 136 s. ill. Kr. 125.

Jens Meiers bog »Om Marie Grubbe« er en usædvanligt smukt udstyret publikation med farvefotografier og facsimiler. Omslaget er en farvegengivelse af et maleri, fra tiden efter 1672, som formentlig forestiller Ulrik Frederik Gyldenløve og hans tre hustruer, hvoraf Marie Grubbe (født omkr. 1645, død 1718) var nummer 2. En beskrivelse fra 1700-tallet af Marie Grubbes udseende stemmer ikke umiddelbart med maleriet, men lyder interessant: » – hun har været meget sortladet og fast moresque og af en sterk couleure og saa ret brynstigt ud«.

Bogen rummer detaljerede biografiske skildringer af Marie selv, familie og ægtemænd. Den centrale del er en række kilder til Maries liv og levned, dels aktstykker samlet omkring hendes ægteskaber med og skilsmisser fra Gyldenløve og senere Palle Dyre, dels en række tekster, der ikke tidligere har været gengivet på tryk, om Søren (Ladefoged) Sørensen. Det drejer sig om en faderskabssag og om den drabssag, der bragte ham på Bremerholm.

For dem, der interesserer sig for den historiske Marie Grubbe, er kildematerialet her fremlagt på indbydende vis, forsynet med grundige noter, udarbejdet af Kaj Bom og Inger Bom. Jeg har med glæde brugt bogen i Folkeuniversitetets regi, men har måttet høre en del hjertesuk over, at de mest spændende tekster, p. 69–89, var gengivet direkte fra tidsskriftet »Dansk Museum« 1782 og derfor med »krøllede bogstaver«. De, der ikke lader sig slå ud heraf, kan fordybe sig i, hvad Maries tjenestefolk havde at berette om fru og Søren Ladefoged.

Marie Grubbes historie fascinerer endnu. Den er elementært spændende i sig selv, og det gør ikke noget at den læst i Meiers udgave også giver et indblik i såvel herregårds- som karlekammerliv på enevældens tid.

Nanna Damsholt

Kristof Glamann og Erik Oxenbøll: Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott. Københavns Universitet, Institut for økonomisk historie, publikation nr. 20. Akademisk Forlag 1983. 243 s. kr. 200.

Anders Monrad Møller: Frederik den Fjerdes Kommercekollegium og Kongelige Danske Rigers inderlige Styrke og Magt. Københavns Universitet, Institut for økonomisk historie, publikation nr. 18. Akademisk Forlag 1983. 239 s. kr. 213,50.

Som et knopskud på den af Albert Olsen grundlagte, moderne forskning af merkantilismen i Danmark har der på Københavns Universitet gennem en årrække været arbejdet med den del af den tidlige merkantilisme, som betegnes – og som betegnede sig selv: »kameralismen«. Dette arbejde har haft Kristof Glamanns udgivelse i 1966 af Otto Thotts »Uforgribelige Tanker om Commerciens Tilstand« – og derved afholdte universitetsøvelser – som udgangspunkt. Den har også kunnet hente inspiration i Axel Nielsens »Den tyske Kameralvidenskabs Opstaaen« fra 1911. I dette gamle arbejde er der redegjort for, hvorledes den tyske kameralisme udviklede sig fra at være en administrativ-økonomisk statslære til at være en praktisk økonomisk lære, hvis formål skulle være »studiet af erhvervelsen af goder« (s. 74). En tysk kameralist (E. Amthor) havde i 1716 vist, at samfundets vej

frem til erhvervelsen af disse goder passerede tre stadier: »(1) menneskets umiddelbare tilegnelse af råprodukter, som gennem (2) håndværk og industri gøres bekvemme og fuldkomne til menneskelig brug, hvorefter (3) produkterne via handel føres derhen, hvor der er brug for dem«.

Noget bedre udtryk for denne praktiske kameralisme end Thotts skrift kan næppe findes, blot det som det er for teori og med nøjagtig den samme systematik som Amthors skrift: råvaretilvejebringelse, produktion og handel. Hans hensigt var den meget praktiske og konkrete at levere et handlingsprogram for afhjælpning af 1730'ernes landbrugs-krise og et do. for det nye Kommercekollegium, to sider af den samme sag. Kollegiet udnævntes 5. dec. 1735, altså i den samme måned, hvor Thott daterede sit skrift den 31.

Thott havde formålet at placere sig tæt op ad det nye Geheimekonseil, som Christian VI havde samlet i midten af 1730'erne med Johan Ludvig Holstein og J. S. Schulin som vigtigste medlemmer. Der ønskede man 1730'ernes landbrugs-krise bekæmpet med andre midler end den krisepolitik, som det tidligere konseil med brødrene v. Plessen som de stærkeste »ministre« havde ført, og med hvilken målet var at reducere godsernes produktionsomkostninger ved told- og skattelettelser, stavnsbånd m.m.

Med det nye Kommercekollegium som det vigtigste instrument ville man afhjælpe landbrugs-krisen ved en række erhvervspolitiske foranstaltninger, som netop også omfattede manufakturvæsenet (industrien) og handelen. Og som den ene af det nye kollegiums deputerede giver Thott i sine »Uforgribelige Tanker« en sammenhængende erhvervspolitisk redegørelse for de reformer, han mente burde gennemføres. Råvaretilvejebringelsen i form af landbrug, fiskeri, skovbrug, bjergværk m.m. indgik i en samfundøkonomisk organisme sammen med manufakturvæsen og handel i en helhed, hvor hvert enkelt element betingede tilstedeværelsen af de andre.

Thott var således centralt placeret i denne sammenhæng, og Glamann vil da også i sin lange indledning, hvor der redegøres for alle sider af den politisk-økonomiske situation i 1735, placere Thott meget centralt i regeringskredsen, hvad erhvervspolitikken angår.

I nogle små kritiske rids peges der i ét på overensstemmelse mellem en række økonomisk-politiske reformplaner og Thotts forskellige redegørelser og forslag vedr. samme forhold; og i andre bliver der givet Thott en afgørende indflydelse på en række sager med direkte og indirekte forbindelse med kommercevæsenet. I et kapitel om »kreditvæsenet og justitien« gøres han til den sandsynlige forfatter af et anonymt promemoria, som blev lagt til grund for retsplejereformen af 23. dec. 1735. Hans ønsker om at få tilvejebragt retsordnede forhold for kredittilvejebringelsen var baggrunden for hans engagement i denne sag. Og på samme måde

tildeles han en vigtig rolle ved den for Danmark gunstige afslutning på mønt- og bankstriden med Hamborg i 1736.

Til denne nye udgave af den thottske tekst har Glamann revideret og udvidet sin indledning fra 1. udgaven, og bl.a. tilføjet et kapitel, som sætter Thotts skrift ind i en større økonomisk teoretisk sammenhæng. Egne nye studier har han her kunnet supplere med resultaterne af en række undersøgelser i form af universitetsspecialer o.a., som blev resultatet af hans universitetsseminarer over Thotts embedsvirke inden for kammerforvaltningen og over andre emner indenfor tidlig dansk merkantilisme og kameralisme.

Blandt deltagerne i dette forskningsarbejde har været Erik Oxenbøll. Han har til en selvstændig publikation udarbejdet en oversigt over »Dansk økonomisk tænkning 1700–1770« (1977), hvor han klarer, end det er gjort andre steder i danske behandlinger, redegør for forskellen mellem på den ene side den midteuropæiske (tyske) kameralisme og den vesteuropæiske (engelsk-franske) merkantilisme, den første: enevældebettinget og defensiv, den anden: friere og ekspanderende, mere offensiv. Han påviser endvidere og især en stor overensstemmelse mellem dansk erhvervspolitik og tysk kameralisme.

Til den nye Thott-udgivelse har Oxenbøll udarbejdet et helt nyt kapitel om manufaktur- og fabriksvæsenet, som Glamann under henvisning til Bro-Jørgensens bind i den gamle industrihistorie ikke havde skildret. Endelig har han skrevet et nyt kapitel om finansieringen af industri og handel. Den betragtedes ikke som en selvstændig del af »commerciens« og er heller ikke behandlet for sig i Thotts skrift fra 1735. Det er den til gengæld i Thotts betænkning vedrørende rentefoden fra 1754, som i denne bog foreligger nyudgivet.

I sin kommentar til Thotts manufakturafsnit, »Manufakturer og fabrikker, Staten og industrien i det 18. århundrede« skildres statens industripolitik fra begyndelsen af det 17. århundrede til slutningen af det 18. Det var fra det tidspunkt, staten måtte opgive sin rolle som driftsher for at gå over til direkte og indirekte at opmuntre det private initiativ, og indtil enevældens merkantilistiske erhvervspolitik kom under afvikling med toldloven af 1797 som den mest iøjnefaldende reform.

Redegørelsen falder i et problemdisponeret afsnit og i et afsnit, hvor de enkelte industribrancher – med tekstilbranchen som den vigtigste – behandles hver for sig.

Gennemgående slås det fast, at målet for statens industripolitik på den ene side var selvforsyning med så mange manufakturprodukter som muligt og på den anden side så stor en beskæftigelse som muligt. Midlerne var dels støtte: toldbeskyttelse, varemagasiner, kommercefond, privilegier og begunstigelser, herunder også sådanne, som kunne lokke fremmede manufakturister til. Og dels var de tvang: Især forsøgene på at få kærnerne til at af-

tage og videreforhandle indenlandske produkter eller ligefrem deltage i produktionen. Disse forsøg lykkedes ikke, og regeringens træk i dette spil blev det Kgl. alm. Varemagasin af 1737, ved hvilket staten påtog sig en rolle som vareomsætter.

Oxenbøll gentager i sin afslutning selvforsyning, uafhængighed af udlandet, bedre handelsbalance og ved siden heraf bedre beskæftigelse som de vigtigste mål for statens manufakturpolitik. At de var det, forklarer også støtten til netop tekstilindustriene. Det må man komme til, »hvis man forholder sig – historisk til det 18. århundredes industrieksperiment« og lader »eventuelle vurderinger foregå på tidens egne betingelser«. Udtrykket her er ønsket om at se på, hvilken industripolitik, der faktisk førtes, og måske samtidig, at denne politik ikke kan forstås ud fra noget »vækst«-begreb.

Man spørger sig her, i hvor høj grad der var tale om et industripolitisk nybrud ved midten af 1730'erne. At der var det fremgår i højere grad af en række konkrete enkeltheder i Oxenbølls skildring end det gør af hans generelle karakteristik af industripolitikken i samme periode. I Svend Aage Hansens »Økonomisk vækst i Danmark« I, 1972, tales der om »Systemskiftet 1735« og dermed om begyndelsen til »højmerkantilismen«. Man tilrettelagde nu en »ekspansiv erhvervs politik«, hedder det (s. 43). Han skriver også om Frederik Danne-skiold-Samsøes og Johan Hartvig Ernst Bernstorffs rejser til England, Holland og Frankrig, hvor de havde gjort bekendtskab med merkantilismen i sin vesteuropæiske form.

Der er dog ingen tvivl om, at man har kunnet nuancere billedet af industripolitikken ved at sondre mellem tysk kameralisme og engelsk-fransk merkantilisme. Men med 1730'erne som et vendepunkt – mere eller mindre – og fortolket kameralistisk bliver Thotts skrift mindre interessant for tiden efter, end det er for tiden før. Med sit udgangspunkt i landbrugskrisen er det nok så meget et defensivt programskrift.

I Oxenbølls kapitel »Danske finansieringsproblemer« er der tale om en helt ny skildring af en vigtig side af industri- og handelshistorien, nemlig kreditformidlingen. Udgangspunktet er Thotts »Betænkning vedrørende rentefoden« fra 1754.

Oxenbøll redegør kort og klart for de kreditmuligheder, som industri og handel havde i det 18. årh., for de forhold og omstændigheder, som vanskeliggjorde kreditformidlingen samt for de forskellige forestillinger og interesser, som gjorde sig gældende med hensyn til rente og pengemængde.

Kapitalbehovet kunne ikke tilfredsstilles af kommercefond, Generalmagasin og andre ofte helt gratis lånemuligheder, og situationen indtil kurantbankens oprettelse i 1736 var præget af et højt uorganiseret – sælgers – kreditmarked. En stor efterspørgsel efter kredit og en for lille mængde betalingsmidler medførte en høj rente. Bankens oprettelse lettede situationen i nogen grad, og Thotts rentebetænkning er skrevet på et tidspunkt med et

efter danske forhold rimeligt renteniveau. At det alligevel var for højt sammenlignet med de udenlandske konkurrenter, var Thott på det rene med. Han indleder sin betænkning med at konstatere dette.

Det andet bidrag til studiet af dansk kameralisme, som skal omtales her, er Anders Monrad Møllers Frederik den Fjerdes Kommercekollegium og Kongelige Danske Rigers Inderlige Styrke og Magt. Den sidste halvdel af bogens titel er tillige titlen på endnu et langt kameralistisk programskrift, som nok har været kendt, men aldrig indgående behandlet. Fremdragelsen af dette skrift fik forfatteren til at gennemføre en nøje bestemmelse af dets proveniens og af baggrunden for dets udarbejdelse. Undersøgelsen førte ikke alene til påvisningen af, at skriftet må ses på baggrund af den virksomhed, som udøvedes af Kommercekollegierne af 1704 og 1708, men tillige af, at det var forfattet af sekretær (og fra 1709 assessor) i kollegiet, Thomas Jørgensen Hørning.

Bogen er derfor disponeret på den måde, at den først nøje skildrer de to kollegier og deres forvaltningsvirksomhed, og at den derefter redegør for det fremdragne skrift og dets forfatter.

Monrad Møller mener, at tidspunktet for afhandlingens tilblivelse – ca. 1709 – er for tidligt til, at man på den kan sætte etiketten »tidlig tysk kameralisme« i modsætning til »vesteuropæisk merkantilisme«. Dette tages til efterretning, uden at man af den grund kan anse det for at være forkert at se bogen i forskningsmæssig sammenhæng med Glammans og Oxenbølls bog.

Om de to kollegier får man vældig god besked. Monrad Møller understreger kontinuiteten fra det første Kommercekollegium af 1670 over Kommissionerne i Raadstuen for Slottet til kommercekollegierne af 1704 og 1708. Han skildrer disses forsøg på og kamp for at klare de sager og opgaver, de havde fået overdraget at klare, – forsøg, hvor de for det meste led nederlag: defensionsskibene, det islandske kompagni, bankprojektet m.m.

Der er megen administrationshistorie at hente i disse lange, velfortalte historier, som viser, at forfatteren har været langt nede i sagerne. Han har dog ikke nøjere placeret kommercekollegierne i det administrative hierarki. De var ikke kollegier som kancellierne og Rentekammeret med et fast, overordnet og generelt ressort, fastere praksis for sagernes behandling og direkte forestillingsret. Nærmere var de kommissioner, snart livskraftige, snart hensygnende og med bestemte og underordnede, kontrollerende, dømmende og konsultative funktioner i hovedstaden. Efterhånden blev de i højere grad ad hoc kommissioner og til slut københavnske »politi« kommissioner, hvis opgaver må forekomme at have ligget temmeligt langt fra »opmuntring« og rådgivning af nye manufakturer. Dette udelukker selvfølgelig ikke, at man kan rubricere dem, således som Glammann gør det i sin og Oxenbølls bog, s. 76–77.

Her til sidst, da kollegiet af 1704 var blevet til Poli- og Kommercekollegiet af 1708, kommer Hørning og hans skrift ind i billedet. Hans afhandling bliver således det modsatte af Thotts, ikke en prolog til en ny administrativ virksomheds virke, men derimod en epilog – eller med forfatteren: en apologi – for en samfundsnyttig myndighedsfunktion, som på det nærmeste var hørt op.

Monrad Møller påviser nøje overensstemmelse mellem synspunkter hos Hørning og kollegiets meninger om samme forhold, og kan endog påvise det ved verbaloverensstemmelse. At skriftet er blevet til i nøje forbindelse med kollegiets arbejde kan der ikke været tvivl om. Forfatteren kommer i sin forfatteridentifikation her langt ind i personalhistoriske studier. På s. 96 løber han denne line helt ud. Man fornemmer, at han føler sig påvirket af sine mange og lange ophold på Rigsarkivets læsesal.

Monrad Møller vurderer overbevisende Hørning og hans skrift meget højt, påviser hans omfattende teoretiske og praktiske indsigt og placerer hans skrift ved siden af Thotts som en vigtig kilde til skildringen af tidlig kameralisme – eller merkantilisme – i Danmark.

Hørnings tekst er i øvrigt videregivet med al mulig omhu. De syv håndskrifter, hvori teksten er bevaret, er nøje undersøgt med hensyn til tekstvariationer m.m., og til slut i bogen er bragt en oversættende og forklarende ordliste til brug ved læsning af den ikke umiddelbart tilgængelige tekst.

Med denne række af videnskabelige arbejder – de omtalte såvel som de ikke omtalte – er der for alvor bidraget til udforskningen af dansk erhvervs politik i begyndelsen af det 18. århundrede. De store reformer fra århundredets slutning har hidtil stjålet billedet.

Morten Westrup

David Eltis et al. (eds): The Abolition of the Atlantic Slave Trade. Origins and Effects in Europe, Africa and the Americas. University of Wisconsin Press, Madison, Wi., 1981. 314 s. 22,50\$.

I forbindelse med Aarhus Universitets 50 års jubilæum i 1978 arrangeredes et internationalt slavesymposium. Dette samlede godt tredive kendte forskere fra Europa og USA, og de vigtigste bidrag foreligger nu på tryk.

Alle femten behandler aspekter af ophævelsen af den transatlantiske slavehandel, især den britiske. En gruppe essays undersøger den ideologisk-sociale europæiske baggrund for ophævelsen. En anden beskriver konsekvenserne for de afrikanske samfund af bortfaldet af europæernes slaveefterspørgsel. En tredje gruppe behandler den illegale slavehandel i det nittende århundrede. Den fjerde og sidste beskæftiger sig med demografiske og al-

ment kulturelle følger i den nye verden af slavehandlen og dens ophævelse.

Bogens to danske bidrag behandler begge slavebefolkningens demografi på Jomfruøerne. Svend Erik Green-Pedersen og Hans Christian Johansen tager begge udgangspunkt i negerhandelskommissionens betænkning af 1791. Denne antog, at det stadige problem med større mortalitet end fertilitet blandt slaverne ville kunne løses ved hjælp af sociale reformer; disse skulle fremprovokeres ved gradvis at afskære tilførselen af nye slaver udefra. Men alle forsøg på at gøre slavebefolkningen selvopretholdende var forgæves; man evnede ikke at afskaffe overdødeligheden på de danske øer. I stedet afskaffedes slaveriet i 1848.

Erik Gøbel

Hans Chr. Bjerg: Poul Løwenørn 1751–1826. Farvandssikringens organisator i Danmark. København. Farvandsdirektoratet. 1984. 223 s., ill. Kr. 121.

Allerede Edvard Holm mente, at søofficeren Poul Løwenørn havde gjort en helt usædvanlig indsats for, hvad vi i dag kalder farvandssikring. Men hverken Holm eller i det hele taget den sparsomme hidtidige litteratur om Løwenørn hviler på grundige undersøgelser af denne centralt placerede og spændende persons virke.

I 1784 tog Løwenørn imidlertid initiativ til oprettelsen af Søkortarkivet, hvis første chef han var. Og i anledning af institutionens to hundrede års jubilæum har man nu udgivet den første biografi over Poul Løwenørn. Det smukt fremtrædende værk er forfattet af marinehistorikeren Hans Chr. Bjerg. Denne har gennemgået et omfattende arkivmateriale, foruden Løwenørns publicerede værker, og kan på grundlag heraf vise, at tidligere forskeres indtryk har været korrekte. Og han kan yderligere dokumentere Løwenørns kolossale praktiske indsats, hvor man tidligere mest blot har hørt om hans forskellige embedsudnævnelser og lignende.

Bjergs glimrende fremstilling viser imidlertid, at de formelle rammer omkring en så energisk og initiativrig person som Løwenørn ikke altid var afgørende. Af central betydning for forståelsen af monarkiets farvandspleje fra 1780erne til 1826, hvor han døde, var derimod personen Poul Løwenørn, i hvis hånd alle relevante tråde samledes.

I hans mangesidige virke var de betydningsfulde indsatser nok at finde inden for havnevæsenet, fyrvæsenet, lodsvæsenet og ikke mindst Søkortarkivet med dets farvandsopmåling, søkortudgivelse, farvandsafmærkning og meget mere. Hertil kom andre vigtige arbejdsområder som vragsager og færgævæsen. Endelig trak statens styre på Løwenørns enorme arbejdsevne, effektivi-

tet og snilde ved løsningen af en række helt specielle opgaver. Af disse skal her blot nævnes den videnskabelige ekspedition til Vestindien med »Prøven« 1782–1783 for at afprøve nye kronometre, den hemmelige mission til Sverige 1785 for at konstatere den svenske flådes aktuelle stade, ekspeditionen til Østgrønland 1786 for at lokalisere nordboernes Østerbygd, den særlige rejse til Rusland 1787–1788 med samme formål som to år tidligere i Sverige, de forskellige sømilitære opgaver under krigen 1788–1790, den diplomatiske rejse til Marokko 1791–1792 for at forny fredstraktaten med den nye kejser i landet og de sømilitære opgaver i Norge 1794 og 1796 under neutralitetsforbundet.

Efter 1798 fik Løwenørn ikke flere udkommandoer, og han kunne da hellige sig farvandssikringen. Hele dette område med dets mange aspekter udgjorde i hans øjne en helhed, og gennem sin nøgleposition i alle sager desangående sikrede han, at problemerne blev behandlet så rationelt og effektivt som muligt.

Løwenørn greb som regel et problem an som en en glimrende organisator og administrator. Efter at have formuleret den overordnede målsætning satte han sig systematisk ind i forholdene, besøgte de pågældende lokaliteter, fik etableret de nødvendige fysiske og organisatoriske rammer, fastlagde retningslinier for den fremtidige drift og sikrede sig endelig løbende kontrol med foretagendet.

Resultaterne af en sådan målbevidst indsats udeblev ikke. Som et eksempel kan tages fyrvæsenet. Indtil Løwenørn kom ind i arbejdet i 1798, fandtes kun to statsfyr: på Skagen og Anholt, hvor der var opført fyrtårne henholdsvis i 1747 og 1788. Indtil 1815, hvor han slap det daglige arbejde med fyrvæsenets sager, fik han etableret 14 nye fyr, forbedret 4 samt retableret 2 nedlagte fyr. Desuden udlagdes en fyr- og lodsgaliet i 1815 ved Ejderen – en forløber for de egentlige fyrskibe eller »flydende fyr«, som Løwenørn kaldte dem. I løbet af perioden gennemgik fyrteknologien en kraftig udvikling. Således var Løwenørns første danske fyr det stiltestående lukkede lampefyr, som blev tændt 1. februar 1801 i en tilbygning oven på Tunø kirkes tårn; medens hans sidste konstruktion var Stevns fyr, der tændtes 1. august 1818, hvor dette omkringgående lampe- og blinkfyr var det mest moderne i hele Europa.

Lige så imponerende effektiv var endda også hans indsats inden for de tre andre hovedområder: lodsvæsenet, havnevæsenet og Søkortarkivet.

Konkluderende har vi at gøre med en særdeles spændende bog. Forfatterens grundige studier tynger ikke fremstillingen, som med sit ligefremme sprog og korte tematiske kapitler er let tilgængelig og i et indbydende udstyr. Den traditionelle biografi indebærer som genre visse farer for proportionsforvridning og fortaben sig i uinteressante persondetaljer. Men med Søkortarkivets jubilæumsværk har Hans Chr. Bjerg ikke givet os en biografi i traditionel forstand. Snarere er der tale om

et kyndigt planlagt togt i Poul Løwenørns kølvand rundt til alle aspekter af den moderne farvandssikrings barndom.

For hovedparten af de centrale temaer kunne man som søfartshistoriker ønske sig mere detaljeret besked. Men både fyrvæsen, lodsvæsen, havnevæsen og søkortvæsen venter stadig på hver sin store moderne monografi.

Erik Gøbel

Hans Chr. Johansen: Shipping and Trade between the Baltic Area and Western Europe 1784–95. Odense University Press, Odense, 1983 (= Odense University Studies in History and Social Science vol 82). 139 s. + mikrokort. Kr. 150 plus moms.

Økonomihistorikeren står ofte og mangler lange ubrudte serier af data, især angående helt centrale forhold. Dette er ikke mindst tilfældet, når man ønsker af beskæftige sig med internationale forhold. I det danske rigsarkiv findes imidlertid en sådan sjælden kildegruppe: Øresundstoldregnskaberne. Denne told opkrævede den danske konge fra omkring 1429 til 1857, og regnskaberne er bevaret for årene 1497, 1503, 1528, 1536–1548 og 1557–1857.

Dette internationalt berømte materiale behandler al søfart ind og ud af Østersøen – bortset fra de enkelte skibe, som gik gennem bæltterne eller Ejderkanalen. For hvert skib meddeles: dato for passage af Helsingør, kaptajnens navn, hjemsted, afsejlingshavn, bestemmelsessted, ladningens sammensætning og endelig den betalte sundtold. Trods fejl og begrænsninger – for eksempel som følge af toldsvig, privilegerede nationer og toldfrihed for kongens egne undersåtter – giver sundtoldregnskaberne et temmelig præcist billede af den meget omfattende handel og søfart mellem Balticum og Vesteuropa.

Derfor påbegyndte man allerede i 1906 under ledelse af Nina Bang en international udgave af tabellariske sammendrag af sundtoldregnskaberne. Denne kom til at omfatte seks monumentale bind og omfattede perioden fra 1497 til 1783. Værkets skibstabeller er opstillet for hvert år, medens varetabellerne kun er beregnet for hvert tiende år. Allerede efter udgivelsen af de første bind fremsatte blandt andre Astrid Friis og Aksel E. Christensen særdeles kraftig kritik af fortolkningen af kildematerialet og udgivelsesprincipperne. Ikke desto mindre må Nina Bangs sundtoldudgave i dag være det danske historiske værk, som oftest anvendes og citeres i udlandet.

Vel sagtens både på grund af kritikken og omfanget af de nødvendige økonomiske midler har publiceringen af sundtoldmaterialet været stillet i

bero siden 1953, hvor sidste bind udkom. Men moderne databehandlingsteknik har i dag muliggjort en udgave af kildematerialet in extenso. Denne opgave, finansieret af Statens humanistiske Forskningsråd, har professor Hans Chr. Johansen påtaget sig at udføre.

Den nu foreliggende publikation omfatter materialet 1784–1795. Og på baggrund heraf diskuterer forfatteren en række centrale kildekritiske og metodiske problemer. Desuden beskriver han grundtrækkene i trafikken og varetransporten gennem Sundet i tolvårsperioden.

Bogen er ikke særlig let tilgængelig, præget som den er af tal og beregninger. Men for den forsker, som selv har arbejdet med denne eller andre perioders sundtoldregnskaber eller påtænker at gøre det, er den spændende og tankevækkende. Vi har her at gøre med en af de sjældne danske fagpublikationer, som er beregnet for og vil blive læst og værdsat af et internationalt publikum.

Danske og udenlandske forskeres behov for adgang til en uforkortet eller kun let bearbejdet udgave af sundtoldregnskaberne ses af den flittige brug der har været af Rigsarkivets mikrofilm af regnskabsmaterialet og af Johansens dupliserede udgaver af det databehandlede materiale («Shipping through the Sound. Basic Tables» for hvert af årene 1784–1795 med tilhørende »A preliminary Manual...«). Disse tabeller omfatter 952 sider og findes nu på fire mikrokort som bilag til bogen. I denne indgår desuden manualens oplysninger om anvendte koder, hulkortenes organisering og så videre. Endelig bringer værket en generelt anvendelig liste over godt et halvt hundrede anvendte enheder for mål og vægt med forklaring af betydningen af hver enkelt.

Hvad man har fremstillet er i virkeligheden en maskinlæsbar kildeudgave, hvori er medtaget alle oplysninger om alle tolvårets 118.933 passerende skibe. Dette uhyre omfattende datamateriale findes i Dansk Data Arkiv i Odense.

Både ved udfyldelse af kodeark og ved påfølgende hulning af informationerne er fejl umulige helt at undgå. Derfor er datamaterialet blevet kontrolleret på forskellig vis for at afsløre flest mulige af sådanne opståede uoverensstemmelser mellem EDB-versionen og selve sundtoldregnskaberne. For eksempel har man ladet computeren efterse, om datamaterialets enkelte opgivelser vedrørende nationalitet og hjemsted er overensstemmende, om afsejlings- og destinationshavn ligger på hver sin side af Helsingør, og om der er oversprunget nogen af de løbenumre, hvormed skibene er forsynet i selve kilden. Desuden har man for alle laster beregnet, hvad der ifølge toldrullen skulle erlægges i sundtold, og sammenlignet dette med, hvad der faktisk blev betalt; herved skulle man blive opmærksom på eventuelle fejl angående varetype, mængde og måleenhed med videre. Udover nutidige afskrivningsfejl har man ved de automatiske kontroller tillige afsløret fejlskrivninger i de origi-

nale regnskaber – eksempelvis i form af ombytning af afsejlings- og bestemmelsessted, resulterende i at et skib angiveligt skulle have sejlet med kul fra Østersøen til Newcastle!

Efter således omhyggeligt at have overført hele informationsindholdet fra håndskrevne folioprotokoller til maskinlæsbare data på magnetbånd har Hans Chr. Johansens analyser kunnet påbegyndes.

I den foreliggende bog er disse undersøgelser begrænset til på godt hundrede sider at behandle skibenes nationaliteter, sejlmonstre og ladninger.

Kun 15% af tonnagen sejlede under Dannebrog, så analysen koncentrerer sig mest om de andre store søfartsnationer, der i denne forbindelse var Storbritannien, Sverige og Nederlandene. Hertil bidrager også det faktum, at fartøjer, der var hjemmehørende i monarkiet og på rejse mellem to danske havne, ikke skulle betale sundtold; disse fartøjers last opregnes derfor ikke i regnskaberne. Derimod betalte kongens undersåtter beskedne fyrpenge i henhold til fartøjernes drægtigheder. For disse skibes vedkommende må analysen derfor indskrænkes til at omhandle antal, drægtighed og sejltider med videre. Langt hovedparten af fartøjerne besejlede ruterne mellem København og Norge eller de nordatlantiske besiddelser eller Dansk Vestindien. Øvrige skibe til og fra danske provinshavne passerede kun sjældent Helsingør.

Blandt de væsentligste nye resultater, forfatteren præsenterer, skal blot nævnes afklaringen af, hvad hjemstedsbetegnelserne i sundtoldregnskaberne egentlig refererer til. Man har længe diskuteret, om dette var kaptajnens hjemby, skibets hjemsted eller måske den by, hvor rederen havde kontor. Ved en nøje analyse af engelske skibe i 1787 kan forfatteren sandsynliggøre, at de helsingørske toldere forholdsvis ofte forvekslede en eller anden form for hjemsted med afsejlings- eller bestemmelsessted. Detailkontrol ved hjælp af engelske skibslister udarbejdet i henhold til Registration Act af 1786 viser for Liverpools og Whitbys vedkommende, at sundtoldregnskaberne ikke sjældent anfører destinations- eller afsejlingshavn som hjemsted. Da samme skib og skipper som regel passerede Helsingør flere gange på et år, har Johansen blandt afvigende hjemstedsangivelser for samme skib i hvert enkelt tilfælde fremsundet (efter klart specificerede kriterier) den sandsynligste hjemhavn. Alt i alt figurerer de store engelske havne for hyppigt som hjemsteder, medens de små havne i realiteten nævnes for sjældent – Leith, London og Liverpool er således i sundtoldregnskaberne overvurderet med henholdsvis 24%, 23% og 21%, og Whitby er ifølge forfatterens beregninger undervurderet med 28%. Disse procenttal hidrører dog fra de engelske byer, for hvilke sundtoldregnskaberne kræver kraftigst revision.

Tonnagen og varetransporten undersøges lige så minutiøst, også her med interessante resultater til følge. Eksempelvis kan det nu fastslås, at kun cirka

11% af den nederlandske handelsflåde var beskæftiget i østersøfart; hidtil har forskningen ellers ment, at denne såkaldte modernegotie beslaglagde en noget større del af flåden. Desuden kan det påvises ved konfrontation med havne- og toldmateriale fra afsejlings- og ankomsthavne, (som også andre forskere tidligere har gjort), at smugleri ved Helsingør ikke forekom i større omfang.

Sammenfattende har vi at gøre med en meget erfaren forsker, som præsenterer et vigtigt kilde-materiale på sin velkendte grundige og klare måde. Beskrivelsen af sundtoldregnskaberne, påpegningen af problemerne ved benyttelsen samt præsentationen af en række centrale analyser virker meget overbevisende. Og man føler sig tryk i selskab med Hans Chr. Johansen og hans computer. Blot må vi håbe, at det særdeles vigtige arbejde med at databehandle og publicere sundtoldens regnskaber må fortsætte også for perioden efter 1785.

Erik Gøbel

August Wiemann Eriksen: Eksportrådgivning i Danmark 1910–1921. Privat eller statslig opgave? Administrationshistoriske studier bd. 9. Rigsarkivet 1984. 198 s. kr. 134,20.

I 1908 kunne handelsstanden med Grosserer-Societetets Komité i spidsen se kronen på værket af flere årtiers anstrengelser, idet handelsministeriet endelig blev oprettet. Både erhvervene og handelsministeren selv opfattede ministeriet som erhvervenes (handlens) repræsentant og talerør i regering og rigsdag. Men ministeriet blev en stor skuffelse og havde vanskeligt ved at gøre sig gældende og fastholde sine ressortområder. Specielt var forholdet til udenrigsministeriet problematisk, bl.a. fordi konsulatvæsenet trods handlens og ministeriets protester forblev under udenrigsministeriet.

Det traditionsrige udenrigsministerium var ikke til sinds frivilligt at afgive konsulatvæsenet og støttedes heri af Industrirådet med Alexander Foss i spidsen. Foss var opmærksom på den stigende protektionisme efter århundredskiftet og erkendte i den situation, at danske erhvervsinteresser skulle hjælpes overfor andre landes myndigheder gennem støtte fra den danske stat. I den forbindelse var der mere brug for et diplomatkorps frem for konsulere, der i stedet havde deres forbindelser til de udenlandske erhvervskredse. Industrien havde desuden ikke det samme behov for en omfattende informationstjeneste. Eksporten af industrivarer skete til forholdsvist veldefinerede markeder, medens den generelle import- og eksporthandel bestod af et stort antal forskellige varer, der krævede orientering om de enkelte markeder.

»Eksportrådgivning i Danmark 1910–1921« behandler en konflikt om, hvorvidt og i hvilket regi der evt. skulle oprettes et oplysningsbureau for er-

hvervene. Bogens emne er glimrende til en belysning af de interessespændinger, der eksisterede mellem engroshandlen og industrien og mellem handels- og udenrigsministeriet.

I tidens løb havde der været flere forsøg med private oplysningsbureauer, men ingen af dem havde slået til. Et tilstrækkeligt effektivt informationsapparat var simpelthen for kostbart at stable på benene for erhvervene selv. Det førte i 1914 til, at handelsministeren bad den centralt placerede konsulent for Grosserer-Societetets Komité, Julius Schovelin, udarbejde en plan for et oplysningskontor. Schovelin foreslog et direktorat med direkte reference til handelsministeren, og som noget afgørende skulle konsulatvæsenet knyttes til dette ministerium.

I handlens organisationer var der dog ikke fuld enighed om planen, og med udenrigsministeriets og Industrirådets blanke afvisning faldt forslaget. Striden gik ikke på hvilke funktioner, der skulle tillægges et oplysningskontor, men på hvem der skulle have indflydelse på kontorets ledelse og hvilken tilknytning det skulle have til centraladministrationen.

Oplysningssagen kom frem på dagsordenen igen efter krigen i forbindelse med traktatkommissionens arbejde, der skulle reorganisere udenrigstjenesten. Erfaringerne fra 1. verdenskrig med den stærke tilknytning mellem erhvervene og udenrigsministeriet havde i høj grad fremmet dette ministeriums renommé på bekostning af handelsministeriet, som der endog var røster fremme om at nedlægge. Det var derfor forholdsvist simpelt at skabe flertal i både kommissionen og folketinget for en løsning, hvor oplysningskontoret blev placeret under udenrigsministeriet, idet man samtidig kunne få knyttet konsulerne tættere til den officielle udenrigstjeneste og få etableret en enheds-karriere og -tjeneste. Til at styre oplysningskontoret blev der nedsat et 18-mands stort erhvervsråd og heraf dannet et 5 mands arbejdsudvalg bestående af erhvervenes toporganisationer, som sammen med kontorets leder skulle stå for ledelsen. Kontoret skulle af udenrigsministeriet have stillet alle kommercielle indberetninger (hvis ikke strengt fortrolige) til rådighed, således at erhvervene kunne gå direkte til kontoret og ikke først søge oplysninger gennem handelsministeriet.

Bogens grundantagelse er, at »ændringer i dele af centraladministrationens organisation og opgaver ikke alene bør ses som udtryk for tiltagende rationalitet og som resultat af formålstjenligheds- og hensigtsmæssighedshensyns gennemslag. Ændringerne må tillige behandles som resultat af konflikter mellem modstridende interesser og forstås i lyset af berørte interesseorganisationers og offentlige styrelser forskellige styrkepositioner, udviklingsmuligheder m.v.« Bogens materiale bekræfter til fulde denne antagelse. August Wiemann Eriksen har været i alle de relevante organisationers, partiers og ministeriers arkiver og er herigennem i

stand til at give et fortræffeligt indblik i beslutningsprocessen. Fremstillingen er til tider vel rigeligt detaljeret, men dokumenterer på den anden side blot yderligere, at organisations-, parti- og ministerialpolitik drejer sig om at få så stor indflydelse som muligt og kombineret med bestræbelser på at begrænse andre aktørers indflydelsesmuligheder samtidig med at man kan få det hele til at fremstå som tjenende det samlede erhvervslivs og samfunds interesser. Nuvel, sådan har det altid været, men det er da rart nok at få det dokumenteret en gang til.

Af organisationer behandler forfatteren af gode grunde næsten udelukkende Grosserer-Societetets Komité og Industrirådet. En læsning af Erik Helmer Pedersens disputats om »Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan« ville nok have kunnet forklare, hvorfor landbruget på trods af sine stærke eksportinteresser (ca. ¼ af landets samlede eksport) var relativt uinteresseret i oplysningskontoret. Landbruget havde netop i 1919 fået udvidet antallet af egne »konsuler« i form af en statskonsulent i såvel Tyskland som Amerika og kort tid efter også en i Randstaterne og Rusland. Tilmed var der bestræbelser på at omdanne det midlertidige udførselskontor til et permanent erhvervsdirektorat med direkte reference til landbrugsministeren. Det blev dog først realiseret i 1922, men sikrede så til gengæld landbruget egenmægtig indflydelse uden indblanding fra andre erhvervsorganisationer.

I en pressemeddelelse hævdede det, at bogen inddrager politologiske synsvinkler, og det er da også rigtigt, at der i en note i indledningen er henvist til korporatisme-debatten og der nævnes et paper om sammenhængen mellem småstatsvilkår og udviklingen af korporative strukturer. Men debattens indhold og forvaltningsmæssige og statsteoretiske følger af korporatisme-teoriernes omtales overhovedet ikke, ligesom relevansen af anvendelsen af disse teorier ikke diskuteres. I den politologiske litteratur betragtes de neokorporative former først som værende slået igennem efter 2. verdenskrig, i visse lande heriblandt Skandinavien dog allerede fra 30'erne. Det er derfor interessant, om forfatteren mener, at vi skal placere bruddet mellem liberalisme og interventionisme endnu tidligere eller om han ligesom Vagn Dybdahl mener (i »Krise i Danmark«, 1975, s. 185), at der overhovedet ikke var tale om et brud men tværtimod blot en fortsættelse af foregående årtiers tendenser. Bogens konklusion kunne tyde på det sidste.

Forfatteren forfølger på eksemplarisk vis det mål, han sætter sig i opgavens indledning, nemlig at redegøre for forhandlingernes forløb, indhold, resultater og de bagvedliggende interesser. Man savner blot at få dette veldokumenterede studium sat ind i en større sammenhæng, der kunne diskutere erhvervsorganisationernes generelle integration i forvaltningsapparatet og de konsekvenser det havde for politikudformningen, og hvorvidt

man på det tidspunkt kan tale om korporative strukturer.

Flemming Just

Simon Hempel: En fodrejse til Møens Kridtbjerg (1827). Med indledning af Poul Tuxen. Møens Museum 1984. 103 s. ill.

I juni 1827 begav den nyligt uddannede dekormaler Simon Hempel og vennen, landskabsmaler, N. Larsen sig på en fodrejse fra København til Møens Klint. Efter forgæves at have spurgt mange af de bønder, som havde været i staden for at sælge korn, om de kunne komme med op at køre til Køge, besluttede de sig for at gå.

Efter 3-4 dage kommer de frem og bliver indlogeret i et hus under Liselund gods. Herefter kaster de to malere sig over rejsens egentlige formål, nemlig at male billeder af klinten. Mange billeder og tegninger senere vender de modvilligt tilbage til København. Året efter sender Simon den her udgivne beretning om rejsen til faderen i Odense, en af byens spidser, kancelliråd, boghandler, -udgiver, -trykker og avisejer Søren Hempel. Formodentlig tjener beretningen et dobbeltformål, nemlig som beretning overfor faderen, som formodentlig har betalt rejsen, og samtidig et håb om at faderen ville lade den trykke og udgive. For det sidste taler, at Simon bl.a. skildrer sit levnedsløb over flere sider. Dette havde nok ikke været nødvendigt, hvis det kun var faderen, som skulle læse den.

Der er ikke noget atypisk i denne rejse eller beretningen om den. Møens Klint var et af romantikkens mest yndede rejsemål, specielt fordi man her kunne opleve Danmarks eneste rigtige bjerglandskab. I utallige digte, beretninger og malerier er klintens skønhed blevet prist. Af malere før Simon Hempel og N. Larsen kan nævnes C. W. Eckersberg 1809-10 og J. C. Dahl 1815. Så vores to venner fulgte blot i tidens spor.

Det er meget lidt vi ved om forfatteren. Han er, som sagt, søn af Søren Hempel i Odense, og ud af en søskendeflok på 5, 3 drenge og 2 piger. De to brødre gjorde karriere henholdsvis ved at føre faderens firma videre og som læge, medens Simon rejste til København og kom i lære som dekormaler. Han blev udlært 1825 og forsøgte siden at ernære sig som portrætmaler. 1829 forsvinder han sporløst og ingen hører mere til ham. Et rygte siger, at han slog sig ned i Tyskland, men hvad han lavede der ved ingen. Der er heller ikke bevaret nogle billeder af Simon Hempel. Ud over en lille tegning, som pryder forsiden af manuskriptet, er intet bevaret. Bl.a. blev de fleste af billederne fra Møen ødelagt på hjemrejsen, da malingen ikke var tør.

Det er altså ikke nogen kendt person, som har skrevet denne beretning, tværtimod er han totalt ukendt, og det er heller ikke nogen særligt op-

sigtsvækkende rejse han foretog, den er tværtimod blot en af mange. Man kunne derfor stille det spørgsmål, om denne beretning ikke havde haft bedst af at blive liggende i skrivebordsskuffen. Spørgsmålets besvarelse overlades dog den enkelte læser til besvarelse.

Jens Christensen

Tage Kaarsted og Per Boje: Thomas B. Thrige primus motor. Odense 1983. 236 s., ill. kr. 244.

Det er med en vis skepsis, at man som økonomisk historiker åbner et festskrift for en virksomhed, idet sådanne festskrifters informations- og dokumentationsværdi oftest er yderst begrænset, og de pågældende publikationer har som regel mere karakter af selvros og image-pleje som en del af selskabets PR-virksomhed end af saglig historiskrivning, hvilket forhold som regel vil være forårsaget af virksomhedens ambitionsniveau for det pågældende festskrift. Thomas B. Thrige Fond kan man ikke beskyldte for at udvise et lavt ambitionsniveau, idet man har overladt det til to anerkendte forskere, nemlig professor Tage Kaarsted og lektor Per Boje, begge fra Odense Universitet, at skrive fondets 50 års jubilæumsskrift.

Indledningsvis behandler Tage Kaarsted *personen* Thomas B. Thrige i et mindre kapitel på 40 sider, der nærmest må betragtes som en introduktion til Per Bojes omfangsrige behandling af virksomheden T. B. Thrige og den elektromekaniske branche i Danmark i perioden 1894 til 1938. Kaarstedes afsnit har en relativt traditionel tilgang, idet fokuseringen ligger på personen Thrige, hvis livs- og karriereforløb skildres kronologisk. Denne gennemgang afdækker en for erhvervshistorisk forskning hyppigt forekommende problemstilling, hvad angår erhvervslivets aktører, nemlig et utilstrækkeligt og ofte lidet informativt materiale kombineret med det forhold, at den pågældende virksomhedsejer, i dette tilfælde Th. B. Thrige, synes at have koncentreret sine ressourcer på det faglige arbejdsfelt og således kun efterlader sig få spor uden for fabrikens porte. Dette forhold understreger Kaarsted også flere gange, og hans afsluttende bemærkninger synes karakteristisk for denne problemstilling: »Thriges virksomhed blev snart berømt, men hans egen person var ikke kendt. Selv i Odense kendte kun en snæver kreds ham. For få eller ingen åbnede han sig. Derfor er *sandheden* om Thomas B. Thrige svær at finde.« (p. 45) Selv om Kaarsted ikke finder *sandheden* om Thrige, (– og hvor skulle den i øvrigt findes?) så kommer Kaarsted dog mere reelt og nuanceret rundt om personen Thrige, end det oftest er tilfældet i jubilæumsskrifter. En væsentlig indvending imod Kaarstedes fremstilling er, at denne ikke sættes ind i en foretager-teoretisk sammenhæng, idet Thrige må be-

trages som en regional entreprenør i schumpetersk forstand. Et yderligere kritikpunkt er Kaarstedes anvendelse af en visse steder temmeligt forceret sprogbrug, hvilket måske skal relateres til den førnævnte materialeknaphed, således er kapitlet benævnt »Trolldmandens lærling«, idet Kaarsted refererer til Thriges ca. 2½ år lange beskæftigelse i Edisons laboratorium i Menlo Park, New Jersey fra 1889 til 1892. En sådan karakteristik forekommer at være en overdrivelse af Thriges ansættelse som een blandt adskillige ansatte ved Edisons laboratorium. Utvivlsomt har Thriges ophold i USA haft betydning for hans videre karriere, som Boje også senere understreger, og selve problemstillingen omkring, hvorledes viden og information om ny teknologi og nye produktionsprocesser blev kanaliseret videre fra udlandet til dansk erhvervsliv, er et væsentligt element i undersøgelsen af den industrielle og teknologiske udvikling i Danmark, – samt i den ovennævnte entreprenørforskning – men denne overordnede problemstilling indgår ikke hos Kaarsted.

Per Bojes undersøgelse, der med sine 175 sider er langt det vægtigste bidrag, omhandler *virksomheden* Thomas B. Thrige og den elektromekaniske industri i Danmark i perioden 1894 til 1938. Historien om Thriges udvikling i denne periode er historien om en formidabel udvikling fra grundlæggelsen i lejede lokaler i 1894 med kun et par arbejdere til over 1.250 arbejdere i 1938, hvor Th. B. Thrige døde, og allerede i 1913 blev Thrige Odenses største virksomhed. Anledningen til dette festskrift er Th. B. Thriges Fondens 50 års jubilæum, idet fonden blev oprettet i 1934 med det formål at overtage Thriges selskaber, der på daværende tidspunkt udover den elektromekaniske fabrik i Odense samt filialen i København omfattede vognfabrikken A/S Scandia i Randers og A/S De forenede Automobilfabrikker i Odense. Bojes undersøgelse udmærker sig ved en informativ og grundig gennemgang af såvel den elektromekaniske industris udvikling i Danmark i den undersøgte periode som af virksomheden Thriges interne forhold. Undersøgelsens væsentligste afsnit er gennemgangen af den elektromekaniske industris udvikling og struktur i 1920'erne og 1930'erne, hvor Boje afdækker forskellige markedsreguleringsmekanismer, som branchen tager i anvendelse i form af leverings- og prisaftaler virksomhederne imellem samt mellem de pågældende brancheorganisationer for elektromotorfabrikanter og elektroinstallatører. Disse aftaler er primært rettet imod de udenlandske konkurrenter på det danske marked, der kan levere produkter på mere favorable prisvilkår. Boje gennemgår detaljeret disse brancheorganisationers opbygning og de indgåede aftaler om markeds- og produktionsfordeling, som Thrige i øvrigt er en energisk og toneangivende forkæmper for, og Bojes undersøgelse giver væsentlige informationer om et centralt og karakteristisk fænomen i mellemkrigsperioden, nemlig de regulerede markedsforhold.

Boje undgår den fælde, hvori langt den overvejende del af forfatterne til jubilæumslitteraturen falder, nemlig den snævre firmahistorie uden comparative sammenholdelser med den resterende branche eller mere generelle økonomiske eller samfundsmæssige forhold. Derimod er nævnte undersøgelse baseret på den erhvervshistoriske forsknings to grundpiller, nemlig en historisk undersøgelse og analyse på mikro-niveau dels af virksomheden som organisk enhed, dels af virksomheden i relation til samt samspil og vekselvirkning med det omgivende samfundsmæssige og institutionelle miljø. Inddragelsen af disse faktorer er gennemført konsekvent, ligesom Boje anvender såvel interne virksomhedsarkivalier som eksterne arkivalier, f.eks. arkivalier fra brancheorganisationer, tinglysningsarkivalier, produktionsstatistikker m.m. Det kan således konkluderende konstateres, at det foreliggende jubilæumsskrift udmærker sig som et af de bedste i denne genre i Danmark, og kunne metodisk og strukturelt tjene som forbillede for kommende jubilæumsskrifter.

Hvis enkelte kritikpunkter skal omtales, kan det beklages, at Boje har fastholdt det traditionelle skillepunkt i 1914, især da hans egne delresultater af såvel Thriges som den elektromekaniske industris udvikling taler for en adskillelse i 1920. Netop en detailundersøgelse som den foreliggende, hvori indgår en kvantitativ overskuelig industrigren, giver mulighed for på brancheniveau at opbløde de traditionelle periodiseringer, der hyppigt ikke er begrundet med konjunkturmæssige og strukturelle årsager. Endvidere kunne det have været ønskeligt, hvis Per Boje havde strammet op omkring den problemstilling, der ligger under hele undersøgelsen: hvorfor kan netop Thrige udvise denne markante og succesfulde udvikling? Undersøgelsen giver en række antydninger heraf, primært en yderst omkostningsbevidst produktionsform, der bl.a. implicerer anvendelsen af en relativt stor gruppe af ufaglærte arbejdere og kvinder samt anvendelsen af moderne og effektive maskiner. Det er endvidere interessant, at Thrige kan karakteriseres som en virksomhed, der i denne periode undlod at investere i forskning og udvikling, men i stedet købte sig til den aktuelle viden qua en veluddannet, teknisk medarbejderstab. Det ville have været oplysende med et par uddybende detailstudier af disse for Thrige karakteristiske forhold samt en fokusering på de vigtigste perioder i virksomhedens udviklingsforløb i et forsøg på en nærmere isolation af eventuelle årsager til Thriges markante fremgang samt en diskussion af problemstillingen, hvilke faktorer forsårsager og betinger en erhvervsøkonomisk succes? I hvilket omfang kan en virksomhedsledelse bevidst skabe forudsætningerne for et sådant vækstforløb, eller i hvor høj grad exogene faktorer som konjunkturmæssige og markedsmæssige forhold spiller ind? Endelig kunne man ønske, at Boje, som på udmærket vis har gennemgået det for erhvervshistoriske undersøgelser traditionelle

kildemateriale, havde forsøgt inddragelsen af mere utraditionelt materiale som f.eks. fagforeningsarkivalier eller eventuelt interviewet ansatte fra den pågældende periode for herigennem at kunne belyse virksomhedens historie set under en sandsynligvis noget differentieret synsvinkel. Men disse indvendinger skal ikke bortviske indtrykket af et yderst værdifuldt, gennemarbejdet og informativt jubilæumsskrift, og der er grund til at opfordre Thomas B. Thriges Fond til en forsættelse i form af en undersøgelse af Thriges og den elektromekaniske industris udvikling i perioden fra 1938 og til idag, hvorved den for store virksomheders karakteristiske, tredelte strukturændring i form af en ekspansionsfase efterfulgt af en integrationsfase (herunder fusionen med konkurrenten Titan) og endelig en diversifikationsfase (den nuværende koncernstruktur) kunne analyseres nærmere på et dansk materiale.

Peter Bøegh Nielsen

Bjarne Porsmose: Fra Høvedingedømme til Stationsby. Træk af Glamsbjergområdet gennem 10.000 år. Forlaget B.B. U.å. (1984). 144 s. kr. 130.

Kommuneudvalget i Glamsbjerg har besluttet at udgive to bøger om kommunens fortid i anledning af Glamsbjergs 100 års jubilæum. Denne bog er den første og handler om den tidligste historie, begyndende med de arkæologiske fund, og frem til omkring 1900, hvor stationsbyen var etableret. Bogens undertitel »Træk af Glamsbjergområdets historie« er dækkende for indholdet, idet bogens lange tidsspand kun tillader en mere impressionistisk behandling af de forhold, forfatteren har valgt at omtale. Litteraturliste og registre savnes.

Fremstillingen er kronologisk fra landskabets tilblivelse, gennem de forskellige fund fra stenalder, bronzealder, jernalder op til vikingetiden. Forfatteren færdes hjemmevandt rundt i de forskellige fund, og de bliver overalt, – ligesom også den senere historie, sat ind i en rigshistorisk sammenhæng. Men problemet er, at læseren hele tiden formodes at være lige så velorienteret som skribenten. Vikingefundene fra Søllested (i Glamsbjergområdet) sættes fx uden yderligere præsentation i relation til Vorbasse, men ikke alle læsere kan formodes at vide, at Vorbasse ikke ligger i Glamsbjerg, og ved vel heller ikke, hvad udgravningerne i Vorbasse gik ud på. Tilsvarende med nogle runesten fra området. I teksten omtales de to runesten fra Flemløse sogn, men samtidig nævnes tre andre sten, Voldtoftestenen, Flemløsestenen og Helnæsten. Om der er tre sten, eller om det er den ene, der har to navne, forbliver uigennemskueligt.

De næste 800 år efter vikingetiden gennemgås i kapitler om kirken, bonden, herremanden, matri-

kuleringen og udskiftningen. For at de enkelte afsnit ikke skal blive alt for overfladiske, er der udvalgt nogle enkelte emner, der så udbydes. Men denne fremgangsmåde betyder, at det kun er et ganske lille område, der orienteres nærmere om. Fx omtaler kapitlet om Herremanden nogle fæstebønder klager over forpagteren, hvor alle 9 klagepunkter gengives. Arbejdsvilkårene og forholdet mellem herremand og fæstebonde behandles således for tiden omkring 1673, men ikke gennemgående. Samme kapitel er illustreret med stik og billeder fra områdets slotte og herregårde. Heriblandt Brahesholm Slot, der blev bygget 1870, »efter den tids målestok meget moderne med tårn og spir og store rum med højt til loftet«. Samme slot blev allerede nedbrudt 1916, da porcelænskakkelovnene ikke kunne varme rummene op, så slotet var ubeboeligt om vinteren.

Tiden efter 1800 behandles i følgende kapitler: Hjemstavnsgården, håndværk, Gummerup Andelsmejeri, Bukkerup Brugsforening, Køng Højskole, Jernbanen og Industri. Også i disse kapitler har forfatteren måttet foretage en række valg, som til tider kan virke noget tilfældige. I kapitlet om håndværk er fremstillingen fx koncentreret om urmagere og skefremstilling, mens andre måske mere udbredte og repræsentative håndværk ikke behandles. Jernbanen gav nyt liv i det gamle område, og Glamsbjerg opstod som midtvejsby mellem de gamle købstænder Odense og Assens, bl.a. på bekostning af sognets gamle hovedbyer Køng og Gummerup. Jernbanen betød også nye konkurrencemuligheder for erhvervslivet. Ikke alle brancher syntes, at dette var en god ting. Stenstrup og Odense Teglværkskontorer fik hurtigt indgået en aftale med Glamsbjerg Teglværk efter banens åbning. Markedet blev opdelt, priserne fastsat, og begge parter lovede hinanden »straks at give modparten meddelelse om prisforandringer«. Bogen afsluttes med en omtale af Glamsbjerg Savværk, – og med en henvisning til en anden bog »Glamsbjerg, fortællinger og billeder fra 100 år« af Poul A. Jørgensen, hvor flere små virksomheder skulle være omtalt.

Beboerne fra Glamsbjergområdet vil nok have mest nytte af denne bog, da læseren forventes at have godt kendskab til områdets topografi og geografiske forhold. Den ikke stedkendte bliver ladet i stikken. Et eller flere kort ville have været en god hjælp.

Helle Askgaard

Lars Viinholt-Nielsen: *Assensbanen 1884-1984*. Odense Universitetsforlag 1984. 162 s. ill. kr. 120 + moms.

Assensbanen, der strækker sig fra Tommerup til Assens blev 100 år i 1984, derfor bogen. For Assens betød jernbanen, at »en industriel sol i 1884-85

stod op over byen med anlæg af sukkerfabrik, svienslagteri, havn og bryggeri, og for Glamsbjerg betød den, at landsbyen voksede op til en af Fyns største stationsbyer«. Assensbanen er ikke kommet helt intakt i gennem til sit 100-årsjubelæum, persontrafikken ophørte i 1966, men vognladningsgods kører stadig morgen og aften og forhindrer således rustdannelse på skinnerne – endnu. Forfatteren udgav i 1981 en tilsvarende bog om Nyborg-Ringe-Fåborgbanen, se Fortid og Nutid XXX s. 81-82. I udstyr og layout er denne bog identisk med den første, og de medtagne emner er også i betydelig grad sammenfaldende, selv om de er organiserede på en lidt anden måde.

Da Rigsdagen skulle fastlægge linieføringen over Fyn i 1850'erne, var man ikke i tvivl om, at banen skulle begynde ved Nyborg, men endepunktet skulle være »et punkt ved Lillebælt«. Selv om Assens var inde i billedet, blev det som bekendt Middelfart, der blev endestationen og i 1865 var Nyborg-Middelfartbanen færdigbygget. Assens blev på den tid karakteriseret som en brolagt landsby. Forskellige forslag blev vedblivende indsendt om en Assensbane, og en folketingsmand udtalte: »Når vi kommer ind på dette emne om jernbaner, plejer vi at have den mest livlige forhandling af alle.« Først i 1881 blev loven om en bane mellem Tommerup og Assens vedtaget, og banen blev anlagt som et let normalsporet bane. Der var rigelige midler til rådighed ved anlæg af banen, men ved opfindsomhed lykkedes det at få bevillingen brugt. Linieføringen blev fra Tommerup over Norup, Glamsbjerg, Flemløse, Ebberup, Kærum til Assens. I de senere ransagelser om årsagerne til banens nedlæggelse, nævnes som medvirkende faktor, at linieføringen burde have været sydligere, således at Hårby var blevet direkte berørt. Derved ville befolkningsgrundlaget have været bedre.

Linieføringen og de enkelte stationers faciliteter og udstyr beskrives nøje sammen med reglerne, takster, personalet og driftsmateriel ved banens begyndelse. Dernæst gennemgås driften i to tidsperioder, 1884-1914 og 1914-1966. I disse kapitler er det ændringerne af køreplanen, der dikterer de enkelte afsnits inddeling. Denne måde at strukturere stoffet på virker noget mekanisk, og får også i nogen grad bogen til at svæve i et politisk/økonomisk tomrum. Vurderingerne af banen sættes dog i relation til andre tilsvarende baner.

Mens der ved banens indvielse var gode forbindelser i Tommerup for de rejsende, der skulle mod øst eller vest, blev disse hurtigt forværrede med køreplansændringerne, og i næsten 40 år var de dårlige forbindelser det tilbagevendende klagepunkt. Redaktør Marott var fx omkring 1915 træt af at skulle på benene kl. 4½ for at bumle til Tommerup og drive omkring der i trekvarter time og ærgre sig over de grimme cementtage og ditto huse. Og en anden beklagede sig over at alt dette tids-spilde sker på en station, der kun ligger en snes minutters togtørsel fra Odense. Først i 20'erne skete

der ændringer til det bedre. Imidlertid bevirkede konkurrencen fra den bilende trafik, at transportmængderne på banen faldt, og undersøgelser af sidebanens økonomi i 30'erne, dokumenterede et stort underskud. En kommission havde i sommeren 1939 vedtaget at nedlægge banen, og betænkningen var skrevet. Var 2. verdenskrig ikke udbrudt få dage efter, ville banen formodentlig være blevet nedlagt i 1940. Krigen gav jernbanerne en renaissance, og som nævnt fortsatte persontrafikken til 1966.

I bogens sidste del orienteres om trafikken til Assens efter 1966, de faste anlæg og deres skæbne, materialet og sne og ulykker, – hvor Assensbanen har været mere plaget end de øvrige fynske baner. Der afsluttes med statistik og litteraturliste.

Samtidig med banens historie får man også Assens Sukkerfabriks transporthistorie, da denne virksomheds skæbne hele tiden har været og stadig er nøje sammenknyttet med Assensbanen. I 1984 er der to virksomheder, der leverer hovedparten af godsmængden, Sukkerfabrikken og A/S Genfiber, en papirgenbrugsfabrik, der åbnede 1982. Forfatteren mener, at banen vil kunne eksistere selv om den ene af disse kunder skulle falde fra, men ikke hvis begge gør det.

Ved udarbejdelse af bogen har det ikke været muligt at bruge primært kildemateriale i helt så høj grad som ved den første bog, og dette er nok en fordel, idet den virker mindre teknisk og dermed mere læsevenlig. De mange og gode illustrationer virker i samme retning.

Helle Askgaard

Erik Christensen: Venstrevejen i Aalborg – SF gennem 25 år. 122 s. SP Forlag. 1984. kr. 70. Bestilles på: SP Forlag, Silkeborgvej 13, 8000 Århus. (06–19 79 82).

Dette er vistnok det første værk om en SF partiforenings historie, hvorimod partiets historie er blevet behandlet i adskillige fremstillinger jvf. DK 32.266. Forfatteren er medlem af SF, lektor i historie og samfundsfag ved Institut for uddannelse og socialisering, Aalborg Universitetscenter. Han har skrevet lokale »case-studies« om arbejderbevægelsens historie, senest i Årbog for Arbejderbevægelsens historie. 1983 s. 201–235: »Arbejdernes Fællesorganisation i Aalborg i 1970'erne – et studie i partipolitisk samarbejde og konflikt i arbejderbevægelsen«.

»Venstrevejen i Aalborg – SF gennem 25 år« er en letlæst fremstilling med korte kapitler og mange fotos af de lokale ledere. Den kronologiske gennemgang af partiforeningens historie, s. 9–103, kan for udenbys læsere være lidt vanskelig at få hold på, fordi der optræder så mange personer

med stillingsbetegnelser, og der er heller ikke sparet på tidsangivelser for personskift, lokale initiativer og relationer til landspartiet.

Det ville måske være en god idé, at bladde hen til s. 104–111. Her foretager forfatteren en opsummering og en periodisering, der klart og overskueligt blotlægger forfatterens teser om udviklingsforløbet i den lokale partiforening. Meget groft sammenfattet gennemløber vælgerforeningen ifølge Erik Christensen, en udvikling, fra en placering på Aksel Larsen højrefløj (1959–1970), og igennem en brydningsperiode præget af personlige og politiske konflikter (1970–1978), til en placering på partiets venstrefløj efter 1978. På det personlige plan kan man fremdrage de tre lokale folketingsmedlemmer: Chr. Madsen (jord- og betonarbejder), Henning Phillipsen (rejsemontør og boligforeningsformand) og Jes Lunde (Økonom, ansat ved Aalborg Universitetscenter).

Medlemssammensætningen ændrer sig meget markant i løbet af de 25 år. Erik Christensen sammenligner en medlemsstatistik fra 1967 med en opgørelse fra foråret 1983: Kvindernes andel er steget fra 21% til 39%. LO-medlemmernes andel er faldet fra 56% til 24%. FTF- og AC-medlemmernes andel er steget kraftigt fra 16% til 53%. Gruppen af husmødre og pensionister er faldet fra 28% til 5%.

Forfatteren fremdrager tre faktorer, der kan ligge til grund for denne forskydning i medlemsammensætningen: Den generelle erhvervsforskydning i Danmark, det langvarige partiopgør i 70'erne, hvor der skete en »afskraling af en del medlemmer fra den gamle arbejderklasse«, samt en væsentlig stigning af kontingentet i perioden. (s. 92). Forfatteren er stort set positiv med hensyn til den lokale partiforenings placering efter 1978. Opgøret omkring Henning Phillipsens politiske karriere i 1970'erne får dog følgende kritiske dom: »Fremkomsten af sådanne brydninger må ikke uden videre betragtes som negativt, men kan vise sig, at være meget udviklende for partiforeningen, hvis man vil være i stand til at behandle dem mere konstruktivt end tidligere ...« (s. 116).

Der er foretaget et stort arbejde fra forfatterens side med at sortere og udvælge fra det omfattende materiale af arkivalier, interviews, aviser, blade og bøger m.m. To spørgsmål presser sig på i denne forbindelse:

1. Hvor er forhandlingsprotokollen (–protokollerne) fra 1959 til 1969 blevet af? (s. 119)
2. Hvorfor har forfatteren ikke oplyst tidspunkter og steder for de 20 interviews med lokale partiledere? Og i hvilken form heraf: I hvilken form forefindes disse interviews – notater, bånd eller en kombination af bånd og notater? Er disse interviews tilgængelige for andre?

Der er selvfølgelig en række interessante spørgsmål, som forfatteren i et værk af dette omfang ikke har kunne belyse særlige dybtgående. Således behandler Erik Christensen flere gange det forhold,

at SF – også i Aalborg har en ringe medlems-tilslutning i forhold til vælgertallet. Han peger på en langsom opgangslinje i medlemstallet efter 1980, men det er da bemærkelsesværdigt, at medlemstallet i midten af 60'erne var ca. 150 (s. 16), i midten af 70'erne ca. 170 (s. 69) og i foråret 1983 146 (s. 92). Nye ledere på landsplan (Gert Petersen og Ebba Strange m.fl.), en fladere beslutningsstruktur både lokalt og på landsplan og stor åbenhed overfor »græsrodderne« har tilsyneladende ikke ændret på situationen med en svag partimæssig organisering på ca. 1–3% af vælgermassen til folketingsvalgene.

Helge Stavnshjerg

Keld Dalsgaard Larsen: Silkeborg afdeling. 90 års jubilæum 1891–1981. Snedker- og Tømrerforbundet. 1981. 81 s. Købes hos: AOF's Faglige Skole. Vestergade 77 C, 8600 Silkeborg. (06–82 25 40).

Dette jubilæumsskrift indeholder en række korte oversigter over fem fagforeningers historie. Det er Snedkernes Fagforening afd. Silkeborg (1891–1970), Tømrernes Fagforening afd. Silkeborg (1893–1970), Snedker-Tømrer afd. Ry (1917–1970) og Snedker-Tømrer afd. Brødstrup (1918–1970). De nævnte afdelinger blev i 1970 sammen-sluttet til: Snedker-Tømrerforbundet. Silkeborg afdeling (afd.).

Endvidere indeholder skriftet en del udskrifter i uddrag af samtaler med snedkere og tømrere i Silkeborg, der supplerer beretningerne om afdelingernes historie med skildringer af læretiden, sven-tiden, arbejdsløshedsproblemer, personlige og faglige konflikter, især mellem snedkere og tømrere og levevilkår taget mere generelt.

Hvor de korte oversigter forekommer noget summariske og meget afhængige af de forskellige forhandlingsprotokoller forfatteren har kunnet få fat i, så fremstår de mange udsagn fra de gamle håndværkere meget givende og interessante. I glimt får »de gamle« fortalt utrolig meget om levis og fagforeningsarbejde:

Således er snedker Lyneborgs beretning om Akasse arbejdet i 30'erne helt uimodståelig: »Ja, der var mange år, hvor jeg næsten aldrig fik varm mad, for de kom altid ved aftensmadstid og ville købe mærker, og det foregik i mit køkken. Min kone stod for kontrollen, det foregik en lang overgang ved, at hun hang i vinduet. Når de arbejds-løse kom henne ad gaden, så vinkede hun, og de kunne godt vende om igen så var de krydset af. Vi prøvede også med at lade kontrolbogen ligge i vaskerhuset, så de selv kunne krydse af, men den trafik blev vi hurtigt nødt til at stoppe. For de kom bare og krydsede af for hinanden – hele rækken ned. I de år – og det var mange – var der et evigt

rend, for den gang skulle de jo til kontrol mandag, onsdag, fredag og lørdag«. (s. 30)

Der er også nogle meget tankevækkende syns-punkter på arbejdet på de tyske arbejdspladser under besættelsen (bl.a. Ry og Karup flyvepladser). Tømrer Peter Frank beretter: »I starten var vi alle beklemt ved det, men da der ingen vej var udenom, og det blev mere og mere almindeligt – ja, så blev indstillingen, at vi lige så godt kunne tage de penge med. Til sidst da tyskerarbejdet gav de helt store penge, så var der faktisk et rend efter det arbejde«. (s. 45)

Hæftet er lidt svært at finde rundt i. Det ville have lettet overskueligheden, hvis hæftet havde været udstyret med en indholdsfortegnelse. Det ville også have været nyttigt om forfatteren havde opgivet sine kilder og fremstillinger m.m. i en samlet oversigt bagerst i hæftet.

Helge Stavnshjerg

Jan Bak Harder: Støvring. Fra bondelandsby til stationsby og landevejsby. Harders Forlag 1984. 100 s. Kr. 129.

Læseren følger udviklingen af Støvring, der ligger umiddelbart syd for Ålborg fra ca. 1800 til i dag. Materialet, der ligger til grund for bogen, er mangeartede, utrykte kilder fra Rigs-, Lands- og Erhvervsarkiv, utrykt materiale fra lokale arkiver, interviews, kort og billeder, dagblade og tidsskrifter, hvortil kommer almindelige fremstillinger. Men dette vægtige materiale tynger ikke bogen. Tværtimod er fremstillingen spændende, og den er meget velforsynet med kort, fotografier og annoncer.

Bogen adskiller sig nok især fra andre lokalhistorier ved, at den er meget koncentreret om infrastrukturen og det fysiske miljøes udvikling. Forfatteren gør med stor omhu rede for byens udvikling ud fra kort, billeder og diagrammer af de enkelte gadeafsnit. Derved får man en levende fornemmelse af, hvordan det har været at færdes i Støvrings gader gennem tiden, hvilke butikker øjet nåede, karakteristiske udsigter, om man måtte gå i pladder, på gangbrædder, på brosten eller fliser.

Fremstillingen er kronologisk, men på en sådan måde, at nyomtalt forhold afsluttes første gang, de nævnes. Andelsmejeriet i Støvring oprettes fx i 1888 og omtales derfor i kapitlet om Stationsby-dannelsen 1880–1906. Men sammesteds gives besked om, at andelsmejeriet for nyligt har følt sig nødsaget til at fusionere med Mejeriselskabet Nordjylland, da Brugsen, der var mejeriets største kunde ved at aftage 40% af produktionen, er blevet tvunget til at aftage mælken fra Mejeriselskabet Danmark.

Arbejdet med folketællinger, kirkebøger og interviews er indpasset i teksten på en meget diskret måde. Der var fx ingen jernbanebrøster, der blev barnefædre i Støvring i året efter jernbanens byg-

ning, – og da banen var åbnet, kom de ansatte langvejs fra. Det var ikke de lokale, der på denne måde drog nytte af den nye station.

Eldforsyningens historie i Støvring afslører på en interessant måde, hvordan interesseremodsetningerne i en lokalsamfund kan bryde frem. Et andelsværk var oprettet i 1908, men efterhånden var kapaciteten for lille, og det følte også generende, at man til tider måtte vække elbestyreren for at få gang i elværket om morgenen. Omkring 1930 opstod der en strid mellem høj- og lavspændingsfolk. Denne resulterede i, at byen fra 1932 til 1954 forsynedes fra to net, et højspændingsnet og et lavspændingsnet. Denne elkamp kunne ikke undgå at sætte sig spor i hverdagen.

Emma Gad har udtalt sig om andet end mad og gode manerer. I 1904 rejste hun omkring i Vendssyssel, og iagttog stationsbyerne mellem Ålborg og Skagen: »Det er umuligt, at tænke sig noget så skønhedsforladt som disse flækker, kun små firkantede huse alle som eet er af grimme røde mursten med teglstenstag af en aldeles utidssvarende rød farve. Have foran huset findes der ikke spor af, kun lidt nedtrampet ukrudt, formodentlig for at holde på landejevsstøvet«. Dette ubehag ved stationsbyernes udseende deler forfatteren ikke. Tværtimod udtaler han dyb bekymring over den skæbne, der kan ramme Støvris ældste huse. Ingen huse er blevet anset for bevaringsværdige, og den Jernbanegade, vi så troligt har fulgt udviklingen af, har allerede i dag fået nogle slemme hug. Stationen, der afsluttede gaden, blev lukket i 1974 og nedrevet i 1981. Også andre af de gamle huse er nedrevet, og flere er blevet moderniseret på en efter forfatterens mening uskøn måde.

Efter at have læst bogen, deler man forfatterens bekymring over fremtiden for denne bebyggelsestype, der vidner om en kort periode i landets historie. Bogen er skrevet med stor kærlighed til de gamle stationsbyhuse, og man kan kun håbe, at en bog som denne får åbnet øjnene hos flest mulige til at se stationsbyens kvaliteter. Som lokalhistorie er det en god bog.

Helle Asgaard

Jens Kongsted Lampe: I tidens løb. Urmageriet i Århus og omegn. Århus 1984. 123 sider, ill.

Tiden, og det at måle den, har altid optaget mennesket på den ene eller anden måde, og opfattelsen af tiden har ændret sig meget gennem menneskeheden udvikling. Der er derfor nok at tage fat på, og forfatteren har som mål at skildre urmageriet i Århus og omegn, d.v.s. Århus og det tidligere Århus amt. Alligevel kan han ikke holde sig indenfor rammerne og fremstillingen tager da også sin betydelse med en fremstilling af forskellige tidsregningsmåder fra oldtiden og frem, ligesom byen

Århus skildres fra oprindelsen af. Først herefter tages en lang række temaer vedrørende urmageriet i Århus og omegn op til behandling. Der er beskrivelser af områdets tårnure og solure, fremstillingen af ure skildres, urmagerlauget omtales o.s.v. Der sluttet af med en liste over urmagermestre i området, bestående af en lang række småbiografier over alle de mestre han har kunnet finde oplysninger om.

Ud fra en nøgtern betragtning vil forfatteren for meget og når for lidt. Han vil det hele, men det bliver meget overfladisk. Hvem andre end en lokalhistoriker ville påtage sig at skrive tidsregningens historie, beskrive urene i Århus og omegn, fabrikationen af ure m.m.m. på 80 sider, heri iberegnet illustrationer? Dette er imidlertid den nøgterne faghistoriske holdning. Man kan også have en anden holdning, den holdning som en ikke-faghistorisk læzerskare formodentlig har. Set ud fra denne holdning, så er denne bog præget af at forfatteren gennem år har interesseret sig for og beskæftiget sig med urmageri, tidsregning o.s.v. og derigennem opsamlet en meget stor viden på området. Det er denne viden han søger at formidle videre til læserne, og det uden alle faghistorikerens falbelader, lige på og lige ud ad landevejen, med en smittende fortællerglæde. Når der så samtidig er mange interessante iagttagelser undervejs, f.eks. omkring sammenhængen mellem samfundsudviklingens behov for nøjagtig tidsmåling og urenes udvikling, ja så er der alt i alt tale om en bog, som mange, ikke blot lokalhistorisk interesserede, kan få glæde af.

Jens Christensen

Familieliv på »Liljebjerget« i Ribe omkring 1600 belyst gennem breve ved Bue Kaae. Sydjysk Universitetsforlag. Esbjerg 1983.

Historikeren Bue Kaae har i en fin lille bog samlet otte breve fra den Anders Sørensen Vedelske familie og forsynet dem med indledning og kommentarer. Nogle af brevene har tidligere kun været publiceret i uddrag, men her er de alle in extenso og udgivelsen er foretaget på grundlag af originalmanuskripterne. Desuden har filologiske problemer været forelagt de kyndigste folk.

Brevene stammer fra perioden 1604–1616 og er led i en korrespondance mellem Anders Sørensen Vedel – i den periode kannik i Ribe og ikke længere kongelig historiograf af gavn – hans kone Mette og deres ældste søn, Søren. Brevene belyser indirekte ægteparret Vedels forhold, direkte forholdet mellem forældrene og børnene, især Søren. Han skriver hjem fra studietiden i Heidelberg, fortrinsvis på latin til sin far, og får svar fra denne på latin, fra Mette på dansk. Senere bliver Søren rektor for den kongelige skole i Sorø og kan her tage sig af sine yngre brødres skolegang. Mettes kærlige og be-

kymrede breve til ham viser klart hendes problemer med den skrantende og sikkert ret egenrådige husbond. »Din fader gioris nu med tiden wankelig oc skrøbelig oc haffuer ligget i otte dage wed sengen aff rosen i hans too«. Hans humør ses af sætningen »— hand suarer icke mig altid så lige det wedst du well —«. Søren, den ældste, forventedes at blive Mettes hjælp og trøst, eller som det hedder hendes »alderdoms kiep«.

Facsimilegengivelser og billeder gør den lille publikation indbydende. Titlen *Familieliv etc.* lover lidt mere end den holder, men der er under alle omstændigheder noget at hente.

Nanna Damsholt

Anders Pontoppidan Thyssen: Herrnhuter-samfundet i Christiansfeld I-II. Udg. Historisk Samfund for Sønderjylland. Åbenrå 1984.

Med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd er Brødremenigheden og det gamle herrnhutiske samfund i Christiansfeld blevet til et omfattende tværfagligt projekt. Vi har at gøre med et tobindsværk, opbygget af 12 interessante artikler, leveret af en halv snes forfattere og forskere, der søger at nå kompasset rundt i emner vedrørende det materielle og åndelige liv hos Brødremenigheden. Værkets redaktør er Anders Pontoppidan Thyssen, der selv i sin tid har ordnet det store arkiv i Christiansfeld tillige med menighedens bogsamling.

Dette er historien om byen, der blev opbygget på helt bar bund fra 1773. Brødremenigheden var en del af en næsten verdensomspændende bevægelse med udspring i Tyskland. Den første og vigtigste menighed hed Herrnhut; den blev grundlagt omkring 1722 i Sachsen, og Christiansfeld var en aflægger af den.

Kernen i Brødremenigheden, herrnhutismen, var en udadvendt mission fortrinsvis rettet mod de mest umulige hedninge videnom på kloden, — stammer og folk, som ingen andre kristne missioner ville påtage sig at omvende. I det fremmede blev der stiftet og bygget missionsstationer, som skulle hvile økonomisk i sig selv. Gladeligt drog de enkelte brødre og søstre ud i det uviste til opgaver, der allerede på forhånd måtte forekomme nærmest uløselige — for ikke at tale om faremomentet. De havde sjældent sprogkundskaber, udstyr eller forhåndsviden beregnet for missions-ekspeditionerne, og mange Herrnhuter satte også livet til i det fremmede.

Den danske udgave af Brødremenigheden i Christiansfeld blev skabt som et resultat af den herrnhutiske diaspora; herrnhutiske ægtepar rejste omkring i de europæiske og nordiske lande som lysende eksempler til efterfølgelse for gudsdyrkelse — for andre kristne mennesker. Diaspora-folkene virkede allerede i Danmark og Hertugdømmerne fra 1730'erne.

Efter en reorganisation blev det officielle navn for Herrnhutersamfundet Brødreunitetet, en betegnelse, der endnu gælder på trods af, at ordet Brødremenighed har været noget nær uafrystelig.

Mange tilbud fra regeringer rundt om indløb til de arbejdsomme og stramt organiserede Unitetsbrødre, for at de skulle anlægge såkaldte etableringer, og i 1771 indbød danske Christian VII til etablering af et anlæg. Allerede i december måned samme år købte Unitetet jord op ved Tyrstrupgård i Sønderjylland, og som en skyldighed mod kongen fik kolonien navnet Christiansfeld.

Opbygningen gik hurtigt, så hele det klassiske Christiansfeld var faktisk færdiggjort omkring 1800. Byplan og stilart blev hentet fra de tyske brødrebyer: altid to snorlige parallelle gader forbundet ved en kvadratisk plads, hvorom de vigtigste bygninger samlede sig. Menighedens medlemstal toppede omkring 1812 med 652 individer (her til endnu nogle uden egentligt medlemskab). Erhvervene udviklede sig kraftigt, for der var vældig håndværksmæssig dygtighed blandt Herrnhuterne. Koloniens varesortiment og den høje kvalitet på produkterne var lige ved at slå Haderslev bag af dansen i konkurrencen. Et fantastisk eksempel må Christiansfelds indbyggere have været; de overgik de fleste statslige eller statsstøttede foretagender under merkantilismen.

Den broderlige fællesskabsånd rakte til alle livets områder. Broderlige råd nedsattes, eller broder-konferencer skabtes, til at løse en række anliggender. Man havde desuden en række lægmandsembeder lige fra hvervet som sjælesørger til funktionen som gadeopsynsmand, og dog kunne Christiansfeld ingenlunde betragtes som et demokratisk foretagende. Enhver var nemlig underkastet Frelserens særlige regimente, som stedfortrædende førtes af de ældres råd; dette sidste havde en sammensætning, der var bestemt af selve Unitetsdirektionen. Det gudelige menighedsliv adskilte sig ganske betragteligt fra den danske kirkes. Gudstjenesten var her en såkaldt forsamling, kirken var her den såkaldte sal. Møderne blev præget af en festlig overdådighed af sang og musik for alle, men alligevel formåede man at vedligeholde en præcis og ret stram liturgi.

Køns-politikken i dette samfund var uhyre særpræget. Mand og kone levede adskilt til daglig, og de moralske krav var højere end i noget kloster. Åbenbart var den enkelte i almindelige menneskelige omgangssituationer under stadig overvågning — man overvågede hinanden, men formåede samtidig at holde stor indbyrdes fortrolighed.

I løbet af 1800-tallets første årtier gik de stramme former gradvis over i andre: Fællesspisning blev opgivet, lodkastning om, hvem der burde gifte sig med hvem (efter tilfældet = Frelserens anvisning), blev afskaffet, og et »normalt« familieliv blev udviklet.

Efter krigen og indtil 1920 var Christiansfeld preussisk. Vilhelm I af Preussen bekræftede straks

Anmeldelser

koloniens koncession, givet af den danske konge, men efterlevede den dog ikke i det lange løb. Da den preussiske kommunalordning for Hertugdømmerne blev udstedt i 1869, skulle den nemlig også gælde for Christiansfeld. Hermed var kolonien blot at ligne med en almindelig preussisk flække med borgmester og kommunalbestyrelse; det endte dog med, at forstanderen for Christiansfeld også overtog posten som byens borgmester.

Siden 1945 blev menigheden stadig mere dansk, og selv er den efterhånden en meget lille minoritet i et stadig mere danskpræget Christiansfeld, som fra 1970 blev centrum for en storkommune.

Det samlede værk har lidt svært ved at blive enig med sig selv om, hvor det egentlig vil standse.

Der gøres rede for den politiske historie indtil 1970 og for visse historiske liturgiske udviklinger helt indtil idag, men i andre afsnit ebber fremstillingen ud i meget tynde tråde allerede med slutningen af forrige århundrede. Måske var det meningen, at man vill gå frem til 1920, men i så fald er det blevet markeret noget for løst.

Lotte Dombernowsky

Jubilæumsårsmødet i København 1984

I 75-året for Dansk historisk Fællesforenings stiftelse blev årsmødet holdt i København i dagene 31. august – 2. september. Mødestederne var Nationalmuseet, Rigsarkivet og Christiansborg, og der var 240 tilmeldte deltagere.

Årsmødet indledtes i Nationalmuseets foredragssal med generalforsamling i Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger kl. 14. Referat bringes i Lokalhistorisk Journal. Kl. 16 fandt Dansk historisk Fællesforenings repræsentantskabsmøde sted.

Dansk historisk Fællesforenings repræsentantskabsmøde i Nationalmuseet den 31. august 1984

Som indledning til repræsentantskabsmødet bragte kontorchef Lise Roepstorff Kulturministeriets hilsen i anledning af foreningens 75-års jubilæum. Derefter gik man over til dagsordenen.

1. Valg af dirigent

Efter forslag fra formanden Vagn Dybdahl blev rigsantikvar Olaf Olsen valgt til dirigent. Dirigenten indledte med at konstatere, at repræsentantskabsmødet var indkaldt i overensstemmelse med vedtægterne. Han gav derefter ordet til formanden for aflæggelse af beretning.

2. Formandens beretning 1983–84

Hjertelig velkommen til dette jubilæumsrepræsentantskabs- og årsmøde i Dansk historisk Fællesforening. Ud over at dette er et jubilæumsmøde, afviger det fra de senere års skik på to måder. Mødet afholdes i hovedstaden, og for første gang afholder Dansk kulturhistorisk Museumsforening og Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver ikke deres årlige generalforsamlinger sammen med Fællesforeningens årsmøde. Da dette blev besluttet sidste år, bebudede pessimistiske røster, at deltageren i Fællesforeningens traditionsrige årsmøde ville blive stærkt reduceret. Dette har imidlertid ikke vist sig at være tilfældet, som enhver kan overbevise sig om ved at gennemgå deltagerlisten. Deltagerantallet er på samme niveau som tidligere, og

den faglige og geografiske spredning er stor. Museums-, arkiv- og foreningsfolk fra hele landet slutter forsat op om DHF's årsmøde.

At der er to generalforsamlinger mindre i år, er på en måde kun en fordel. Det har givet os mulighed for at styrke årsmødets historisk-faglige indhold. En stor del af programmet har således kunne helliges faglige foredrag og diskussioner om lokalhistorien gennem 75 år og dens fremtid. Vi begyndte på dette sidste år, og det vil fortsat være vor linje, at deltagerne skal have en faglig inspiration på årsmødet. At dette er den rigtige vej, kan vi se af, at der vel ikke i min formandstid har været så mange tilmeldte, der ønsker at deltage i alle dele af arrangementet.

Den store tilstrømning vil bevirke, at særlig arrangementerne i Rigsarkivet vil blive præget noget af pladsnød; men jeg håber, at deltagerne vil kunne tage de små ulemper med godt humør. Vi har lagt vægt på, at årsmødearrangementerne ikke skulle spredes over for store afstande, og derfor er vi glade for, at det ved gæstfrihed fra Nationalmuseet, der ellers opkræver betaling for brug af foredragssalen, og fra Rigsarkivet har været muligt at holde årsmødet koncentreret om Slotsholmen i det gamle København.

Fællesforeningen er stiftet i København, men har normalt ikke holdt sine møder her. I en lang årrække skiftede man dog mellem Hovedstaden og provinsen, og jeg vil gerne under drøftelserne høre, om der er synspunkter på stedet for årsmøderne. Vi må dog være klare over, at der, med de mange deltagere, kun er få muligheder. Den gode tilslutning til mødet i år må specielt give anledning til at overveje, om vi ikke lidt oftere skal samles i København. Det storkøbenhavnske område er så rigt på kulturhistoriske seværdigheder, som publikum normalt ikke ser så meget til, at vi let kan lave en spændende afrunding på årsmøderne, ligesom vi i år har kunnet det med besøget på Amalienborg. Dette besøg gør det ud for den ekskursion, der traditionelt har afsluttet årsmøderne; men selv om der kun er tale om et indslag på en timestid, har tilslutningen langt oversteget deltagerantallet i de tidligere ekskursioner. Vi må derfor takke forvaltningen på Amalienborg, fordi der er blevet åbnet for et langt større deltagerantal end først anslået. Deltagerne er blevet delt i to hold, der er dobbelt så store som det normalt tilladte, når Christian 7.'s palæ en sjælden gang har været åbnet for foreningsbesøg. Vi har forsøgt at dele holdene således, at de deltagere, der har en lang

hjemrejse, er kommet på det første hold kl. 14, det tidspunkt, der er anført i det udsendte program. Vi håber, at de storkøbenhavnske og sjællandske deltagere er indforstået med at vise denne gæstfrihed over for de tilrejsende og kan få tiden til at gå til kl. 15. Seværdigheder er der nok at på vejen fra Rigsarkivet på søndag til Amalienborg, så ventetiden behøver ikke at være spildt. Ellers kan man blive på Rigsarkivet og tale med fagfæller. Vi har netop i de senere år lagt meget vægt på, at der skulle være mulighed for, at deltagerne fra de forskellige institutioner og fag skulle have lejlighed til at tale med hinanden og derfor været tilbageholdende med at overfylde programmet med underholdning.

Dansk historisk Fællesforening er som sagt stiftet i 1909, nærmere betegnet den 19. oktober. Vi har dog valgt at fejre jubilæet i forbindelse med det sædvanlige årsmøde. Det er der gode økonomiske og praktiske grunde til. Ideen til oprettelsen af Fællesforeningen kom fra daværende rigsarkivar V. A. Secher. Hans selverkendelse bevirkede dog – som foreningens første sekretær Knud Fabricius skriver – at han afslog opfordringen til at blive foreningens formand. Ikke alle hans efterfølgere i rigsarkivarembetet har haft den samme selverkendelse! – Jeg skal ikke her opregne de mange fremragende historikere og kulturhistorikere, der i tidens løb har gjort en indsats i ledelsen af Fællesforeningen. Det skal kun nævnes, at foreningen ved sin oprettelse bestod af 13 foreninger, 11 museer og 7 arkiver.

Foreningen har ligesom det historiske arbejde i Danmark gennemgået en kraftig udvikling i løbet af de sidste 75 år. I dag har vi 665 medlemmer. Siden sidste årsmøde er der kommet 14 nye arkiver til plus 1 ekstraordinært medlem under SLA samt 6 foreninger under SLF. Endelig har DHF fået to nye direkte medlemmer, nemlig Klassisk arkæologisk Studiesamling ved Aarhus Universitet og Selskabet for udgivelse af kilder til dansk Historie (Kildeskriftselskabet). Jeg byder alle de nye medlemmer velkommen i arbejdet.

Efter sidste årsmøde konstituerede styrelsen sig på samme måde som det foregående år, nemlig med Knud Prange som næstformand, Dorrit Andersen som sekretær og Claus Bjørn som redaktør af Fortid og Nutid. Formand og kasserer vælges som bekendt direkte på repræsentantskabsmødet. Arbejdet i årets løb har uundgåeligt været præget af det forestående jubilæum, både af det praktiske arrangement og af nye udgivelser i jubilæumsåret. To bøger udkommer i forbindelse med jubilæet. Den ene er det længe savnede register til Fortid og Nutid 1949–83, den anden er jubilæumsantologien Fra Fortid og Nutid, som Claus Bjørn har redigeret og skrevet indledningen til. Den er blevet forsinket, men kommer en af de første dage. De genoptrykte artikler er hentet fra årene mellem 1938 og 1978 og viser det opbrud, der har fundet sted i de kulturhistoriske discipliner i dette tidsrum. En artikel er nyskrevet med henblik på antologien,

nemlig Roar Skovmands erindringer om sin tid som redaktør af tidsskriftet 1936–46, en periode, hvori tidsskriftets kvalitet forhøjedes betydeligt.

En tredje nyhed er vi særlig stolte over at kunne vise i dag, nemlig første nummer af det nye tidsskrift Siden Saxo. Ideen til tidsskriftet er kommet fra fire unge historikere, der også er kommet til at udgøre redaktionen, nemlig Bent Blüdnikow, Steen Ousager, Hans Munk Pedersen og Poul Sverrild. Formålet med tidsskriftet er at bringe historieforskningens resultater ud til så mange som muligt. Siden Saxo vil beskæftige sig med dansk historie fra Middelalderen til nutiden, og emnerne hentes både fra lokalsamfundet og fra »den store politik«. Siden Saxo er derfor også af interesse for medlemmerne af de lokalhistoriske foreninger og medarbejderne ved lokalhistoriske arkiver. En række foreninger har allerede hjulpet DHF med at udsende en hvervebrochure for Siden Saxo til deres medlemmer. Jeg håber, at flere endnu vil hjælpe os med at udbrede kendskabet til det nye tidsskrift. Så længe vi endnu har eksemplarer af den smukke hvervebrochure kan den rekvireres hos sekretæren. Senere på året må vi nok fremstille en mere beskedent – og billigere – brochure. Fællesforeningen har store forventninger til interessen for Siden Saxo, og vi er meget taknemlige for, at Ministeriet for kulturelle anliggender har muliggjort tidsskriftets start med en særlig igangsættelsesbevilling.

Flere andre udgivelser er imidlertid på vej i den nærmeste fremtid. Karl-Erik Frandsens danske, historisk-administrative Atlas udkommer midt i oktober. Hermed vil der foreligge et fremragende hjælpemiddel for alle de historikere, der har brug for at have klarhed over administrative forhold i forbindelse med deres arbejde. Udgivelsen er muliggjort af et tilskud fra Statens humanistiske Forskningsråd. I september regner vi med at kunne lade endnu en bog sende til opsætning. Det er Verner Bruhn, Knud Prange og Eric Mouriers vejledning for lokalhistorikere. Det bliver en nyttig introduktion til emner som kilde- og litteratursøgning, udarbejdelse af manuskript samt opsætning og trykning.

Omkring årsskiftet håber vi også at kunne udsende den nye historiske vejviser. Det er en bog, som alle medlemmer vil få stor praktisk gavn af. I modsætning til sin forgænger, den lokalhistoriske vejviser fra 1978, omfatter den nye vejviser også arkiver, museer, foreninger m.v., der *ikke* er medlemmer af DHF. Desuden vil man i vejviseren kunne finde flere oplysninger ud over adresse og åbningstid, f.eks. oplysning om eventuelle specialsamlinger og om regelmæssige udgivelser.

Mens alt således tegner lyst for de udgivelser jeg lige har omtalt, ligger det tungere med to ældre projekter. Dansk kulturhistorisk Opslagsværk, afløseren for Håndbog for danske Lokalhistorikere, er stadig ikke udkommet, selv om vi sidste år regnede med, at det ville ske i år. Vi må nok se i øj-

nene, at redaktørens tid i den grad er blevet optaget af andre gøremål, at man ikke realistisk kan forvente, at han vil kunne afslutte arbejdet foreløbig. Styrelsen vil derfor sørge for at finde en ordning, således at værket omsider kan blive færdig. – Heller ikke det næste bind af den hårdt savnede Dansk historisk Bibliografi, som DHF udgiver sammen med Den danske historiske Forening, er det lykkedes at få udgivet. Nu skulle arbejdet omsider være så langt fremme, at vi i efteråret skulle kunne begynde at søge tilskud til udgivelsen. Samtidig vil DHF optage forhandling med de andre interesserede parter (Den danske historiske Forening, Det kgl. Bibliotek og det humanistiske forskningsråd) om, hvorledes arbejdet skal organiseres og finansieres i fremtiden.

Efter at have dvælet ved disse lidt træge sager er det en glæde at vende sig til noget, der udkommer med beundringsværdig præcision, nemlig Fortid og Nutid. I 1983 gik vi over til fire årlige udsendelser, og det har takket være redaktøren Claus Bjørn fungeret godt.

Hovedvægten i Fællesforeningens arbejde ligger således i udgivelsesvirksomheden. Som omtalt sidste år viderefører vi imidlertid også arbejdet med lokalhistorie i undervisningen. Den 2.–3. februar i år holdt vi en konference i Karlslunde om emnet med Søren Ehlers som kursusleder. Deltagerantallet var bevidst begrænset stærkt, således at det var muligt at gennemføre nogle grundige diskussioner, som alle deltog aktivt i. Foruden fra Dansk historisk Fællesforening var der deltagere, der kom fra Historisk Institut ved Københavns Universitet, Institut for historie og samfundskundskab ved Danmarks Lærerhøjskole, de tre historielærerforeninger, amtscentralerne og endelig DKM, SLA og SLF. Konklusionen på konferencen var, at DHF skulle forsøge at planlægge udgivelse af en ny inspirationsbog om emnet, en slags opfølging af Leif Ingvorsens gode bog fra 1977, der i øvrigt er ved at være udsolgt. Vi håber at kunne holde et nyt møde om sagen med repræsentanter for Dansk Historielærerforening og Foreningen af gymnasie- og HF-lærere i Historie inden ret længe.

Jeg vil ikke undlade at slutte dette korte overblik over vore aktiviteter og planer med at sige, at DHF fortsat gerne også sætter andet udvalgsarbejde igang af fælles interesse for arkiver, foreninger og museer. Forslag er velkomne til enhver tid ligesom forslag om nye publikationer.

Til slut vil jeg takke alle i styrelsen for arbejdet i det forløbne år, særlig redaktør, kasserer og sekretær. En varm tak skal også rettes til Ministeriet for kulturelle anliggender for tilskud til foreningen og til Siden Saxo og til Statens humanistiske Forskningsråd, der altid beredvilligt støtter vore udgivelser.

Der var ingen bemærkninger efter formandens beretning. Herefter fik Knud Prange ordet for at aflægge beretning om Lokalhistorisk Afdelings arbejde:

Jeg kunne sidste år berette, at vi netop da havde fået en bevilling der gjorde det muligt at iværksætte et lokahistorisk serviceprojekt – udarbejdelsen af en kulturhistorisk håndbog for Falster. Det er min kollega på Historisk Institut, Karl-Erik Frandsen der forestår dette arbejde, og det har haft en del medvind i det forløbne år. Der er ikke blot kommet yderligere bevillinger og løfter om praktisk støtte fra lokal side, men det har også været muligt at knytte en arbejdsløs historiker til projektet. Der skal ikke siges mere herom nu, for Karl-Erik Frandsen vil selv fortælle om arbejdet på søndag formiddag. Jeg skal blot tilføje, at hvis andre amter er interesserede i at få udarbejdet et tilsvarende værk, så skal det ikke mangle på god vilje fra vores side.

Det forløbne år har budt på mange forskelligartede opgaver og har givet gode oplevelser. Som censor på Biblioteksskolen var det morsomt at konstatere, at der vist aldrig har meldt sig så mange vordende bibliotekarer til eksamen i lokalhistorie som i år; og det har været spændende at få opfordringer til at skrive om lokalhistorie – ikke blot i danske, men også i svenske og norske værker. En særlig oplevelse var det at være med til at bedømme de 19 historikere, der har ansøgt om et kandidatstipendium. Når jeg blev sat ind i dette udvalg – hvad der iøvrigt er en noget tidkrævende ære – skyldes det, at temmelig mange af ansøgerne fremlagde projekter af lokalhistoriske karakter. Man må nu håbe at et rimeligt antal af de unge forskere får mulighed for at gennemføre disse arbejder.

Det er en væsentlig opgave for instituttet at udsende publikationer, og vi har siden sidste årsmøde kunnet udgive 7 arbejder. Først kom – i samarbejde med Landsarkivet for Sjælland – Erik Nørns Præste- og sognearkiver. Det er en fantastisk nyttig bog om forsvundne og bevarede kilder til lokalsamfundets historie i det 19. århundrede. At bogen er god, har bl.a. vist sig ved at der nu er meget få eksemplarer tilbage på lageret. Vi kan ikke længere sælge den til favørprisen, men 67 kr. er nu heller ikke dyrt.

Den næste publikation var Klaus Egeberg: Til oplevelse af historisk sans. Det er en undersøgelse af de årbøger der er udgivet af tre af de lokalhistoriske samfund, men bogens resultater vil have interesse for alle der arbejder med amtsårbøger. Det ville være en god idé om redaktionerne indkøbte et antal eksemplarer for at bruge dem som udgangspunkt for en drøftelse af mål og midler i deres arbejde. Prisen er 48 kr.

Endelig har vi udsendt 5 småtryk, men da jeg selv har skrevet nogle af dem, skal jeg undlade at fortælle *hvor* gode de er. De er i hvert fald billige. Alle publikationerne er fremlagt i bogudstillingen i Nationalmuseets foredragssal.

Jeg bør nok også sige noget om vores økonomi. Den er som den plejer, dvs. det samme antal kroner som sidste år, og det betyder selvfølgelig en

nedgang i købekraft. Men da jeg sidste år frygtede at bevillingen til studentermedhjælp (den dækker såmænd bare knap 200 timers arbejde pr. år) blev skåret væk i år, så er der grund til at glæde sig over at den blev bevaret. Det skyldes udelukkende en helt ekstraordinær bevilling fra fakultetet – de gode mennesker syntes nemlig at lokalhistorie var sådan en udmærket ting, som fortjente støtte.

Undertiden kan økonomiske nedskæringer virke inspirerende. Da krisen for alvor begyndte at kradsse for to år siden, samlede vi en lokalhistorisk studiekreds af ældre studerende og yngre kandidater. Vi mødes fast én aften om måneden (undtagen i sommerferien) til faglig drøftelse og spandevis af te. På tirsdag starter vi på den 3. sæson; der er ikke faldet en eneste fra – men kommet et par stykker til – så vi er nu 20 mennesker, der udveksler tanker og ideer om lokalhistorisk arbejde. Der er megen opmuntring og glæde at hente i et sådant samarbejde, og ideen kan anbefales til efterfølgelse.

3. Forelæggelse af revideret regnskab

Kassereren Chr. Petersen gennemgik regnskabet for 1983, der godkendtes. I tilslutning hertil udtrykte museumsinspektør Svend Nielsen ønske om at få beretning og regnskab udsendt til medlemmerne inden årsmødet. Formanden Vagn Dybdahl henviste til, at det ikke havde været sædvane; men de medlemmer, der ønskede det, kunne rekvirere materialet.

4. Fastsættelse af kontingent

Kassereren Chr. Petersen foreslog forhøjelse af sektionernes kontingent fra 13.500 kr. til 14.100 i 1985 og uændret kontingent for de direkte medlemmer på 200 kr. Det vedtoges.

5. Indkomne forslag

a. Principper for fordeling af tilskud til de amtshistoriske samfund

Formanden Vagn Dybdahl redegjorde for, at to af foreningerne havde ønsket en diskussion af fordelingsprincipper. Tilskuddet fra Kulturministeriet var indtil i år blevet fordelt efter indstilling fra DHF. Fra i år var der indført en ny praksis, idet ministeriets særlige konto for støtten til foreningerne var udgået af Finansloven, og foreningerne var blevet henvist til at søge om andel i Kulturministeriets del af tipsmidlerne. Efter opfordring fra Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger havde DHF indsendt en samlet ansøgning på de 22 implicerede foreningers vegne og foreslået den samlede pulje forhøjet fra 130.000 til 150.000 kr.

Samtidig havde man tilbudt at fortsætte med at afgive indstilling om fordelingen. Ministeriet havde herefter tildelt DHF bevillingen med anmodning om at foretage fordelingen selv. Diskussionen om fordelingsprincipperne var gammel, og kernen i den havde altid været, om de store og mere velhavende samfund skulle have forholdsvis mest. Det havde de hidtil fået, idet grundlaget for fordelingen havde været kontingentmassen. Man kunne overveje at lade hver forening få et grundbeløb og lade en større eller mindre del fordele efter særskilt ansøgning til særlige formål. Fordelingen kunne foretages af et udvalg med repræsentanter for DHF og SLF.

Poul Andersen, Historisk Samfund for Sønderjylland, spurgte, om man kunne regne med, at bevillingen fra tipsmidlerne ville blive årligt genkommende. Vagn Dybdahl bekræftede dette. Poul Andersen ønskede endvidere en repræsentant for et af amtssamfundene i et eventuelt fordelingsudvalg.

P. Chr. Nielsen, Skovhistorisk Selskab, oplyste, at hans selskab i år havde mistet sit tilskud på 5000 kr. Vagn Dybdahl meddelte, at Skovhistorisk Selskab ikke var mellem de foreninger, som DHF afgav indstilling om, så DHF havde ikke haft noget med sagen at gøre.

Verner Bruhn, Historisk Samfund for Ribe Amt, udtalte sig også for en repræsentation af amtssamfundene i et fordelingsudvalg. Samtidig ønskede han en modernisering af regnskabskemaet, der hidtil havde været anvendt ved ansøgninger til ministeriet. Vagn Dybdahl mente også, at skemaet burde moderniseres, og at der burde være to medlemmer fra de amtshistoriske samfund med i udvalget.

b. Andre forslag

Der var ikke indkommet andre forslag.

6. Valg af formand og kasserer

Formanden Vagn Dybdahl og kassereren Chr. Petersen genvalgte.

7. Valg af to styrelsesmedlemmer

Knud Prange og Jørgen Dieckmann Rasmussen genvalgte, ligesom de to suppleanter Søren Ehlers og Søren Manøe.

8. Valg af revisor

Peter Kr. Iversen havde ønsket at afgå som revisor. For resten af hans valgperiode, et år, valgtes fhv. landsarkivar Jens Holmgaard. Den anden re-

visor Anders Larsen og revisorsuppleanten Erik Andersen genvalgte.

9. Eventuelt

Der var intet under dette punkt.

Den følgende dag begyndte de egentlige jubilæumsarrangementer. Årsmødets tema var »Lokalhistorien i dag og gennem 75 år«, der behandlede i foredrags- og diskussionsform i to sektioner. Resumer af foredrag og indlæg er udsendt med årsmødereferatet til foreningens medlemmer. Sektion 1 samledes i Nationalmuseets foredragssal, hvor det var landbohistorie, der var emnet. Universitetslektor Claus Bjørn talte her om landbohistorisk arbejde før 1. verdenskrig og amtssamfundenes begyndelse, og efter ham redegjorde arkivar Klaus Egeberg for den nyere lokalhistorie på landet og sognehistorierne. Sektion 2 mødtes i Rigsarkivets Harsdorffsal, hvor det var byhistorie, der stod på programmet. Foredragsholdere var her universitetslektor Knud Prange, hvis oplæg hed: Fra historisk-statistisk beskrivelse til byhistorie, og arkivar Harry Christensen, der talte om byhistorie i dag – fra kilder til fremstilling.

Efter den livlige diskussion i sektionerne spiste deltagerne frokost i ministeriernes marketenderi »Tjæreborg« på Slotsholmen for at samles senere i Fællessalen på Christiansborg. Her skulle der være festforelæsning og uddeling af jubilæumspris. Under stor opmærksomhed talte fhv. kulturminister, hofmarskal Hans Sølvhøj over emnet: Hvordan oplever vi historien? – Derefter uddelte formanden, rigsarkivar Vagn Dybdahl Dansk historisk Fællesforenings jubilæumspris til påskønnelse af en særlig indsats i lokal- og kulturhistorisk arbejde. Prisen tildeltes Claus Bjørn, og formanden motiverede tildelingen med følgende ord:

»Prisen tildeles forskeren, igangsætterten, redaktøren og formidleren *Claus Bjørn*. Da vi i styrelsen begyndte at diskutere, hvorledes 75-års jubilæet skulle fejres, var der almindelig enighed om, at det bl.a. skulle markeres ved uddeling af en pris for en særlig indsats i lokalhistorisk og kulturhistorisk arbejde. Der er mange her i landet, der kunne fortjene at modtage en sådan pris både for en organisatorisk og en videnskabelig indsats, og mange, der har ydet et stort og ofte uhonoreret arbejde i vore medlemsorganisationer. Det kan derfor ikke undre, at mange navne var oppe at vende i styrelsen, før afgørelsen blev truffet med fuldstændig enstemmighed. Afgørelsen skete dog bag ryggen på ét styrelsesmedlem – prismodtageren. Vi er så heldige i styrelsen, at vi tæller et medlem, der både har gjort en bemærkelsesværdig indsats på flere fronter af arbejdet, og som vi på grund af hans alder kan vente os meget af endnu. Vi besluttede derfor, at prisen skulle gives som en særlig opmuntring til Claus Bjørn. Læg mærke til, at det er

en opmuntring til fortsat indsats, ikke en belønning ved afslutning af et arbejde.

Claus Bjørn vil være velkendt for de fleste af de tilstedeværende. Han er 39 år og har siden 1971 været lektor i landbohistorie ved Københavns Universitet. Han er på Københavns Universitet kendt som en fremragende og flittig pædagog, og har i forbindelse med sit arbejde inspireret mange af sine studerende til at skrive speciale inden for landbo- og lokalhistorie. Udforskningen af den brede befolknings historie står i stor gæld til Claus Bjørns virksomhed. Han er selv ophavsmand til en række historiske arbejder inden for dansk landbohistorie i 17.-, 18.- og 1900-tallet.

Allerede som student var han andelsbevægelsens historiker, og fra de senere år kan jeg nævne den velskrevne og inciterende bog fra 1981: *Bonde, herremand, konge*, der skildrer bondens selvopfattelse i 1700-tallet, og de metoder bondebefolkningen tog i anvendelse for at hævde sine interesser, med større held end hidtil antaget. Jeg vil også nævne, at Claus Bjørn i 1982 var redaktør af det store værk *Dansk Mejeribrug 1882–2000*. Heri har han selv skrevet det centrale afsnit om tiden 1882–1914, andelsbevægelsens gennembrudstid. Og nu venter vi spændt på din bog om husmandsrøret i 1840'erne.

Ved siden af den omfattende litterære virksomhed har Claus Bjørn engageret sig stærkt i det udadvendte arbejde som foredragsholder og leder af kurser og uddannelsesarrangementer. I den rolle vil mange af vore medlemmer kende ham. Også i radioudsendelser har han medvirket til at popularisere historien, og om kort tid kommer en større TV-udsendelse, der skildrer historieforskerens arbejdsdag. – Det siger næsten sig selv, at Claus Bjørn også tager aktivt del i det historiske organisationsarbejde. Siden 1973 har han været med i ledelsen af Landbohistorisk Selskab, fra 1983 som formand. Det nye liv, din forgænger pustede i foreningen, har du gjort til et stormvejr. Her må jeg dog særlig nævne, at du er igangsætterten af det store, bindstærke værk om det danske landbrugs historie der skal komme i 1988.

Siden 1974 har du endelig været medlem af DHF's styrelse, hvor du straks fik til opgave at redigere selskabets tidsskrift *Fortid og Nutid*. Tidsskriftets position er blevet stærkt befæstet i Claus Bjørns redaktørtid. Det er et sted, hvor nye forskningsresultater fra de forskellige historiske videnskaber præsenteres, og hvor der føres en livlig og ofte skarp debat.

Efter at Claus Bjørn havde takket for prisen, var Dansk historisk Fællesforening vært ved en forfriskning i Rigsarkivets læsesal. Dagen sluttede med en festmiddag i Folketingets restaurant Snapstinget. Under festmiddagen blev der bragt hilser fra fællesforeningens tre sektioner. Poul Dedenroth-Schou talte for Dansk kulturhistorisk Museumsforening, Lone Brusch for Sømmenslutningen af lokalhistoriske Foreninger og Arne Gam-

Jubilæumsårsmødet i København 1984

melgaard for Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver. Samtidig blev der overrakt en pengegave fra sektionerne til fællesforeningens fond for særlige formål.

På den sidste årsmødedag afsluttedes behandlingen af årsmødetemaet med et plenummøde i Nationalmuseets foredragssal. Claus Bjørn var ordstyrer, og fire indledere lagde fra forskellige synsvinkler op til en diskussion om lokalhistorien i dag og i morgen. Indledeerne var universitetslektor Karl-Erik Frandsen, museumspædagog Ove H. Nielsen, adjunkt Knud Holch Andersen og arkivar Henrik Fode. En let frokost i Rigsarkivets Harsdorffsal afsluttede de egentlige årsmødearrangementer. På grund af den overvældende tilslutning

til årsmødet måtte frokosten indtages delvis stående; men alt forløb i den bedste stemning.

Årsmødet sluttede ikke med den traditionelle udflugt, men med et besøg på Amalienborg med forevisning af Christian 7.'s palæ. Denne enestående kulturhistoriske seværdighed er normalt ikke tilgængelig for publikum; men årsmødedeltagerne havde fået adgang med særlig tilladelse fra dronningen. Der var meget stor tilslutning til dette arrangement, hvorfor deltagerne måtte deles i to hold. Rundviser på Amalienborg var museumsinspektør Niels Jessen, Rosenborgsamlingen.

Dorrit Andersen

Regnskab for året 1983

1. RESULTATOPGØRELSE FOR TIDEN 1/1-31/12 1983

<i>Note</i>	<i>kr.</i>	<i>kr.</i>
Kontingenter:		
Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver		12.900,00
Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger		13.100,00
Dansk Kulturhistorisk Museumsforening		13.100,00
Andre		11.200,00
		<hr/>
		50.300,00
Tilskud:		
Kulturministeriet		44.000,00
		<hr/>
		94.300,00
Omkostninger:		
Årsmødet	11.489,33	
Møder og rejser	18.393,68	
Lønninger og honorarer	9.000,00	
Porto og telefon	15.798,70	
Gaver og repræsentation	3.056,70	57.738,41
		<hr/>
		36.561,59
1. Fortid og Nutid	3.781,11	
2. Salg af bøger	32.732,68	36.513,79
		<hr/>
		73.075,38
Renteindtægt		766,94
		<hr/>
		73.842,32
<i>Overskud</i> , der benyttes til		<hr/>
		6.481,56
Over til DHF's fond til særlige formål (Danske Seglmærker)		<hr/>
		67.360,76
Hensat til:		
»Siden Saxo«	10.000,00	
»Jubilæumsantologi F/N«	15.000,00	
»Lokalhistorisk Vejviser«	7.000,00	
»Registerbind«	8.000,00	40.000,00
		<hr/>
Overført til formue		27.360,76
		<hr/>

Regnskab for året 1983

Aktiver	kr.
Girokonto nr. 5086264.....	65.562,82
Den Danske Provinsbank A/S, nr. 1004257.....	9.575,92
Den Danske Provinsbank A/S, nr. 4020920.....	23.295,81
Tilgodehavende kontingent.....	1.200,00
Udestående fordringer (bogsalg).....	6.497,52
Diverse tilgodehavender (F/N 1983).....	3.584,38
Tilgodehavende moms.....	23.686,74
Tilgodehavende Fredningsstyrelsen.....	17.446,00
Mellemregning Årsbibliografi.....	23.234,22
	<hr/>
	174.083,41
	<hr/>

Passiver	kr.	kr.	kr.
Skyldige feriepenge.....			221,50
Skyldig A-skat.....			779,00
Geodætisk Institut.....			91.500,00
			<hr/>
			92.500,50
Formue primo.....	14.222,15		
Overskud.....	67.360,76		
	<hr/>		
	81.582,91		
Til disposition.....			
Der foreslås benyttet sådan:			
Hensættelser i h.t. resultatopgørelsen.....			40.000,00
Overførsel næste år.....			41.582,91
			<hr/>
			174.083,41
			<hr/>

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk			
Afholdte udgifter.....		229.810,28	
Porto m.v.....		7.353,72	
		<hr/>	
		237.164,00	
Forskningsrådet.....	71.820,00		
Kulturministeriet.....	60.000,00		
Hjelmstjerne.....	15.000,00		
Carlsberg Mindelegat.....	100.000,00		
Akk. rente.....	1.140,44		
Salg.....	420,00	248.380,44	
	<hr/>		
Likviditetsoverskud.....		11.216,44	
Den Danske Provinsbank A/S, nr. 1003101.....		11.216,44	0,00
		<hr/>	
Årsbibliografien			
Afholdte udgifter.....		90.390,29	
Tilskud Forskningsrådet.....	67.279,00		
Akk. renter.....	187,75		
Salg.....	94,44	67.561,19	
	<hr/>		
Underskud.....		22.829,10	
Lån hos DHF.....		23.234,22	
Bankbog.....		405,12	0,00
		<hr/>	

SPECIFIKATIONER TIL RESULTATOPGØRELSEN

1. <i>Fortid og Nutid</i>	<i>kr.</i>	<i>kr.</i>
Salg.....		168.431,62
Tilskud:		
Forskningsrådet.....	22.000,00	
Fredningsstyrelsen	14.300,00	36.300,00
		<hr/>
		204.731,62
Omkostninger:		
Trykning	143.804,00	
Honorarer	2.047,50	
Administrationsomkostninger	21.765,41	
Forsendelse	28.042,94	
Afskrivning	5.290,66	200.950,51
		<hr/>
<i>Overskud</i>		3.781,11
		<hr/>
2. <i>Salg af bøger</i>		
Bogsalg.....		58.372,64
Subskriptionssalg (Dansk Centraladministration).....		25.015,60
Forskningsrådet (Dansk Centraladministration)		30.000,00
		<hr/>
		113.388,24
Omkostninger:		
Historisk Vejviser	9.984,50	
Register fra F/N	4.422,00	
Køb af restoplæg (Festskrift til J. Hvidtfeldt).....	7.569,11	
Administrationsomkostninger	248,00	
Forsendelse	272,13	
Tab på debitorer	492,22	
Fællesekspeditionen	1.335,24	
Lønninger	5.124,98	
Forsendelse (Åbenrå).....	13.473,64	
Dansk Centraladministration	38.278,00	80.655,56
		<hr/>
<i>Overskud</i>		32.732,68
		<hr/>
<i>Vedr. Administrativt ATLAS</i>		
Tilskud Forskningssekretariatet	75.000,00	
Udgift til Geodætisk Institut.....	75.000,00	0,00
		<hr/>

DANSK HISTORISK FÆLLESFOND

RESULTATOPGØRELSE FOR TIDEN 1/1–31/12 1983

	(2. regnskabsår)	
	kr.	kr.
<i>Indtægter</i>		
Renter af bankbog.		226,95
Kupons.		3.647,50
Renter af solgte obligationer.		820,44
Kursgevinst af solgte obligationer.		8.828,42
		<hr/> 13.523,31
<i>Udgifter</i>		
Renter af købte obligationer.	1.104,78	
Kurtage.	289,15	
Depotgebyr.	150,00	1.543,93
		<hr/> 11.979,38
<i>Driftsresultat</i>		
		<hr/> 11.979,38
<i>Aktiver</i>		
Nom. 29.000 Forenede Kreditforeninger 2013, 12% – kursværdi.		27.405,00
Nom. 1.000 Dansk Stat 1991, 10% – kursværdi.		927,50
Den Danske Provinsbank A/S, nr. 4018445.		6.098,58
		<hr/> 34.431,08
<i>Passiver</i>		
Formue primo.		21.124,20
Overskud.		11.979,38
Kursregulering vedr. ej realiserede obligationer.		1.327,50
		<hr/> 34.431,08
<i>DHF og SLF's Støttefond af 1984</i> (1. regnskabsår)		
Overført fra DHF.		28.903,00
Renter.		1.576,05
		<hr/> 30.479,05
<i>DHF's Fond til Særlige Formål</i> (1. regnskabsår)		
Overført fra Dansk Seglmærker.		6.481,56
Overført fra DHF.		7.000,00
Tilskud Kulturministeriet (Vejledning for lokalhistorikere).		20.000,00
Renter.		2.119,85
		<hr/> 35.601,41
Formue pr. 31/12 1983.		<hr/> 35.601,41

Ovennævnte regnskaber er opstillet af undertegnede på grundlag af fremlagte bankbøger, bilag samt depotudskrifter pr. ultimo december 1983.

Randers, den 21. maj 1984
Anders Vinther Larsen

<i>Ole Markussen</i> : Dansk industrihistorie – præsentation af et forskningsområde	79
<i>Jens Chr. V. Johansen</i> og <i>Henrik Stevnsborg</i> : 16.900 retssager	100

Debat

Niels Lund: Med Clio ad nye Veje. Mellem metodisk nytænkning og Legoland	114
Mogens Rüdiger: Merkantilisme og historiografi	120

Anmeldelser

Elnoths krønike. Oversat og kommenteret af Erling Albrechtsen, efterskrift af Preben Meulengracht Sørensen (Niels Lund)	128
Anders Bording: Den Danske Mercurius (Hans Bagger)	128
Viggo Sjøqvist (udg.): Kong Christian VIIIs dagbog og optegnelser. III. 1823–39 (Claus Bjørn)	129
Aarhus Amt. – Præstø Amt (Claus Bjørn)	130
Helene Dideriksens dagbog og breve 1875–1891 (Grete Ring)	130
Bebyggelsehistorisk tidsskrift Nr. 4 1982 (Erland Porsmose)	132
Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller (Margit Mogensen)	133
Bent Østergaard: Indvandrerens Danmarks historie (Nanna Damsholt)	134
Lise Præstgaard Andersen: Skjoldmøer – en kvindemyte (Nanna Damsholt)	134
Axel Steensberg: Borups bønder (Annette Hoff)	135
Romanske stenarbejder 2 (Margit Mogensen)	136
Brian Patrick McGuire: The Cistercians in Denmark (Nanna Damsholt)	136
Jens Meier: Om Marie Grubbe (Nanna Damsholt)	137

Kristof Glamann og Erik Oxenbøll: Studier i dansk merkantilisme (Morten Westrye)	137
Anders Monrad Møller: Frederik den Fjerdes Kommercekollegium og Kongelige Danske Riges inderlige Styrke og Magt (Morten Westrup)	137
David Eltis et al. (eds.): The Abolition of the Atlantic Slave Trade (Erik Gøbel)	140
Hans Chr. Bjerg: Poul Løwenørn 1751–1826 (Erik Gøbel)	140
Hans Chr. Johansen: Shipping and Trade between the Baltic Area and Western Europe 1784–95 (Erik Gøbel)	141
August Wiemann Eriksen: Eksportrådgivning i Danmark 1910–1921 (Flemming Just)	143
Simon Hempel: En fodrejse til Møens Kridtbjerger (Jens Christensen)	144
Tage Kaarsted og Per Boje: Thomas B. Thrige (Peter Bøegh Nielsen)	145
Bjarne Porsmose: Fra Høvdingedømme til Stationsby (Helle Askgaard)	146
Lars Viinholt-Nielsen: Assensbanen 1884–1984 (Helle Askgaard)	147
Erik Christensen: Venstrevejen i Aalborg – SF gennem 25 år (Helge Stavnsbjerg)	148
Keld Dalsgaard Larsen: Silkeborg Afdeling. 90 års jubilæum 1891–1981. Snedker- og Tømrerforbundet (Helge Stavnsbjerg)	149
Jan Bak Harder: Støvring (Helle Askgaard)	149
Jens Kongsted Lampe: I tidens løb (Jens Christensen)	150
Familieliv på »Liljebjerget« i Ribe omkring 1600 (Nanna Damsholt)	150
Anders Pontoppidan Thyssen: Herrnhuter-samfundet i Christiansfeld I-II (Lotte Dombernowsky)	151
Jubilæumsmødet i København 1984	153

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres af universitetslektor Claus Bjørn, Historisk institut, Njalsgade 102, 2300 Kbh. S under medvirken af arkivleder Jørgen Dieckmann Rasmussen (redaktionssekretær), Palle Ove Christiansen og Kristian Kristiansen. Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 168. Bestilling gennem foreningens ekspedition, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 Kbh. K. (01) 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet bedes sendt til redaktøren. Publikationer, som ønskes anmeldt i tidsskriftet, bedes sendt til Jørgen Dieckmann Rasmussen, Byhistorisk arkiv, Teglværksgade 1B, 6700 Esbjerg.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd